

VIKING

2010

Norsk Arkeologisk Selskap
Norwegian Archaeological Society

VIKING

Norsk
arkeologisk årbok

Bind LXXIII – 2010

Oslo 2010

UTGITT AV
NORSK ARKEOLOGISK SELSKAP

Redaksjon:

Brit Solli (hovedredaktør)

e-post: brit.solli@khm.uio.no

Zanette Tsigaridas Glørstad

e-post: a.z.t.glorstad@khm.uio.no

Egil Mikkelsen

e-post: egil.mikkelsen@khm.uio.no

**FRIST FOR MANUSKRIFT TIL
VIKING 2011 ER 1. MARS 2011.**

På forsiden:

BM.1891,1021.108. Dyreanheng i bronse fra Skjåk, Oppland

Foto: © The Trustees of the British Museum

Utgivelsen er støttet av
Norges forskningsråd

Viking LXXIII er satt med 10/12 Times Roman

og trykt på Multiart Silk

Grafisk produksjon: 07 Gruppen, 2010

ISSN 0332-608x

Mesolittiske tufter fra innland og kyst

Fra Finnmark i nord til Østfold i sør har det de siste 10-15 årene blitt påvist boligrester fra eldre steinalder. Disse viser seg ofte som diffuse groper med sirkulære voller, og flertallet av dem ligger ved kysten. Her har en jeger-, sanker- og fiskerbefolkning hatt stabil tilgang til fisk, skalldyr, sjøfugl, sel og hjort. Slike ressurser som overlapper hverandre gjennom året har muliggjort lengre opphold på boplassene – og ført til behov for mer solide bygninger. I det siste har en også funnet slike tufter i innlandet, og disse synes å ha klare likhetstrekk med tufter fra Mellom-og Nord-Sverige, også kalt *skärvstensvallar* (Lundberg 1997).

I det følgende skal seinmesolittiske (ca 4700 f. Kr.) tufter fra to ulike områder sammenlignes; *Aukra* en øy ytterst på Romsdalskysten og *Rødsmoen* i det indre Hedmark. *Aukra* har mildt klima og er nedbørsrikt, mens *Rødsmoen* har kaldt vinterklima og er relativt nedbørsfattig. Nyere klimadata antyder at differansen mellom kyst og innland kan ha vært mindre i seinmesolittisk tid enn i dag, men de relativt store klimatiske forskjellene kan ha hatt betydning for måten folk har utformet boligene sine i de to områdene. Arkeologiske data ser til en viss grad ut til å gjenspeile denne ulikheten, samtidig er det klare likhetstrekk i hvordan boligene er konstruert.

Selv om hyttene har fungert som beskyttelse mot vær og vind, har de også representert noe mer for folk, og deres betydning i samfunnet skal også belyses. Hvilke konsekvenser fikk det egentlig at folk bodde lenge på hvert sted og satte opp solide hus, og kan de vage boligrestene fortelle noe om selve samfunnsstrukturen?

Introduksjon – boligen og hjemmet

Langt de fleste av oss har stort sett positive assosiasjoner til begrepene «hus» og «hjem» – vi tenker kanskje på trygghet, varme, familie, matlaging og avslapping. Hvordan var det med husene som eksisterte for 5-6000 år siden? Eldre arkeologisk litteratur vektlegger naturlig nok boligens praktiske funksjon, den skulle først og fremst gi ly og varme under røffe forhold for en (like røff) fangstkultur. Men selv om boligen faktisk er en forutsetning for å kunne overleve i mange deler av verden, må vel den ha vært mye mer enn et skall mot en kald ytre verden også i eldre steinalder?

Antropologiske og etnografiske studier gir oss rikholdige framstillinger av hvor betydningsfull boligen har vært, og er, i de fleste fangstkulturer (se for eksempel Grøn et al. 1991). Dette gjelder uansett om disse fangstkulturene har vært nomadiske eller mer eller mindre bofaste. Eksempelvis var omtrent samtlige av Nord-Amerikas 300 dokumenterte indianerstammer ikke-bofaste, men helt uavhengig av dette ble boligene (og leiren) anlagt i

tråd med en overordnet kosmologi. Faste sett med regler ble praktisert uansett om det gjaldt en enkelt overnatting på en transportetappe, eller en langtids vinterboplass (se for eksempel Curtis 1915). I boligene hersket det strenge konvensjoner, og adferd ble regulert i forhold til kjønn, alder, opparbeidet prestige, ideologi og religion (Nabokov og Easton 1998, LeMoine 2003). At dette er et krysskulturelt fenomen med et mylder av kulturspesifikke fasetter, viser etnografiske studier fra for eksempel Canada (Dawson et al. 2007), Nord-Amerika (Friesen 1999), Grønland (Møberg 1991), Sibir (Anderson 2006), Chile (Esteves og Vila 2006) og Fiji (Tanner 1991). I alle disse områdene er mytologiske forestillinger og praktiske hensyn forbundet med hverandre både når en bolig bygges, i den daglige praksis, og når boligen til slutt blir forlatt eller destruert. I flere kulturer blir huset ansett for å være et fullverdig familiemedlem, hvor dette gjennomgår samme livssyklus som menneskene med fødsel, liv og død, og det finnes en rekke eksempler på svært spesialiserte boliger/huskonstruksjoner, for eksempel badstuer og menstruasjønhytter. I flere arkeologiske sammenhenger er det påvist gravlegginger inne i boligene (Radovanović 2000), og i utgravde hustufter fra Melkøya i Hammerfest er det eksempler på at hele redskaper (for eksempel skiferspyd) har vært stukket inn i hytteveggen som et husoffer (Ramstad 2009: 414).

Et av boligens viktigste fysiske elementer er utvilsomt *varmekilden*, i arkeologisk terminologi – ildstedet. Den danske antropologen Kaj Birket-Smith var tidlig ute med å hevde at de første bygningene egentlig var et resultat av at ilden måtte beskyttes (Westman 1991: 18). Bålet var selvsagt matlagingsplass, men her ble også myter og historier videreført, og ritualer utført. Dette var trolig ryggraden i samfunnets og individenes selvforståelse og rasjonalitet (Odgaard 2001).

Funntilfang, metodisk utvikling og forskningsfokus

Antallet påviste boligrester fra eldre steinalder har økt de siste 10-15 årene (se for eksempel Hesjedal et al. 1996, 2009, Jakslund 2002, 2003, Fuglestedt 2006). Årsaken til dette ligger først og fremst på det metodiske planet; i dag er det normal prosedyre å åpne opp store areal med maskin på steinalderundersøkelser, og man følger på mange måter i sporene til jernalderarkeologene som har drevet med maskinell flateavdekking i over 30 år. På slike flateavdekkende steinaldergravninger har en blitt oppmerksom på boligrestene som ofte viser seg som diffuse, sirkulære groper, lave voller eller ved at utbredelsen av funn antyder boligens utstrekning. Hva representerer det nye i dette bildet?

Størstedelen av Vestlandet har hatt et stabilt havnivå gjennom hele atlantisk tid (ca. 6500–4000 f. Kr). Folk har bodd nært sjøen og dette har medført suksessiv bosetning på de samme flatene i hele dette tidsrommet. Dette har igjen skapt kulturlagsavsetninger og bevaring av organisk materiale med bosetningsspor som ligger lagvis over hverandre innenfor det samme arealet. En naturlig konsekvens av dette har vært at forskningen har vektlagt det *vertikale perspektivet* med fokus på små utgravningssenheter og problemstillinger knyttet til teknologiske endringer og råstoffutnyttelse. Dette perspektivet har frembrakt mye kunnskap og må sies å være en bærebjelke for den vestnorske steinaldersforskningen (f. eks. Nærøy 1988, Olsen 1992, Bergsvik 1999). Metodisk står vi imidlertid i dag i en slags brytningsfase når det gjelder steinalderutgravninger på Vestlandet, og det er liten tvil om at økt fokus på det *horisontale perspektivet* er i ferd med å få innpass også i disse steinaldermiljøene. Spede forsøk har riktignok vært foretatt tidligere uten at disse har gitt overbevisende

resultat (se f. eks. Berglund 2001). Denne perspektivendringen er stort sett styrt av de samme premisser og behov en har innenfor jernalderarkeologien; en ønsker å kartlegge menneskelig aktivitet på hele boplassflaten. Finnes det rester av konstruksjoner på lokaliteten, og i så fall, hva slags? Hvor arealmessig stort område har vært benyttet? Finnes det områder på boplassflaten hvor en har holdt på med spesifikke oppgaver, det vil si en form for spesialisering? Kan en skille ut ulike hytte-/teltyper? Har folk gravlagt sine døde i relasjon til boplassen, eller ligger disse et stykke unna?

Et viktig forhold som skiller flateavdekking av steinalderboplasser fra jernalderlokaliteter, er blant annet det lange tidsrommet med aktivitetsspor på steinalderlokaliteter. Innenfor et lite areal kan det her finnes rester etter aktiviteter spredt over 2-3000 år, og dette skaper ofte komplisert og uoversiktlig stratigrafi på disse boplassene. Den største mesolittiske lokaliteten som ble undersøkt på Ormen Langeprosjektet på Aukra var omlag 1500m² stor. Innenfor et område på bare 2 x 1,5 meter ble det i ulike lag påvist 15 stolpehull, to ildsteder, tre grøfter, en del av et husgulv, en udefinerbar steinstruktur og fem udefinerbare nedgravninger (Åstveit 2008a: 143). Det sier seg selv at det er en stor utfordring å løse opp i et slikt komplekst funnbilde.

I forhold til teori og forskning er romlige perspektiver og mesolittiske hus/hytter i større og større grad tema for masteroppgaver, artikler og monografier (se f. eks. Boon 2006, Thuestad 2005, Kræmer 2007, Glørstad 2008). Denne kunnskapsøkningen påvirker i sin tur de metodiske disposisjoner som blir foretatt i felt. Vekselvirkningen mellom forskning/teoriutvikling og utvikling av feltmetode er dermed spesielt synlig innenfor denne delen av steinalderforskningen, og begge «sider» er premisseleverandører og bringer i fellesskap fram mer sofistikerte resultater. Dette medfører at de kulturhistoriske spørsmålene vi kan tillate oss å stille allerede i forkant av en undersøkelse, blir mer komplekse og interessante. I norsk forvaltningsarkeologi er det en klar målsetning om at utviklingen dels skal styres av forskningsstatus og tema som er presisert via faglige program (Glørstad 2006, Indrelid 2009). Når dialektikken mellom teori og praksis kommer klart til syne innenfor dette forskningsfeltet, synes det spesielt viktig å stimulere denne prosessen videre, og det mesolittiske tuftematerialet må nærmest betegnes som et grenseløst materiale i forhold til å belyse viktige sosiale, økonomiske og organisatoriske problemstillinger.

Geografi og klima

I denne artikkelen skal en liten flik av denne grenseløsheten belyses. Oppmerksomheten skal rettes mot to deler av Sør-Norge som representerer ytterpunkter i forhold til geografi, temperatur og klima, like fullt er dette områder folk har hatt tilhold og satt opp sine hytter i eldre steinalder. *Aukra* som ligger ytterst på Romsdalskysten har et mildt oseanisk kystklima. *Rena* i det indre østlandsområdet er tørt og nedbørfattig med lave vintertemperaturer.

Det er få indikasjoner på radikale variasjoner i temperatur eller nedbør i disse områdene gjennom atlantisk tid. Her er det snarere snakk om langtidsendringer fra preboreal tid og fram mot ca 4500 f. Kr. hvor klimaet blir kaldere og mer nedbørsrikt (Høeg 1996: 142, Boaz 1997: 9, 1999: 130). Analyser som kombinerer endringer i isbreenes utstrekning og pollen-data tyder på at midten av Holocene (7000-3500 f. Kr) var en relativt varm og våt periode på Vestlandet (Bjune et al. 2005: 181f).

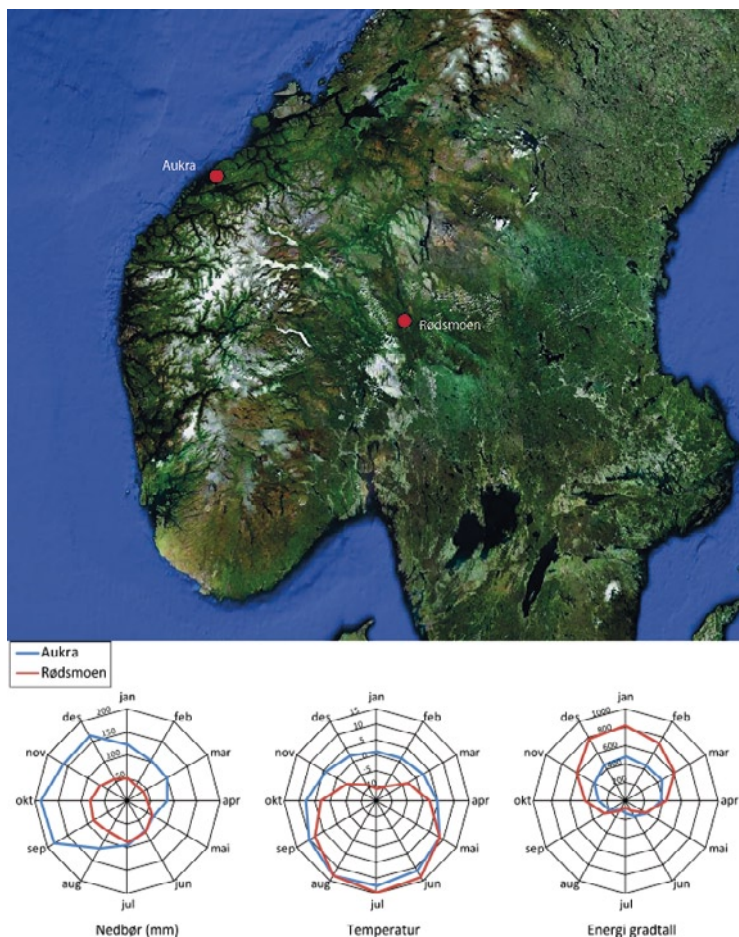

Fig. 1. Satellittfoto med de to områdene som er omhandlet i teksten. Klimarosene fra Aukra og Rødsmoen bygger på gjennomsnittsdata over 30 år og viser den store klimatiske forskjellen som i dag eksisterer mellom de to områdene. Også i forhold til energi gradtall¹ er det store variasjoner, dette er svært mye høyere på Rena i perioden september til mars og omtrent dobbelt så høyt i månedene desember, januar og februar.

Om en aksepterer at klimadata fra de siste 30 år også har relevans for forhistorien, er det tankevekkende hvor store forskjeller som kan ha eksistert mellom Aukra og Rødsmoen (Fig. 1). Det faller for eksempel tre ganger så mye nedbør på Aukra i oktober som det gjør på Rødsmoen, mens nedbørsmengden er relativt lik fra mai til juni. Fra mai til september er det små forskjeller i temperaturen på de to stedene, mens det fra november til mars er svært stor differanse. Forskjellene mellom øst og vest har neppe vært så markant i atlantisk tid, men det har uansett vært store forskjeller, og på samme måte som i dag har Vestlandsklimaet skapt andre forutsetninger til personlig utrusting og bolig enn det indre Østlandet. Kan en respons på ulikt klima spores i det bevarte tuftmaterialet fra seinmesolitikum?

Tuftene på Aukra og Rødsmoen

Alle som fordyper seg i bygningstekniske detaljer fra en forhistorisk kontekst har erfart hvor frustrerende det er at alt som har eksistert over bakkenivå er borte. Vi vet for eksempel lite om hvordan reisverket og taket på jernalderens langhus så ut på detaljnivå, selv om et rikt kildemateriale gir et bra grunnlag for kvalifiserte forslag. Fra steinalderen står det selvsagt enda dårligere til, og det er uhyre sjelden en finner organisk materiale som gir direkte opplysninger om selve konstruksjonen av steinaldertuftene. Et eksempel kjennes dog fra en laftekasse datert til neolitikum fra Rødsmoen (Boaz 1997), et annet eksempel er en tilhugget stolpe fra et mellomneolittisk hus i Grynnevik på Aukra (Åstveit 2008b: 365). I de fleste tilfellene er imidlertid type nedgraving, stolpehull og deres indikasjon på stolpenes størrelse og vinkel, ildsted, rester etter vegger/voller, inngangsparti og funnspredning det vi har å støtte oss til.

På generelt nivå er det liten tvil om at husstrukturene som ligger på Aukra og Rødsmoen er uttrykk for noe annet enn korte, vilkårlige opphold. Med enkle redskap er det utført et betydelig arbeid med disse konstruksjonene, og selv om en bodde der bare visse deler av året, er det rimelig sikkert at en hadde en form for «hevd» på disse hyttene også innenfor et lengre perspektiv. Det virker ulogisk å tenke seg at en bygde så solide boliger bare for å finne ut at noen andre hadde okkupert dem året etter, eller når en kom tilbake fra en lengre jakt ekspedisjon.

Tuftene på Rødsmoen ser ut til å ha vært benyttet vinterstid, og det ligger et spesielt «planleggingsaspekt» til grunn for disse. Husgulvene har vært gravd ned i bakken, og dette arbeidet kunne neppe utføres etter at telen hadde satt seg. Sannsynligvis har disse husene blitt oppført før november, kanskje allerede på seinsommer/tidlig høst. Hasselnøtskall i møddingene antyder opphold her på høsten (Boaz 1997: 137). En slik husinvestering vitner om framtidsrettet planlegging og har trolig gitt en viss kollektiv og personlig sikkerhet i forhold til å ha rettigheter til boligen (og kanskje jaktrettigheter) gjennom vinteren, til tross for at en kunne være borte i lengre perioder. Flere forhold ved tuftene på Aukra kan tolkes i samme retning.

Tuft 5 på Aukra – mesolittisk bolig i et kystmiljø

Gjennom store deler av atlantisk tid (6500-4000 f. Kr.) var havnivået på Aukra omtrent 12 meter høyere enn dagens, og de ca. 20 mesolittiske boligrestene som ble funnet under utgravningene har alle ligget i det åpne strandbeltet mellom sjøen og skogen i bakkant. Dette er et rikt naturmiljø, og lokalitetsflatene på Aukra bar tydelig preg av massiv utnyttelse over lang tid. Foruten tykke kulturlag fantes et stort antall stolpehull, kokegroper, ildsteder og ubestemmelige nedgravninger. Flere av tuftene gav et godt inntrykk av boligflatens form og størrelse (Åstveit 2008d: 581ff). En av de tydeligste var «Tuft 5» (Fig. 2 – 3) fra Lokalitet 68 som lå på en nordvestvendt terrasse ned mot den samtidige strandlinjen (ibid.: 394). Ved datidens havnivå har lokaliteten hatt en strategisk beliggenhet ved innløpet til et større tidevannsområde og med god tilgang til Harøyfjorden og Julsundet i nord. I forkant av boplassflaten er en eksponert bergknaus som sannsynligvis har fungert som en bølgebryter ved springflo og uvær.

Selve tuften bestod av et gulvområde på 6 x 5,5 m som var gravd 15-20 cm ned i undergrunnen. I ytterkanten av nedgravningen var det flere steinskodde stolpehull som varierte mellom 15 og 25 cm i diameter, og disse har vært skråstilt inn mot sentrum av tufta. Det hadde

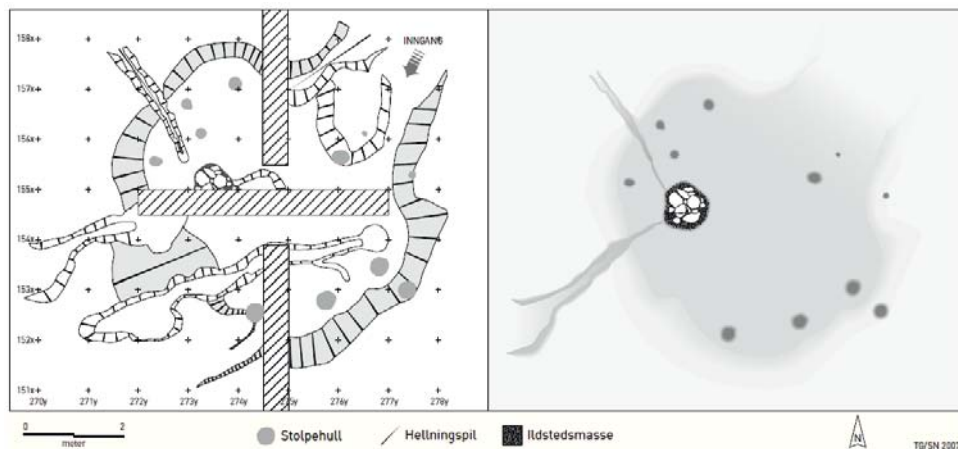

Fig. 2. Planskisse og en tolking av Tuft 5 på Aukra med gulv, ildsted og luftkanaler. Tegning: Torkel Johansen, Theo Gil og Ståle Normann

også stått stolper mer sentralt hytterommet. Veggstolpene har vært skråstilt inn mot sentrum. Mot den vestre veggen lå et hellelagt ildsted på 60 x 60 cm uten kantstein. Sanden rundt ildstedet var tydelig varmpåvirket og hellene skjørbrent. To smale grøfter gikk fra utsiden av veggene og inn til ildstedet, disse er tolket som kanaler for å tilføre ildstedet oksygen.

Dateringer og funnmateriale

Tuftens seks ¹⁴C prøver omfatter perioden fra 5400 f. Kr. til 4300 f. Kr. Det synes mest rime- lig å feste tiltro til ildstedsdateringen som er et resultat av en konkret handling inne i tuften, denne gav alderen 4760–4470 f. Kr. I tillegg til prøvene som ble tatt ut i direkte relasjon til Tuft 5, ble et møddingområde (avfallsområde) like vest for tuften datert mellom 5100 f. Kr. og 4650 f. Kr. Dette betyr at de yngste avsetningene i møddingen er samtidig med ildstedet og sannsynligvis aktiviteten i boligen. I direkte relasjon til tuften ble det påvist ca 2300 artefakter, majoriteten av dette var flint, men i tillegg ble det funnet en sandsteinskniv, et bønneformet fiskesøkke i kleber og en fiskekrok i bein. Redskapene bestod blant annet av tverrpiler, mikroflekker, skrapere, slipte bergartsøkser og bipolare kjerner.

Øvrige strukturer knyttet til tuftene på Aukra.

Samlet ble det påvist seks klare nedgravninger etter boliger på Lokalitet 68. I tillegg ble det påvist et annet interessant fenomen: avtrykk etter en halvsirkelformet *teltring* (Åstveit 2008c: 413). Dette var en svak nedgravning på en nærmest en steinfri, ryddet flate. Det ble påvist 12 staurhull i relasjon til selve gulvområdet i teltet. Årsaken til at dette er tolket som restene etter et telt er først og fremst at det var avsatt relativt lite kulturlag her. I tillegg gav strukturen et mye spinklere helhetsinntrykk enn det tuftene gjorde, disse staurene har neppe alene holdt oppe f.eks. et torvtak. Det var heller ingen klare veggvoller eller grøfter/dreneringer som kunne relateres til teltringen. En datering fra gulvet gav alderen 5435–5315 f. Kr. og er troverdig både ut fra alder og kontekst. Et av staurhullene i utkanten av gulvområdet

Fig. 3. Utgravningen av Tuft 5 på Aukra. På øverste bilde framstår tuften som en sirkulær struktur fylt med kulturlagsavsetninger. Feltleder Torkel Johansen rensar fram gulvarealet. Langs den ene veggen ligger stein som kan ha inngått som en del av konstruksjonen. På nederste store foto sees tydelig den ene luftekanalene som har gått inn til ildstedet sentralt i tuften. I profilbenken i bakgrunnen sees akkumulerte kulturlag. Lite innfelt bilde viser ildstedet som bestod av heller som var til dels svært skjorbrent. Foto: Leif Inge Åstveit

ble datert 5250–5085 f. Kr. En aldersvurdering omkring 5200 f. Kr. virker derfor sannsynlig. Antall mikroflekker (13) som ble påvist i relasjon til denne strukturen tilsier også en datering til seinmesolitikum og støtter således opp om ^{14}C dateringene. I denne sammenhengen er teltringen interessant fordi den viser at det har stått lette telt og kraftige hytter innenfor samme areal, og kanskje på samme tid. Dette kan tolkes som en form for spesialisering på boplassflaten (dvs. ulike hus til ulikt bruk), men det kan også tyde på boenheter relatert til ulik årstid. Det siste finnes det tallrike eksempler på i etnografisk litteratur, og blant flere inuittkulturer som har tilhold på de samme stedene vinter og sommer/tidlig vår, er det forbundet med høytid og fest den vårdagen folk flytter ut fra de mørke og tunge jordgammene og inn i de lette og luftige teltene (Lee og Reinhardt 2003: 4). Om en aksepterer samtidighet mellom de ulike boligstrukturene og bruk til ulik årstid, kan dette tolkes i retning av at *stedstilhørigheten* var viktig på Aukra.

Den utvendige aktiviteten synes å ha vært svært stor på alle de undersøkte boplassflatene fra Aukra. I tillegg til tuftene ble det påvist en mengde ildsteder (innvendig og utvendig), små røyketelt, steinskodde røykekanaler, kokegroper, avfallsgroper og stolper/staurer på boplassflatene. I relasjon til de fleste tuftene ble det påvist områder som har fungert som møddinger, uten at det var snakk om massive koksteinsvoller, slik en i noen tilfeller finner på boplasser i fjellet og i innlandet.

Tuft R37a på Rødsmoen – innlandsjegerens vinterbolig

Framstilling av tuftene som ble påvist på Rødsmoen bygger på Boaz 1997, 1999, Boon 2006 og Kræmer 2007. Fem av de åtte påviste tuftlokalitetene lå i området *Persmyra* langs et mindre elveløp (Ygla). På overflaten tegnet tuftene seg ofte som diffuse forsenkinger, og

på grunn av sterk utvasking og erosjon fra sidene var det i mange tilfeller vanskelig å påvise gulvets opprinnelige utstrekning (Boaz 1997: 48). Joel Boaz påpeker at det var ulik dybde på tuftene, og at de dypeste også hadde de største møddingene, noe som sannsynligvis vitner om mer langvarig bruk. Det finnes også eksempler på at tuftene har blitt gjenbrukt som fangstgrop for elg i senere perioder (ibid: 131). På den godt bevarte tuften med betegnelsen R37a var selve nedgravningen 5,5 x 6,5 m og dybden ca 40 cm (Fig. 4).

Datering og funnmateriale

Sentralt i denne tuften ble det påvist et ildsted på 1,25 x 1,25 m med mye trekull. Ildstedet så ikke ut til å være nedgravd eller å ha kantstein og ble datert til ca 4800-4400 f. Kr (5800±120 BP). Både nord og sør for selve tuften ble det påvist kraftige møddinger bestående av skjørbrent stein og brent bein. I relasjon til R37a ble det påvist 3635 gjenstander, 97,8 % av dette var flint, mens det i tillegg var små mengder kvarts og kvartsitt. Av redskap (179 stk) ble det blant annet funnet 13 tverrpiler, 11 hele skrapere og 18 bipolare kjerner (Boon 2006: 29f). Gjenstandsmaterialet har i ettertid blitt behandlet i to avhandlinger som ved hjelp av re-fitting har analysert utnyttelsen av det innvendige gulvarealet og områdene rundt (Boon 2006, Kræmer 2007). Funnmaterialet og de tre dateringene plasserer tuften i overgangen mellom nøstvedttid og den såkalte *tverrpilfasen*. Disse dateringene synes å gå igjen på flere av tuftene, og det blir antatt at den mest intensive bruken av dette området er i slutten av seinmesolitikum (ca. 4500-4000 f. Kr.) (Boaz 1997: 139). På bakgrunn av hvordan flinten var deponert inne i tuften konkluderer den ene studien med at hytten høyst sannsynlig har hatt *én bosetningsfase*, eventuelt er gjenbrukt av de samme menneskene over flere sesonger (Boon 2006: 111). Denne konklusjonen bygger i første rekke på at enkelte handlingsmønstre viser tegn på gjentakelse (hvor en har sittet og knakket, hvor en har tømt avfallet og så videre), og hvor det er sannsynlig at dette har blitt utført av de samme menneskene. Det konkluderes også med at gruppen mest sannsynlig bestod av en hel familie (voksne av begge kjønn og barn), og deponeringsmønstrene inne i tuftene tyder på at innbyggerne på R 37a har strukturert seg i forhold til faste regler inne i boligen.

Øvrige strukturer i relasjon til rødsmotuftene

I tilknytning til tuftene ble det påvist store avfallshauger og lag av skjørbrent stein, i en av de største ble det estimert at det var over 15 tonn (Boaz 1997: 133). I følge Boaz er det nedgravde gulvet sammen med de massive møddingene et viktig argument for at tuftene har blitt benyttet som vinterboliger. I møddingene ble det også påvist beinmateriale, og analyser av dette antyder at *elg* og *bever* har vært viktige byttedyr. Sammensetningen av bein viser, ikke overraskende at elgen har blitt partert der den var felt, mens beveren ble brakt til boligen i hel tilstand (ibid.: 135). At dette er vinterbosetning gjenspeiles også gjennom at aktivitetene stort sett synes å ha foregått innendørs, og foruten møddingene er det få tegn som vitner om utstrakt aktivitet på flatene utenfor hyttene.

Boplassflatene på Rødsmoen viser en langt «renere» og kanskje mer forståelig funnsituasjon enn det som er tilfellet på Aukra. Tuft R37a ser ut til å ha relativt kort bruksfase, og på en slik spesialisert boplass er sannsynligheten stor for at en har vært mye borte fra leiren i forbindelse med fangst av elg og bever. Om det er en hel familie som har benyttet boplassen har kanskje alle medlemmene deltatt i selve jakten. Dette har i sin tur medført at det er deponert langt mindre antall redskaper og avfall inne på selve lokalitetsflaten (Fig. 5).

Rødsmoprojektet, Åmot kommune, Hedmark
 FG/7a
 Konstruksjoner og spredning av skjærtrent stein

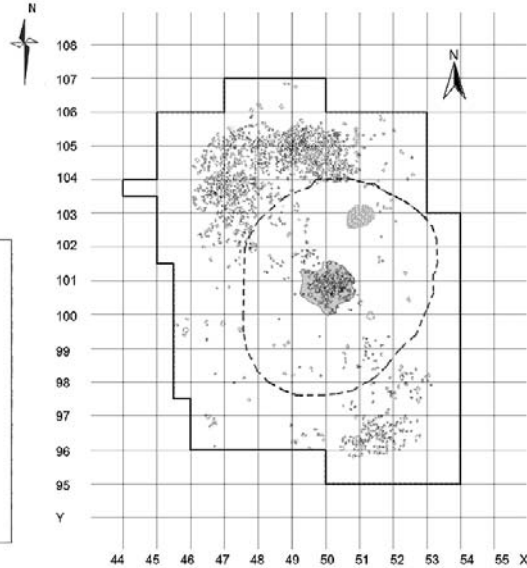
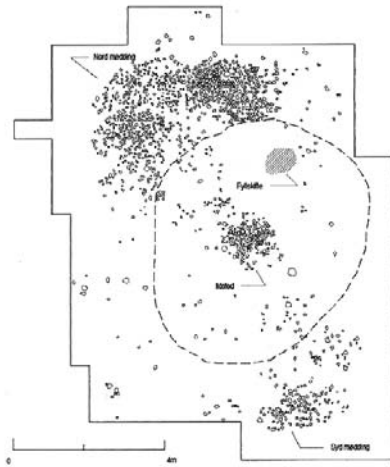

Fig. 4. Planskisse over tuft R 37a fra Rødsmoen. En stor mødding ble påvist like nord for selve tuften (etter Boaz 1997:49)

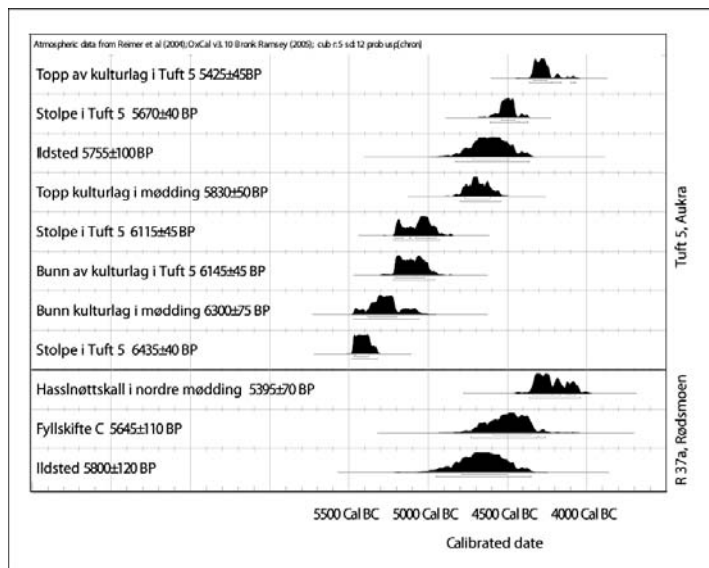

Fig. 5. Sammenstilling av dateringene fra de to tuftene. Legg spesielt merke til ildstedsdateringene som er bortimot identiske.

Diskusjon

Sammenstilling av data: bolig, naturmiljø og konstruksjonsdetaljer

Både når det gjelder form og størrelse ser det ut til å eksistere en del fellestrekk i det tuftmaterialet som er funnet i Skandinavia (for oversikt se for eksempel Hernek 2005, Grøn et al. 1991). De presenterte tuftene har sammenfallende alder, men har ligget i to helt ulike naturmiljø. Begge områdene er knyttet til vann, en ved havet, og en ved en innlandselv. Vannets rolle i forhold til drikke, matressurser, transportåre og sannsynligvis som en ideologisk størrelse virker tydelig. Begge tuftene har et nedgravd gulvområde som i areal er forbausende likt: 5,5 x 6,5m for tuften på Rødsmoen og 5,5 x 6m for tuften på Aukra. Med tanke på den store nedbørsmengden som har vært på Aukra skulle en kanskje tro at et nedgravd gulv var lite formålstjenlig, dette har likevel vært en vanlig måte å bygge på her. En dreneringsgrøft ut fra gulvet på en av tuftene vitner imidlertid om at innsig av vann til tider må ha vært et problem (Åstveit 2008a: 148). Begge tuftene har hatt et sentralt ildsted uten kantsatte stein, men her stopper på mange måter likhetene mellom tuftene. Ildstedet i rødsmotuften er dobbelt så stort som det fra Aukra. Dette viser ildstedets rolle som varmekilde mer enn en tradisjonell matlagingsplass, og følgelig er det avsatt stor plass til å varme opp stein i og ved ildstedet. Ildstedet på Aukratuften har hatt to luftkanaler gjennom veggen, dette har tydeligvis ikke vært nødvendig på Rødsmoen. Kanskje dette sier noe om tettheten til selve konstruksjonen og innklimaet en hadde i boligen på Aukra?

Ved alle de større tuftene som ble påvist på Aukra var det avsatt *kulturlag* av ulik tykkelse, dette er organisk og uorganisk avfall som over tid har hopet seg opp inni og utenfor selve boligen. På enkelte lokaliteter på Aukra var kulturlagene over én meter tykke (Åstveit 2005: 166). For en boplass som er blitt utnyttet over flere tusen år virker dette kanskje ikke så imponerende. Men hvis en går ut i fra at minst 95 % av alt organisk materiale er forsvunnet i surt vestnorsk jordsmonn, og en likevel har bevart et kompakt kulturlag på over én meter, forteller dette en hel del om både varighet, intensitet og permanens på bosetningen. På boplassflatene på Aukra var det bortimot umulig å finne et klart horisontalt spredningsmønster av gjenstander slik en ser på rødsmotuftene, dette henger først og fremst sammen med at lokalitetene har blitt utnyttet over et langt tidsrom. Men mangelen på klare horisontale mønster gjenspeiler sannsynligvis også tradisjoner og tradisjonsbrudd. Hadde innbyggerne på Aukra for en stor del hatt samme aktivitetsmønster i hele bosetningsperioden på minst 1500 år ville sporene her vært like tydelige som på Rødsmoen. Men over en så lang periode har selvsagt mye endret seg, og i ett konkret tilfelle kunne en følge endringene i en tuftkonstruksjon innenfor et begrenset areal i minst fire ulike faser over ca 1000 år (Åstveit 2008c: 404ff). I dette tidsrommet har både formen, størrelsen, ildstedsplassering og sannsynlig inngangsparti endret seg. Konstruksjonsendringer kan være resultat av kulturelle endringer, og kanskje også den kosmologiske helhetstenkningen rundt boligene. Tradisjonsendring, like mye som intensitet i bosetning, er trolig avgjørende på hvorfor det vanskelig lar seg gjøre å finne klare overordnede mønster på disse boplassene. Ett unntak finnes imidlertid: møddingområdene ser hovedsakelig ut til å ligge ned mot samtidig strandlinje, og sannsynligvis har den mest praktiske håndteringen av illeluktende matavfall vært å la elvestrømmen eller tidevann fjerne dette. Til tross for dette vitner opphopning av kulturlag i tuftene på Aukra om at en dels har valgt å bosette seg/bli boende i sitt eget og forfedrenes søppel. Hva kan være årsaken til dette? Kanskje har det utelukkende med plassutnyttelse,

tilhørighet og tradisjon å gjøre, eller har det vært en måte å be feste boligen til landskapet gjennom det menneskeskapte avfallet (Douglas 1997)? En annen og mer funksjonell tolkning er at de organiske lagene gjennom komposteringsprosessen har avgitt betydelige mengder varme som ville stige opp i boligen. Dette fenomenet er grundig dokumentert fra de nordnorske gårdshaugene fra middelalder (Mook og Bertelsen 2007), og kanskje luftkanalene inn i ildstedet i Tuft 5 på Aukra vært påkrevd for å sikre en jevn flamme som (blant annet) kunne brenne opp metangassen som ble dannet inne i de tette bygningene? Det trenger uansett ikke være noe motsetningsforhold mellom en sosial/kulturell tolkning av kulturlagene og den mer funksjonelle.

For tuftene på Rødsmoen er det foreslått en gammelignende form hvor kanskje opp til 30-40 % av innvendig volum har ligget under markoverflaten (Boaz 1997). Årsaken til dette kan dels ha vært å utnytte jordvarmen og dels for å ha en kuldegrop midt i tuften. I et barskt vinterklima med temperaturer ned mot 30-40 kuldegrader har dette vært livsviktig. En bevart firkantet kasse av laft har gitt et bra utgangspunkt for en rekonstruksjon (Tuft R39). Denne er riktignok datert til mellomneolitikum (4480 ± 75 BP, TUa-1284), men flere andre dateringer fra tuftene går tilbake til rundt 6000 f. Kr. (Boaz 1997:77), og selve nedgravningen har klare likhetstrekk med for eksempel R37a. Boaz presiserer også at en laftekasse har vært nødvendig på bakgrunn av den løse sanden tuftene er gravd ned i, uten denne ville veggene rast inn etter kort tid. Selve takkonstruksjonen har trolig bestått av mindre skråstilte stolper som har utgjort veggene/taket. Det ble ikke påvist spor etter takbærende stolper, det er derfor sannsynlig at veggene alene har utgjort taket. Taket har sannsynligvis vært dekket av torv, kanskje med et underlag av never og isolert på innsiden med mose stappet inn mellom stakkene. Boaz (1997: 131) foreslår skinn og bark dekket med jord. Ut på vinteren vil taket ha blitt dekket med snø som også har hatt isolerende effekt. Torven på taket har trolig hindret snøen fra å smelte under oppvarmingen av boligen. På bakgrunn av lite nedbør og bruk i vinterhalvåret et det ikke sikkert at absolutt vanntetthet har vært vesentlig for denne konstruksjonen (Fig. 6).

Det er mer problematisk å slutte klart om konstruksjonsdetaljer i forhold til tuftene på Aukra. De steinsatte stolpehullene i siden på selve nedgravningen på Tuft 5 antyder et reisverk med skråstilte stolper som har krysset hverandre/møttes et sted midt i tuften. Nedgravningen er relativt grunn, og ca 80-90 % av innvendig volum har vært over bakken. Vinkelen

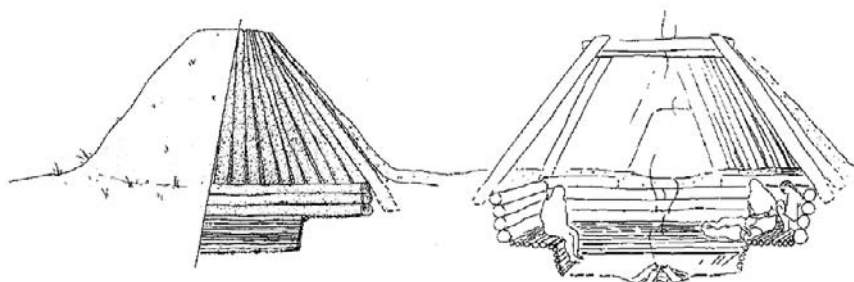
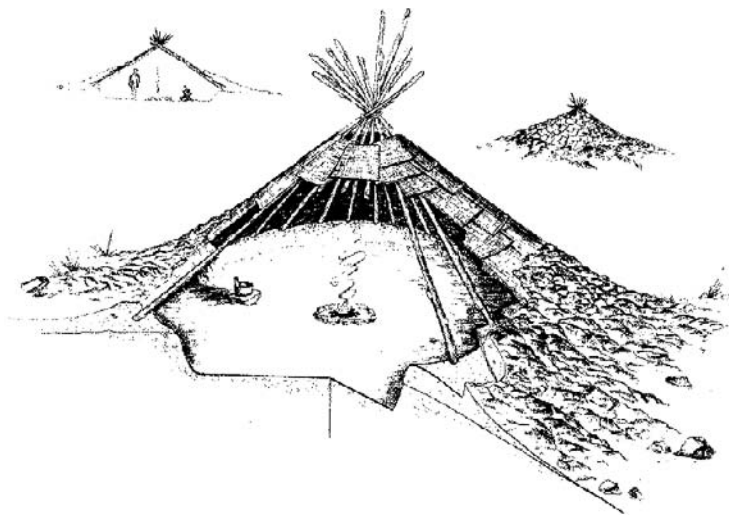

Fig. 6. Rekonstruksjon av tuften fra Rødsmoen (fra Boaz 1997)

Fig. 7. Slik kan tuftene fra Aukra ha sett ut. Men i tillegg har de sannsynligvis hatt innvendige stolper som har holdt oppe taket (etter Spencer et al. 1977: Fig 35). For en annen mulig rekonstruksjon se Åstveit 2008d: 582.

på veggstolpene antyder en relativt lav tipi/lavvo-formet konstruksjon, som står i kontrast til de gammelformede rødsmotuftene. En ordinær tipi/lavvo slik vi kjenner den fra nordamerikanske indianerstammer og fra samene er en selvbærende konstruksjon uten innvendige stolper. En slik konstruksjon sikrer et stort innvendig volum og gulvareal mens det for eksempel er klare begrensinger hvor tungt taket kan være. Tipiens og lavvoens fremste fortrinn er likevel at den er en lett konstruksjon som det er raskt å sette opp og ta ned – altså klart tilasset en ikke-bofast tilværelse. I den omtalte tuften fra Aukra hadde stolpene vært relativt kraftige og steinskodde, det var også spor etter minst én kraftig stolpe sentralt på gulvet (Fig. 7). Dette er tolket som en innvendig forsterkning for å holde oppe et tungt tak. Om vanntetthet ikke har vært spesielt viktig på Rødsmoen, har dette vært avgjørende på Aukra. Muligens har skinn eller never blitt benyttet som byggemateriale, hvor never er det klart mest råtebestandige. Også på Aukra har en sannsynligvis lagt torv oppå neveren dels som isolasjon, men kanskje først og fremst for å gi konstruksjonen stabilitet i et åpent kystområde som vinter og høst er hyppig besøkt av storm og uvær. Som rødsmotuften har dette vært en svært kompakt og tett konstruksjon, og i kombinasjon med lavtrykk og dårlig trekk antyder kanalene inn til ildstedet at det har vært nødvendig med ekstra oksygentilførsel inn i bålet.

Funnmateriale knyttet til tuftene

Funnmaterialet fra Aukra tyder først og fremst på en bredspektret økonomi hvor en sannsynligvis har utnyttet alt fra sinking av skjell, krabber, urter, bær og egg, til fiske og jakt på sjøfugl, sel og hval. Selv om det har blitt hevdet at skjell ikke stod på menyen i mesolitikum

(Bjerck 2007), vitner bortimot alle hellerfunn fra denne perioden om at skjell og snegler faktisk har vært en vesentlig del av kostholdet (Bøe 1934). Dette har også kommet fram under det pågående hellerprosjektet i regi av Universitetet i Bergen (<http://hellerprosjektet.uib.no>), og tendensen er også godt belagt i internasjonal forskning (Erlandson 2001: 303). Mangelen på skjell fra åpne boplasser skyldes sannsynligvis naturlige nedbrytninger i jordsmonnet (Åstveit 2008d: 584 m. henvisninger). Store fiskesøkker med langsgående furer og vekt over ett kilo tyder på at passive fiskemetoder har vært i bruk, for eksempel ruser, teiner og garn, dette igjen kan antyde permanent eller semi-permanent bosetning. Når folk langs kysten ble mer bofast utover i seinmesolitikum har sannsynligvis den gjennomsnittelige levealderen økt og barnedødeligheten sunket, i takt med dette har naturlig nok folketallet steget. I en slik utvikling har befolkningen gradvis bestått av en stor andel mindre mobile individer (gravide, gamle og små barn). En naturlig konsekvens av dette har trolig vært at ressursene i boplassenes nærområde (fortrinnsvis nærfiske og sankeressursene) har blitt kraftigere beskattet. En klar økning i bruk av sandsteinskiver kan tolkes innefor et slikt sankeaspekt (Gjessing 1942: 189, Bergsvik 2002: 297, Åstveit 2008a: 161f). Boplassene ved Rødsmoen reflekterer derimot det motsatte, nemlig en spesialisert fangst knyttet opp mot enkelte dyrearter, i første rekke elg og bever.

I begge områdene ble det funnet en del redskap i direkte relasjon til tuftene. På Rødsmoen består dette blant annet av 43 hele og fragmenterte *skrapere*, samtlige lå inne i tuften (Kræmer 2007: 89). På Aukra er dette antallet over 70, men her var det få tegn som tydet på at disse var benyttet innendørs. Ved streng kulde fryser det fett et ønske å fjerne på innsiden av skinnet, en naturlig konsekvens er at dette har vært en innendørsaktivitet på Rødsmoen, på Aukra har dette neppe vært noe problem. Klimatiske forskjeller kan altså forklare den ulike distribusjonen av denne redskapstypen på de to stedene. En fiskekrok i bein ble funnet i tuften fra Aukra. Beinkroker er rimeligvis svært underrepresentert på grunn av nedbrytning, det samme gjelder de såkalte «flinteggspissene», det vil si beinspisser hvor flekker og avslag er satt inn som egg langs sidekantene. På Lokalitet 68 ble det funnet to små fragmenter av flinteggspisser. Den gjenstandsgruppen som klarest skiller seg ut, og som finnes på begge lokalitetene er likevel *tverrpilene* (Fig. 8). Ved tuften på Rødsmoen ble det påvist 12, på Lokalitet 68 syv. Spisstypen er altså ikke direkte vanlig, men er den eneste prosjektiltypen som finnes i et visst omfang i slutten av seinmesolitikum/overgangen til tidlig neolitikum i begge disse områdene. Pilene er dels laget på avslag, og dels på flekker, og både på Aukra og på Rødsmoen er fortrinnsvis *bipolar teknikk* brukt for å produsere avslag og flekker. Kræmer (2007: 31) vurderer denne teknikken først og fremst som en måte å utnytte et råstoff maksimalt på. Dette ser også ut til å være tilfellet på Aukra hvor flintmangelen ser ut til å være påtakelig utover i seinmesolitikum (Åstveit 2008a: 159, 2008d: 580). I en relativt kort periode har altså tverrpilene vært i bruk i to så forskjellige naturmiljøer som kysten av nordvestlandet og det indre Østlandet (se også Dekov 2007: 66). I disse miljøene må de ha blitt benyttet til ulike byttedyr, på Rødsmoen alt fra elgjakt til skogsfugl, på kysten sel, sjøfugl og hjort. Det er vanskelig å vurdere om tverrpilene var like velegnet til å jakte på byttedyr i begge de to områdene, men det er vel heller tvilsomt. Denne spisstypen har spredt seg der folk har reist, og mest av alt forteller den vide distribusjonen om de «ikke-funksjonelle» aspektene som ligger innbakt selv i en så funksjonell gjenstand som en pilspiss. Tverrpilene har utvilsomt vært effektive prosjektiler som åpnet opp store sår i byttedyret, det er derfor påfallende at disse prosjektilene etter en relativt kort bruksperiode ser ut

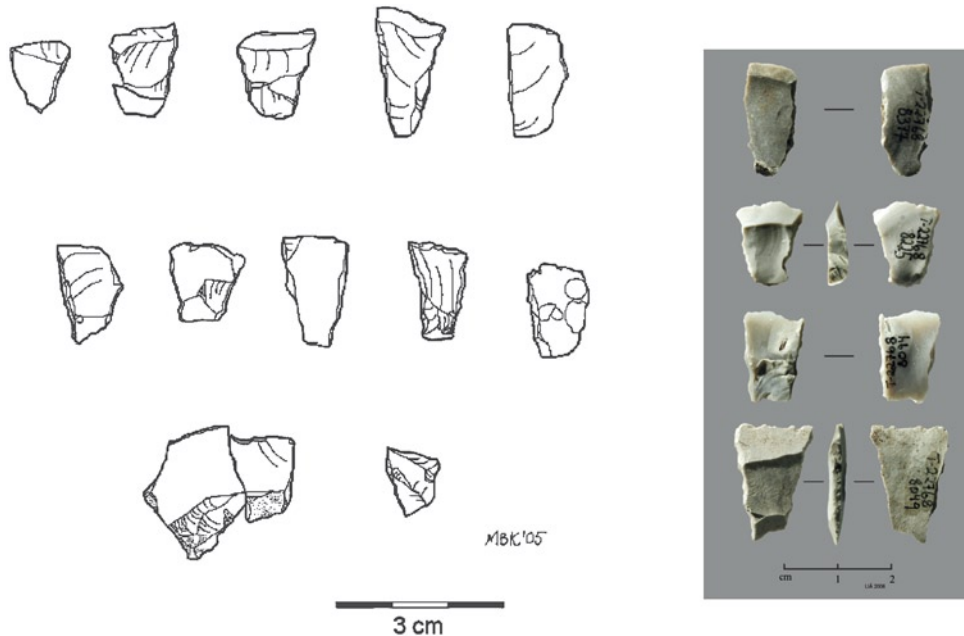

Fig. 8. I begge tuftene ble det påvist tverrpiler, disse er stort sett laget på avslag som er produsert med bipolar teknikk. Tegningen til venstre (v/ Marianne Bugge Kræmer) viser spisser fra R37a, foto til høyre (v/Leif Inge Åstveit) viser spisser fra Lok 68 på Aukra.

til å forsvinne ut fra funninventaret. At tverrpilene finnes i en kort fase i begge disse to områdene tyder på kontakt/spredning av ideer over store avstander, er det rimelig at slike felles-trekk også kan spores i utformingen av boligen?

Koksteinsrøyser

Hva så med koksteinsrøysene og møddingene som er så framtrødende ved tuftene på Rødsmoen? På Vestlandet bryter surt jordsmonn effektivt ned stein som er svekket av oppvarming. Det er likevel vanskelig å se for seg at koksteinsrøyser på 15 tonn (som lå ved en av tuftene fra Rødsmoen) skulle være deponert inne på boplassene på Aukra uten at disse skulle være mulig å erkjenne i dag. Like fullt har en benyttet kokstein også her, men da primært i forbindelse med *matlaging*, enten til å varme opp vann i kar, skinnposer eller kjøtt/fisk i kokegroper. På Rødsmoen ble stein varmet opp i bålet om kvelden, og disse avga en jevn varme gjennom vinternatten, på Aukra, hvor det neppe var kuldegrader over lengre perioder, har dette ikke vært et stort poeng. Et viktig moment i arkeologisk sammenheng er at boligoppvarming og matlaging resulterer i ulike typer skjorbrent stein. Boligoppvarming medfører en jevn nedkjøling av steinen og at disse varer lenger. Når de først sprekker vil steinen ofte dele seg i to eller fire med rene brudd. Dette står i kontrast til matlaging hvor steinen i mange tilfeller blir sluppet opp i kald væske og raskt nedkjølt, i slike tilfeller finner

det sted en fullstendig krakelering. Type bergart er også viktig i forhold til koksteinens holdbarhet. På Aukra ble det i noen tilfeller påvist heldekkende lag på opptil 20 cm bestående av kantete småstein og sand som dels lå over boligstrukturer og ildsteder. Dette er sannsynligvis Aukras «variant» av koksteinshauger (Åstveit 2008c: 398) om enn i en mer beskjedne målestokk enn på Rødsmoen. Når dette er sagt skulle en kanskje forvente at en også ville benytte kokstein på Aukra for å tørke klær og utstyr. I slike tilfeller har en sannsynligvis like gjerne anvendt bål med åpen flamme, da har en i tillegg fått lys som en kunne arbeide i innendørs selv på den mørkeste tiden på året. En trengte sjelden varme som varte gjennom hele natten her. I inuittisk materiell kultur er lamper av kleberstein et av de mest framtrepende trekkene. Disse har hatt selolje (utvunnet fra selspekk) som drivstoff og har produsert både varme og lys (se for eksempel Laguna 1940, Dawson et al. 2007). Sel må ha vært et vanlig byttedyr gjennom hele steinalderen, og med tanke på de store boplassundersøkelsene langs kysten de senere årene er det overraskende at slike lamper i en eller annen form ennå ikke har dukket opp her.

Tuftenes rolle i det seinmesolitittiske samfunnet

Selv om vi har tallrike spor etter boliger fra mesolitikum har disse dessverre fragmentarisk karakter. Er det mulig å tolke disse sporene i en samfunnsmessig kontekst som går litt utover anslag over hvor mange personer som kan ha oppholdt seg i boligene (Narrol 1962, Casselberry 1974, Cutting 2006)? Av de to områdene er det bare på Aukra slike vurderinger lar seg gjennomføre. Men la oss først se litt på hvilke *type* samfunn en kan se for seg her i denne perioden, hva skyldes for eksempel den tilsynelatende stabiliteten og befolkningsveksten som ser ut til å prege det seinmesolitittiske samfunnet?

På Aukra har en utvilsomt hatt en grunnøkonomi knyttet til forutsigbare ressurser som en har utviklet spesialiserte strategier for å utnytte. Majoriteten av disse ressursene har vært marine (fra åpent hav) eller littorine (fra strandområder). En har sannsynligvis hatt høy grad av spesialisering i fremstillingen av redskaper for å høste av disse ressursene, og fisk og spekk egner seg godt til konservering, i første rekke tørking.

Innenfor antropologisk forskning opererer en med begrepene *umiddelbare* (immediate) eller *forsinkete* (delayed) retursystemer der ulike typer ressurser inngår i transaksjoner mellom medlemmene i en gruppe (Testart 1982, Woodburn 1982: 433f). Innenfor umiddelbare retursystemer blir mat behandlet og konsumert relativt kort tid etter den er fanget/sanket. Det er lite eller ingen utbygde systemer for fordeling innad i gruppen, og redskapene som er i bruk er relativt enkle. Dette er en type økonomi en først og fremst finner hos ikke-bofaste folk. I grupper som praktiserer et forsinket retursystem finnes derimot en spesialisert teknologi, det lagres mat over lang tid og ressursene er ofte høstet spesifikt for å favorisere visse arter, altså en form for kultivering. Innenfor det forsinkede retursystemet er kollektivt samarbeid ofte en forutsetning (for eksempel på hvalfangst), og i forhold til den «øyeblikkeligheten» som preger grupper innenfor umiddelbare retursystemer er «investeringstanken» mer framtrepende. Dette er en type økonomi som kun finnes hos mer eller mindre bofaste grupper, og stabile ressurser følger gjerne visse redistribusjonssystemer, det vil si de blir fordelt til gruppens medlemmer etter nedfelte regler. Resultatet kan bli at det over tid utvikles systemer eller retningslinjer som rettferdiggjør at det akkumuleres et overskudd av goder på færre aktører.

Om en skal benytte disse begrepene for å tolke Aukra-samfunnet, vil en marin økonomi i seinmesolitikum sannsynligvis representere en kombinasjon mellom et umiddelbar og et forsinket retursystem. For det første har det blitt investert i langvarige (forsinkede) kollektive, økonomiske strategier knyttet til blant annet hval og selfangst, havfiske, eggssanking, det vil si ressurser som egner seg godt til lagring. Samtidig har en hatt god tilgang til rike umiddelbare forsyninger på de langgrunne områdene i nærheten (for eksempel skjell, krabber, lystring av flatfisk etc.). En slik type blandingsøkonomi synes å ha en del likhetstrekk med det en blant annet finner hos nordvestkystindianerne i Alaska. Her var den viktigste ressursen innenfor det forsinkede retursystemet hvalfangst, mens grunnøkonomien bestod av skjell og fisk, en innhøsting som i første rekke ble utført av kvinner og barn (Moss 1993: 635). Det finnes også eksempler blant nordvestkystindianerne på at spesifikke grupper har hatt et eiendomsforhold til områdene med de rikeste skjellforekomstene (ibid.). Akkumulering av goder på få hender har kunnet være konfliktskapende innenfor et egalitært jeger/sanker/fisker samfunn hvor dette bryter med den tradisjonelle måte å organisere samfunnet på. Ved å kontrollere en eller flere stabile ressurser i boplassens nærområde i tillegg til den lagrede maten, kan noen individer/familier ha fått bygget opp et økonomisk overskudd og prestisje. Resultatet *kan* ha blitt en statusdifferensiering mellom og innad i de ulike gruppene.

Hva så med boligene i dette bildet? På Aukra tyder alt på at flere boliger har vært i bruk samtidig. Dette viser seg både i dateringer, men også i den innbyrdes avstanden mellom tuftene/tuftsamlingene. Det har sannsynligvis vært en rekke bygninger til spesiell bruk på boplassen som tørkehus/røykehus for fisk og kjøtt, hundehus, badstue (dampbad) og forrådshus/«stabbur». Disse samlingene med boliger ser ut til å ligge et stykke fra hverandre og kan indikere at visse familier eller slekter har hatt tilhold på de ulike plassene. I et slikt bilde har bygningene sannsynligvis vært viktige, og innen skriftløse lavteknologisamfunn er det få ting som har en så kraftig signaleffekt på omgivelsene som en varig, stående bygning. Om en padlet forbi de bosatte områdene på Aukra i seinmesolitisk tid ville en umiddelbart ha observert bygningene som var reist i det nakne beltet mellom sjø og skog. Om det har vært forskjell i utforming og størrelse vil dette også ha blitt lagt merke til og tolket av observatøren.

Permanente boliger medfører en klarere grensesetting mellom privat og offentlig sfære. Fra og med seinmesolitikum kan det tenkes at flere viktige avgjørelser på lokalnivå ble tatt innenfor husets fire vegger, mens andre spørsmål måtte løstes opp på et høyere nivå. Det er veldokumentert at det i de periodene sedentære eller semisedentære folkegrupper har bodd tett sammen ofte utvikles sosialt stress, alliansebygging og uenighet mellom medlemmer og mellom familier. Slike tendenser kan eskalere på bakgrunn av ytre faktorer som for eksempel svikt i ressurser (Ingstad 1951), men det trenger ikke å være økonomiske forhold som ligger bak. Det vanligste «virkemiddelet» mot sosialt stress er at en del av befolkningen rett og slett forlater området midlertidig eller permanent. Årsaken til dette er i første rekke en motvilje mot å underlegge seg sentrale «beslutningstakere», og det finnes tallrike etnografiske eksempler på at jegere og sankere er villig til å strekke seg langt for å opprettholde den friheten egalitet innebærer (Friesen 1999). Men paradoksalt nok er det jo noen som på sett og vis må håndheve retningslinjene for at det egalitære samfunnet skal kunne bestå, og om en ikke har velegnede områder å flytte til, eller en rett og slett ikke *vil* flytte, tvinger det seg gjerne fram nye og alternative måter å organisere seg på. En delvis privatisering av rommet

med klare eiendomsforhold, grensesettinger og retningslinjer kunne i første omgang virke konfliktdepende, og i en slik sammenheng vil boligen kunne inngå som et vesentlig element. En enighet om rett til maktutøvelse og en styreform hvor enkeltindivider får myndighet til å ta avgjørelse på vegne av flere/ hele gruppen, det vil si en form for hierarki, kan ha blitt oppfattet som en mer permanent løsning.

Debatten om hvordan de mesolittiske og neolittiske samfunnene har blitt organisert er i aller høyeste grad levende, og det er selvsagt vanskelig å vurdere denne typen forhold på bakgrunn av et fragmentarisk arkeologisk materiale. På bakgrunn av materialet fra Aukra er det likevel fristende å hevde at en ser et gryende hierarkisk samfunn vokse fram i denne perioden. Dette har vært et velorganisert samfunn bestående av mange individer. Goder kan ha blitt akkumulert på færre hender og noen har fått rett til maktutøvelse. Solide bygninger som skaper gode (og relativt sunne) boforhold og som binder befolkningen til stedet er et grunnelement i en slik teori. Tuftene på Aukra kan på denne måten tolkes innenfor en demografisk og samfunnsmessig helhet, mens dette vanskelig lar seg gjøre på bakgrunn av de relativt sporadiske oppholdene rødsmotuftene er resultat av. Mobilitetsanalysene som er utviklet i dette området antyder imidlertid årvisse forflytninger mellom kyst og innland (Boaz 1999). Kanskje den delen av befolkningen som satte kursen mot Rødsmoen på høsten forlot et samfunn som minner om det en finner restene av på Aukra? Det er for øvrig interessant at en på Vestlandet har langt mer sparsomme spor etter en innlandsbosetning, og mobilitet, enn en har på Østlandet i seinmesolitikum (Lødøen 1995). Skyldes dette utelukkende at det var lettere å ferdes her enn i bratte vestnorske fjorbunner, eller er det bare et uttrykk for en ulik ressurstilgang i de to områdene, og at havet gav nok på Aukra også gjennom vinteren? Eksisterte det kanskje en organiseringsform i de vestnorske mesolittiske samfunnene som ikke hadde som basis at større folkegrupper splittet opp i mindre enheter til visse årstider? Framtidige studier av fjord og fjellstrøkene på Vestlandet vil kanskje kunne utfylle dette bildet.

På Rødsmoen har folk sannsynligvis vært mye borte fra selve boligen i den perioden en oppholdt seg i området. Boligen har i så måte like gjerne fungert som en «overnattingsplass» som det vi normalt forbinder med et «hjem» for folk. Et slikt adferdsmønster vil kunne medføre få spor/avsetninger i undergrunnen, men at de sporene som faktisk finnes er relativt entydige. Som en forlengelse av dette er det god grunn til å feste lit til Boons (2006: 111) tolkning om at det var hele familiegrupper som i perioder hadde tilhold her. Er det ikke da påfallende at det er så få spor utenfor selve tuftene? Kanskje deltok hele familien på jakt? Er det i så fall legitimt å kalle dette for et «hjem»? Er det ikke bare et slags godt isolert soverom? Som nevnt innledningsvis belyser etnografiske kilder på en relevant måte hva som til enhver tid blir oppfattet som et «hjem» og hvilke forhold som skal oppfylles for at et slikt begrep skal benyttes. Blant en rekke nomadiske og semi-nomadiske folkegrupper er «hjemme» der en setter opp teltet, uansett hvor «skrøpelig» og midlertidig dette er. Teltet blir da også sentrum i kosmos, og verden rundt blir strukturert i forhold til dette. Inne i teltet følger en samme strenge inndeling i forhold til de regler og konvensjoner som en ville gjort om bygningen var mer permanent (se for eksempel Grøn og Kuzenetsov 2003). Til tross for at folk var mye borte fra tuftene på Rødsmoen under jakt og fangst, representerte likevel disse sannsynligvis en stabilitet og en trygghet som må ha vært fundamental for menneskene som har oppholdt seg i dette landskapet. På mange måter var menneskene her fysisk

sett langt mer avhengig av hyttens egenskaper enn de var på Aukra – en vinternatt ute i $\pm 30^\circ$ kunne bli fatal. Kanskje var det ekstra viktig å anlegge husene på Rødsmoen i tråd med den rådende religion og ideologi nettopp på grunn av dette? Kanskje var familien, som resten av året hadde tilhold ved Oslofjorden, først «hjemme» når de endelig fikk fyr i bålet etter å ha gått eller padlet i mange dager innover det skogkledte landskapet? Til tross for det barske klimaet, var det kanskje fred og harmoni som kjennetegnet liver her inne, i kontrast til kysten hvor folk bodde tettere og hverdagen kunne være både konfliktfylt og stressende, som f.eks. på Aukra?

Avslutning

Det er stort sett enighet om at jeger-, fisker- og sankersamfunnene gjennomgår store endringer i løpet av seinmesolittisk tid. Bofasthet og mer permanente boliger er blant de tydeligste trekkene. Inntil nylig var det få seinmesolittiske boligrester som var kjent fra Sør-Norge, i dag har denne situasjonen endret seg radikalt. Vekselvirkningen mellom økt forskning og metodisk utvikling har ført til at arkeologer nå vet mer om hva de skal se etter, og hvordan husrester som har lagt under torven i 6000 år kan se ut. I artikkelen har det blitt vektlagt at det både finnes likheter og ulikheter mellom tuftene på Aukra og på Rødsmoen. Størrelse og form er relativt lik. På Rødsmoen har boligene vært avgjørende for å kunne oppholde seg her vinterstid med ekstrem kulde. Det store ildstedet og de massive koksteinsrøysene i tilknytning skiller disse boligene klart fra eksemplet fra Aukra. På Vestlandet har ikke kulde vært et like stort problem, og vanntette konstruksjoner har vært mer vesentlig. I dette området har solide boliger både vært en konsekvens av og en forutsetning for en mer stabil bosetning, som igjen ville gi grunnlag for befolkningsvekst. Nye måter å organisere samfunnet på kan ha tvunget seg fram, og over tid har gruppene blitt mindre mobile, med større behov for tette, solide bygninger.

Noter

- ¹ Energi gradtall er et mål for et generelt oppvarmingsbehov i tidsperioden gradtallet gjelder for. Utgangspunktet er energi gradtallet for et døgn som er forskjellen mellom en basis utetemperatur på 17°C og døgntemperaturen. Gradtallet settes lik 0 hvis døgntemperaturen er over 17°C . Er døgntemperaturen 5°C er energi gradtallet for døgnet $17 - 5 = 12$. Energi gradtallet for en måned er summen av gradtallene for hvert enkelt døgn i måneden. Gradtallssummen er dimensjonsløs, tallet benyttes uten noen enhet.

Takk

Jeg vil takke Hanne Årskog for faglige tilbakemeldinger og korrekturlesing. Jeg vil også takke kollegaer ved Bergen Museum, anonyme fagfeller og redaksjonen i VIKING for viktige kommentarer.

Zusammenfassung

Mesolithische Hüttengrundrisse im Binnenland und an der Küste

In dem Artikel werden Hüttengrundrisse aus naturräumlich völlig verschiedenen Landschaften miteinander verglichen. Aukra liegt auf einer Insel an der norwegischen Westküste und hat ein typisch ozeanisches Klima mit milden, regenreichen Wintern, während Rødsmoen im östlichen Innland Norwegens, nahe der schwedischen Grenze in der Provinz Hedmark liegt. Dort herrscht kontinentales Klima mit geringen Niederschlägen und sehr kalten Wintern. Die beiden Hüttengrundrisse sind ungefähr gleich groß, jeweils etwa 5,5 x 6 m, und datieren in die Zeit um 4700 vor Christus. Die Hütten in Rødsmoen scheinen lediglich im Winter bewohnt gewesen zu sein, während die Siedlungsplätze auf Aukra wahrscheinlich ganzjährig bewohnt waren. Die Befunde in Rødsmoen deuten auf eingetieft Hütten aus einer hölzernen Grundkonstruktion mit Erd- und Torfbedeckung, die zu etwa 30-40% des Gesamtvolumens unter der Erdoberfläche lagen. Die Hütten auf Aukra waren hingegen lediglich bis zu 10-15 % ihres Volumens eingetieft. Das Fundinventar in beiden Hüttengrundrissen besteht unter anderem aus Kratzern und querschneidigen Pfeilspitzen. Die Hütten auf Aukra sind wahrscheinlich im Zusammenhang mit dem Bevölkerungswachstum zu sehen, der in diesem Gebiet im Spätmesolithikum fassbar wird. Sehr wahrscheinlich sind derartige Behausungen eine der Voraussetzungen für die frühe Sesshaftigkeit in dieser Region. Feste Gebäude können auch eine Rolle als Eigentumsmarken und Statussymbole innerhalb der Jäger- und Sammlergesellschaften gespielt haben.

Litteratur

- Anderson, D. G. 2006: Dwellings, storage and summer site structure among Siberian Orochen Evenkis: Hunter-Gatherer Vernacular Architecture under the post-socialist conditions. *Norwegian Archaeological Review*, Vol. 39, No. 1, pp. 1-26.
- Berglund, B. 2001: «Gassprosjektet» – Arkeologiske undersøkelser på Tjeldbergodden, Aure k., Møre og Romsdal, i forbindelse med bygging av metanolanlegg. Rapport – Arkeologisk serie, 2001/1. NTNU Vitenskapsmuseet. Trondheim.
- Bergsvik, K. A. 1999: A new reference system for classification of lithic raw materials: A case study from Skatestraumen, Western Norway. J. Boaz (red.). *The Mesolithic of Central Scandinavia*. Universitetets Oldsaksamlings Skrifter. Ny Rekke 22, pp. 283–298. Oslo.
- Bergsvik, K. A. 2002: *Arkeologiske undersøkelser ved Skatestraumen. Bind 1*. Arkeologiske avhandlinger og rapporter fra Universitetet i Bergen – 7. Bergen.
- Bjerck, H. 2007: Mesolithic coastal settlement and shell middens (?) in Norway. N. Milner, O. E. Craig og G. N. Bailey (red.). *Shell middens in Atlantic Europe*. pp. 5-31. Oxford.
- Bjune A., J. Bakke, A. Nesje og H.J.B. Birks 2005: Holcene mean July temperature and winter precipitation in western Norway inferred from palynological and glaciological lake-sediment proxies. *The Holocene* 15, 2 pp. 177-189.
- Boaz, J. 1997: *Steinalderundersøkelsene på Rødsmoen*. Varia 41. Universitetets oldsaksamling. Oslo.
- Boaz, J. 1999: Pioneers in the Mesolithic: The Initial Occupation of the Interior og Eastern Norway. Joel Boaz (red.). *The Mesolithic of Central Scandinavia*. Universitetets Oldsaksamlings Skrifter. Ny rekke 22, pp. 125-152. Oslo.
- Boon, C. 2006: *En senmesolittisk groptuft på Rødsmoen i Hedmark*. Hovedfagsoppgave i arkeologi. Institutt for arkeologi, konservering og historiske studier. Universitetet i Oslo.
- Bøe, J. 1934: *Boplassen i Skipshelleren på Straume i Nordhordland*. Bergen Museums Skrifter Nr. 17. Bergen.

- Casselberry, S. E. 1974: Further refinement of formulae for determining population from floor area. *World Archaeology* 6, pp. 118-122.
- Curtis, E. S. 1915: *Indian days of the long ago*. New York.
- Cutting, M. 2006: More than one way to study a building: approaches to prehistoric household and settlement space. *Oxford Journal of Archaeology* 25, pp. 225-246.
- Dawson, P., R. Levy, D. Gardner og M. Walls 2007: Simulating the behaviour of light inside Arctic dwellings: implications for assessing the role of vision in task performance. *World Archaeology* Vol. 39 (1), pp. 17-35.
- Dekov, H. F. 2007: *Tak over hodet?* Upublisert hovedfagsoppgave i arkeologi. Institutt for arkeologi, konservering og historiske studier. Universitetet i Oslo.
- Douglas, M. 1997: *Rent og urent. En analyse av forestillinger omkring urenheter og tabu*. Oslo.
- Erlanson, J. M. 2001: The Archaeology of aquatic adaptations: paradigms for a new millennium. *Journal of Archaeological Research* 9/4, pp. 287-350.
- Estéves, J. og A. Vila 2006: Variability in the lithic and faunal record through 10 reoccupations of a XIX century Yamana Hut. *Journal of Anthropological Archaeology* 25, pp. 408-423.
- Friesen, M. 1999: Resource structure, scalar stress, and the development of Inuit social organization. *World Archaeology* 31, pp. 21-37.
- Fuglestedt, I. 2006: «Sandokomplekset» – nyoppdagede groplokaliteter fra mesolittisk tid på Sandholmen i Askim kommune. H. Glørstad, D. Skre og B. Skar (red.). *Historien i forhistorien. Festskrift til Einar Østmo på 60-årsdagen*. Kulturhistorisk museum, Universitetet i Oslo. Skrifter nr. 4, pp. 49-65. Oslo.
- Gjessing, G. 1942: *Yngre steinalder i Nord Norge*. Institutt for sammenlignende kulturforskning serie B XXXIX. Oslo.
- Glørstad, H. 2006: Steinalderundersøkelser. Faglig program bd. 1. *Varia 61*. Kulturhistorisk museum, Universitetet i Oslo.
- Glørstad, H. 2008: *Nære ting fra en fjern fortid*. Oslo.
- Grøn, O., E. Engelstad og I. Lindblom (red.) 1991: *Social Space – Human Spatial Behaviour in Dwellings and Settlements*. Odense.
- Grøn, O. og O. Kuznetsov 2003: Ethno-Archaeology among Evenkian forrest hunters. Preliminary results and a different approach to reality! L. Larsson, H. Kindgren, K. Knutsson, D. Loeffler og A. Åkerlund, (red.). *Mesolithic on the Move. Papers presented at the Sixth International Conference on the Mesolithic in Europe, Stockholm 2000*, pp. 193-204.
- Hernek, R. 2005: Nytt ljus på Sandarnakulturen: om en boplatz från äldre stenåldern i Bohuslän. *GOTARC, Series B*, nr. 14. Göteborg. Institutionen för arkeologi. Göteborg.
- Hesjedal, A., C. Damm, B. Olsen og I. Storli 1996: *Arkeologi på Slettnes. Dokumentasjon av 11.000 års bosetning*. Tromsø museums Skrifter XXVI. Tromsø.
- Hesjedal, A., M. Ramstad og A. Niemi 2009: *Undersøkelsene på Melkøya. Melkøyprosjektet – kulturhistoriske registreringer og utgravninger 2001 og 2002*. Tromsø Museum. Tromsø.
- Høeg, H. 1996: Pollenanalytiske undersøkelser i «Østerdalsområdet» med hovedvekt på Rødsmoen, Åmot i Hedmark. *Varia 39*. Universitetets oldsakssamling. Oslo.
- Indrelid, S. 2009: *Arkeologiske undersøkelser i vassdrag*. Faglig program for Sør-Norge. Riksantikvaren.
- Ingstad, H. 1951: *Nunamiut – blant Alaskas innlandeskimoer*. Oslo.
- Jaksland, L. 2002: Berget 1 – en senmesolittisk boplass med hyttetuft. H. Glørstad (red.). *Svinesundprosjektet bd. 1. Utgravninger avsluttet i 2001*. Universitetets kulturhistoriske museer. Oldsakssamlingen, *Varia* 54, pp. 35-72. Oslo.
- Jaksland, L. 2003: Torpum 13 – en senmesolittisk lokalitet med hyttetuft. H. Glørstad (red.). *Svinesundprosjektet bd. 2. Utgravninger avsluttet i 2002*. Universitetets kulturhistoriske museer. Oldsakssamlingen, *Varia* 54, pp. 239-276. Oslo.
- Kræmer, M. B. 2007: *Et vintereventyr. Sesongproblematikk rundt en senmesolittisk groptuft på Rødsmoen i Hedmark*. Hovedfagsoppgave i arkeologi. Institutt for arkeologi, konservering og historiske studier. Universitetet i Oslo.

- Laguna, F. 1940: Eskimo lamps and Pots. *The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*, Vol. 70, No. 1, pp. 53-76.
- Lee, M. og G. Reinhardt 2003: *Eskimo architecture. Dwelling and structure in early historic period*. Fairbanks.
- LeMoine, G. 2003: Woman of the House: Gender, Architecture, and Ideology in Dorset Prehistory. *Arctic Anthropology*, Vol. 40, No. 1, pp. 121-138.
- Lundberg, Å. 1997: Vinterbyar: ett bandsamhälles territorier i Norrlands inland, 4500-2500 f. Kr. *Studia archaeologica Universitatis Umensis / Umeå universitet*. No 8. Umeå.
- Lødøen, T. K. 1995: *Landskapet som rituell sfære i steinalderen. En kontekstuell studie av bergartsøker fra Sogn*. Upublisert hovedoppgave i arkeologi med vekt på Norden. Universitetet i Bergen.
- Mook, R. og R. Bertelsen 2007: The Possible Advantage of Living in Turf Houses on Settlement Mounds. *Acta Borealia* Vol. 24, No. 1, pp. 84-97.
- Moss, M. L. 1993: Shellfish, gender, and status on the Northwest Coast: reconciling archaeological, ethnographic, and ethnohistorical records of the Tlingit. *American Anthropologist* 95, pp. 631-652.
- Møberg, T. 1991: The spatial organization of a inuit winterhouse in Greenland. An ethnoarchaeological study. O. Grøn, E. Engelstad og I. Lindblom (red.). *Social Space – Human Spatial Behaviour in Dwellings and Settlements*, pp. 40-48. Odense.
- Nabokov, P og R. Easton 1998: *Native American architecture*. Oxford.
- Narrol, R. 1962: Floor area and Settlement population. *American Antiquity* 27, pp. 587-588.
- Nærøy, A. J. 1988: Teknologiske endringer ved overgangen fra eldre til yngre steinalder på Vestlandet. S. Indrelid, S. Kaland og B. Solberg (red.). *Festskrift til Anders Hagen*. Arkeologiske Skrifter 4, pp. 205-213. Universitetet i Bergen. Bergen.
- Odgaard, U. 2001: *Ildstedet som Livssentrum. Aspekter af arktiske ildsteders funksjon og ideologi*. Upublisert Ph.D avhandling, Universitetet i Aarhus.
- Olsen, A. B. 1992: *Kotedalen – en boplass gjennom 5000 år. Bind I. Fangsbosetning og tidlig jordbruk i vestnorsk steinalder. Nye funn og nye perspektiver*. Universitetet i Bergen. Bergen.
- Radovanović, I. 2000: Houses and Burials at Lepenski Vir. *European Journal of Archaeology* Vol.3, pp. 330-349.
- Ramstad, M. 2009: Materiell kultur og bosetning på Melkøya gjennom forhistorisk tid. A. Hesjedal, M. Ramstad, og A. Niemi (red.). *Undersøkelsene på Melkøya. Melkøya-prosjektet – kulturhistoriske registreringer og utgravninger 2001 og 2002*. Tromsø Museum. Tromsø.
- Spencer, R. F., J. D. Jennings, E. Johnson, A. R. King, T. Stern, K. M. Stewart og W. J. Wallace 1977: *The Native Americans. Ethnology and Backgrounds of the North American Indians*. New York.
- Tanner, A. 1991: Spatial organization in social formation and symbolic action: Fijian and Canadian examples. O. Grøn, E. Engelstad og I. Lindblom (red.). *Social Space – Human Spatial Behaviour in Dwellings and Settlements*, pp. 21-39. Odense.
- Testart, A. 1982: The significance of food storage among hunter-gatherers: residence patterns, population densities, and social inequalities. *Current Anthropology*. 23, pp. 23-37.
- Thuestad, A. E. 2005: *En romlig analyse av tidlig eldre steinalderlokaliteter i Vest-Finnmark og Troms*. Upublisert hovedfagsoppgave. Institutt for arkeologi. Universitetet i Tromsø.
- Westman, B. 1991: What does it mean to feel at home? O. Grøn, E. Engelstad og I. Lindblom (red.). *Social Space – Human Spatial Behaviour in Dwellings and Settlements*, pp. 17-20. Odense.
- Woodburn, J. 1982: Egalitarian societies. *Man* 17, pp. 431-451.
- Åstveit, L. I. 2005. *Arkeologisk registrering i Nyhamna, Aukra k., Møre og Romsdal. Ormen Lange prosjektet*. Kulturhistoriske skrifter og rapporter 3. Møre og Romsdal Fylke, Kulturavdelinga. Molde.
- Åstveit, L. I. 2008a: Lokalitet 30 Fredly – boplass med mesolittiske tufter og dyrkingsaktivitet i neolitikum/bronsealder. H. B. Bjerck (red.), L. I. Åstveit, T. Meling, J. Gundersen, G. Jørgensen og S. Normann: *Ormen Lange Nyhamna. NTNU Vitenskapsmuseets undersøkelser*, pp. 119-168. Trondheim.
- Åstveit, L. I. 2008b: Lokalitet 63 Litle Grynnvika. En mellomneolittisk boplass. H. B. Bjerck (red.), L. I. Åstveit, T. Meling, J. Gundersen, G. Jørgensen og S. Normann: *Ormen Lange Nyhamna. NTNU Vitenskapsmuseets undersøkelser*, pp. 365-382. Trondheim.

- Åstveit, L. I. 2008c: Lokalitet 68 Søndre Steghaugen. En senmesolittisk lokalitet med velbevarte tufter og strukturer. H. B. Bjerck (red.), L. I. Åstveit, T. Meling, J. Gundersen, G. Jørgensen og S. Normann: *Ormen Lange Nyhamna. NTNU Vitenskapsmuseets undersøkelser*; pp. 393-421. Trondheim.
- Åstveit, L. I. 2008d: Senmesolittisk tid (SM) 6500-4000 BC. H. B. Bjerck (red.), L. I. Åstveit, T. Meling, J. Gundersen, G. Jørgensen og S. Normann: *Ormen Lange Nyhamna. NTNU Vitenskapsmuseets undersøkelser*; pp. 576-587. Trondheim.

Der øst møter vest. Til høgfjellets forhistorie

I sin behandling av funnene fra Sumtagen på Hardangervidda påpeker Johs. Bøe at det ikke er « (...) noe ved funnene som beviser eller tyder på at de skulle skrive seg fra noen ukjent befolkning. De inneholder tvert imot type for type slikt som vi ellers finner i steinalderen i Norge og annetsteds. Det er kystens befolkning vi finner også på Vidda» (Bøe 1942: 81). Bøes konklusjon illustrerer kjernen i forskningen på steinaldermaterialet fra høyfjellet, nemlig spørsmålet om hvilken områdetilhørighet menneskene som utnyttet fjellet har hatt. Flere teorier har vært foreslått, men det synes etterhvert som det rår en konsensus om at det var grupper fra Sørøst-Norge som i størst grad utnyttet fjellet (f.eks. Gjessing 1945, Indrelid 1994, Bergsvik 2006).

Det er om lag 170 år siden Wilh. Koren foretok den første arkeologiske befaringen i høyfjellet, nærmere bestemt på den allerede nevnte Sumtangen (Christie 1842, Bøe 1942: 11). Etter Korens befaring i 1840 har en rekke undersøkelser blitt gjennomført i den norske fjellheimen. Spesielt i løpet av tiårene mellom 1950 og 1970 ble flere registrerings- og utgravningsprosjekter gjennomført på grunn av et økende kraftbehov i forbindelse med en ekspansiv industriutbygging (Glørstad 2006: 45-47, Indrelid 2009: 13). I vassdrag som Tokke-Vinje (Hagen 1959a, 1959b), Gyrinosvatn (Martens og Hagen 1961), Tyin (Hagen 1967), Røldal-Suldal (Odner 1965, 1968), Lærdalsvassdraget (Johansen 1970), Hardangervidda (Indrelid 1994) og Ulla-Førre/Dyraheio (Bang-Andersen 2008), for å nevne noen, ble systematiske arkeologiske undersøkelser gjennomført¹. Vassdragsundersøkelsene fortsatte gjennom 1980- og 1990-årene, med prosjekter som Nyset-Steggje (Bjørge et al. 1992) og Dokkfløy (Boaz 1998). Det totale antallet registrerte lokaliteter i tilknytning til vassdragene er høyt, og en gjennomgang av publiserte undersøkelser viser til over 750 lokaliteter fra steinalderen og steinbrukende tid (Hagen og Martens 1961, Johansen 1970, Gustafson 1987, Randers 1986, Bjørge et al. 1992, Indrelid 1994, 2009, Boaz 1997, 1998, Stene 2008, Bang-Andersen 2008). Denne oversikten er ikke fullstendig og det reelle antallet er høyere.

I årene som kommer skal vassdragskonsesjonene i Sør-Norge revideres og fornyes (Indrelid 2009), og dette medfører flere arkeologiske undersøkelser. Kommende utgravninger vil fremskaffe nytt og spennende materiale, og sannsynligvis føre til diskusjoner omkring temaer som mobilitet, kontakt og regionalitet. Før nye utgravninger gjennomføres og nye resultater behandles, ser jeg imidlertid et behov for å diskutere det foreliggende materialet nok en gang. I lys av nyere undersøkelser og forskningsresultater kan det være fruktbart igjen å vurdere funnmaterialet fra høyfjellsområdene, med den hensikt å justere de foreliggende resultatene og de rådende synene. Med utgangspunkt i analyser av funnmateriale fra

et utvalg høyfjellslokaliteter, datert til seinmesolitikums siste århundrer og tidligneolitikum, tar jeg derfor på nytt opp til diskusjon det klassiske spørsmålet om områdetilknytningen til menneskene som utnyttet høyfjellet. I denne diskusjonen legger jeg særlig vekt på bruk av råstoff, produksjonen av pilspisser og flekketeknikk. Mine analyser antyder at teoriene om en sterk østlig og dertil svak vestlig innflytelse i det arkeologiske materialet fra fjellområdene bør revurderes. Spørsmålet jeg stiller er hvor gruppene som utnyttet fjellområdene kom fra. I forlengelsen av dette er det også naturlig å diskutere hvorfor gruppene utnyttet fjellområdene, og spørre hvilke interesser menneskene hadde av å bevege seg inn i fjellområdene.

Arkeologiske undersøkelser langs elv og vann

I etterkant av undersøkelsene på Sumtangen foreslo Johs. Bøe at funnene fra den yngste fasen hadde et vestlig preg og at menneskene som hadde oppholdt seg her stammet fra Hardanger og Vestlandet (Bøe 1942: 82). Dette stod ikke uimotsagt lenge. Noen år seinere vurderte Gutorm Gjessing (1945) funnene fra Sumtangen på nytt. Der Bøe så vestlige grupper, mente Gjessing at Sumtangen var bebodd av «østlendinger» (Gjessing 1945: 187-188). Helt avvisende var likevel ikke Gjessing til en vestlig innflytelse, ettersom det var likheter mellom funn fra Sumtangen og flintmarkene på Jæren og Lista (Gjessing 1945: 187-189). I tiårene etter Bøes utgravninger tok de første store undersøkelsene av vassdrag til i Sør-Norge. Her bør Anders Hagens (1959b) undersøkelser av Songavassdraget, i forbindelse med Tokke-Vinje-utbyggingen nevnes. Songavassdraget var rikt på funn fra steinalderen med 22 registrerte lokaliteter (Hagen 1959b: 109-110). Seinere undersøkelser i andre vassdrag har vist til høyere antall lokaliteter, men det er viktig å huske på at dette var den første systematiske vassdragsundersøkelsen i Sør-Norge, og altså arkeologisk nybrottsarbeid (Hagen 1959a, 2002, Martens 1961: 1-2). Med mer erfaring fra denne type registreringer kunne nok flere lokaliteter blitt påvist.

Hagen interesserte seg for opphavsspørsmålet, og han mente funnmaterialet pekte mot ulike opphavsområder. Ved Gyrinos så Hagen vestlige trekk, men samtidig fant han indikasjoner på en bofast innlandsbefolkning (Martens og Hagen 1961: 44, 46). I Songavassdraget var det klare østlige tendenser, men funn pekte også mot Sørlandet (Hagen 1959b). På Hardangervidda og i Setesdalsheiene var det spor etter folk med tilknytning til Oslofjorden (Hagen 1967: 85-86, se også Martens 1961: 9-10). Ved Tyin fantes både en nordlig og østlig påvirkning (Hagen 1967: 86). Hagen åpnet for at forskjellige deler av fjellområdene var utnyttet av ulike grupper basert på råstoffbruk og variasjon i redskapsinventaret, en teori som også har blitt diskutert i ettertid (jf. Indrelid 1977, Bergsvik 2006). Flintriike lokaliteter tydet på at enkelte grupper utnyttet fjellet på sesongmessig basis, mens lokaliteter med lokale råstoff viste at andre hadde mer eller mindre fast tilhold i fjellområdene (Martens og Hagen 1961: 46-47, Hagen 1967: 88). I likhet med Hagen argumenterte Irmelin Martens for bofaste fangstfolk i fjellområdene. Samtidig vitnet slipt flint om en viss kontakt med jordbrukende samfunn ved kysten, og Martens mente at Hardangervidda og Hemsedalområdene var møteplasser mellom folk fra øst- og vestsiden av langfjellene (Martens 1961: 18).

Resultatene fra de tidligste undersøkelsene ble hovedsaklig tolket som spor etter grupper fra østlige deler av landet. Fra 1970-årene og fremover kom det imidlertid sterkere indikasjoner på en vestlig innflytelse i fjellområdene. På bakgrunn av undersøkelsene ved

Lærdalsvassdraget mente Arne B. Johansen at området var utnyttet av mennesker fra Vestlandskysten. Samtidig syntes han at det var en påtakelig likhet mellom lokaliteter ved Lærdalsvassdraget og Gyrynosvatn i Hemsedal-fjellene. Disse områdene skulle ha samme tradisjonsbakgrunn (Johansen 1978: 274-275, 283, 288). I motsetning til Martens så ikke Johansen for seg noen fast innlandsbefolkning i Lærdal- eller Hemsedaltraktene. I tråd med denne teorien foreslo Kjersti Randers at også Breheimen, nord for Lærdal, var utnyttet av fangstfolk fra vest. Dette ble vist gjennom typiske vestnorske funn som A-spisser, rhyolitt og Stakanesdiabas (Randers 1986: 87-90). Seinere argumenterte også Asle Bruen Olsen for at vestlige grupper gjorde gjentatte og hyppige besøk i fjellet, først og fremst på Hardangervidda. Han vektla prosjektilmateriale og de markerte innslagene av skifer på Hardangervidda og i vestnorske kyststrøk (Olsen 1992: 154, 250). Sentralt i Olsens argumentasjon var typologiske paralleller i innslagene av neolittisk keramikk fra Nordhordland og Hardangervidda. Dette viste til en forbindelse mellom Øst- og Vestlandet over fjellet i yngre steinalder (Olsen 1992: 154-155).

Fra fangstfolk til bønder og tilbake igjen

Svein Indrelied har ved flere anledninger diskutert områdetilhørighet med utgangspunkt i materiale fra Hardangervidda. På bakgrunn av kraftig flintdominans på Hein 33 ved Halnefjorden, vurderte Indrelied lokaliteten som utnyttet av folk fra de østlige kystområdene (Indrelied 1973: 95). Seinere utdypet Indrelied og botanikeren Dagfinn Moe hypotesen om områdetilknytningen til gruppene på Hardangervidda. Samtidig vurderte de sporene etter det tidligste jordbruket i området. På grunnlag av vegetasjonshistorisk og arkeologisk materiale fra fjellet, samt i tilgrensende lavlands- og kystområder, konkluderte Indrelied og Moe med at det hovedsakelig var sørøstnorske jordbrukende grupper som utnyttet Hardangervidda ved overgangen til yngre steinalder (Indrelied og Moe 1983: 65). De foreslo at mennesker som holdt beitedyr holdt til i de indre dalområdene i vinterhalvåret, for så å trekke opp til fjellområdene i sommerhalvåret (Indrelied og Moe 1983, Indrelied 1994: 252-255, sml. Mikkelsen 1989). Jeg vil her bemerke at sporene etter tidligneolittisk jordbruk på Hardangervidda er svakt belagt. Pollenkorn etter arter som smalkjempe, nesler og melder regnes ofte som indikasjoner på husdyrhold og beiting. På Hardangervidda er nivåer med spor etter nesler og urter datert direkte ved ^{14}C -metoden, mens de tidligste spor etter smalkjempe og indikatorer som gress, soleier og syrer kun er bestemt ved interpolering fra andre ^{14}C -daterte nivåer i pollensøylene (jf. Indrelied og Moe 1983). Dette gjør dateringene usikre (Hjelle et al. 2006: 151). Christopher Prescott har nylig påpekt at de fleste undersøkelsene av tidlig- og mellomneolittisk jordbruk i Sør-Norge, med noen få unntak, er empirisk tvilsomme med metodologiske brister (Prescott 2009: 197, jf. Prescott 1996, Hjelle et al. 2006: 151-152). Høyfjellet er *ikke* blant disse unntakene. Samtidig antyder lokalitetenes beliggenhet og funninventar at disse i første rekke var rettet mot fangstaktivitet. Jeg vil derfor ta utgangspunkt i at menneskene utnyttet fjellet som jaktområde (se også Bang-Andersen 2008: 109).

Den forskningshistoriske gjennomgangen har vist at fjellet har vært antatt utnyttet fra både øst og vest. De fleste forskere, spesielt Hagen og Indrelied, peker på en sterk østlig og svak vestlig innflytelse. De nordligste områdene som diskuteres her, for eksempel Lærdalstraktene, har i større grad vært vurdert som knyttet til Vest-Norge, mens Hardanger-

vidda først og fremst har vært ansett som utnyttet av grupper fra Øst-Norge. Er det da egentlig grunn til å diskutere dette spørsmålet nok en gang?

Diskusjonen omkring hvilket område de forskjellige gruppene kom fra er primært basert på råstoffbruk og typologiske variasjoner. I løpet av de siste årene har man imidlertid fått en mer detaljert oversikt over den kronologiske utviklingen i de østnorske kyststrøkene. Sammenstillt vi denne kunnskapen med den etablerte kronologien for Vest-Norge, er det mulig å diskutere høyfjellsmaterialet på et bedre typologisk-kronologisk grunnlag enn tidligere. Etter min mening, kan dette bidra til ny innsikt rundt utnyttelsen av fjellet i seinmesolitikum og tidlignolitikum, og belyse spørsmålet om gruppenes områdetilhørighet. Jeg vil i tillegg legge vekt på teknologiske aspekter i kildematerialet. Årsaken til dette er at teknologiske strategier og materiell kultur står i et dynamisk forhold mellom gruppenes praksis og sosiale strategier (f.eks. Dietler og Herbich 1998, Gosselain 2000, Glørstad 2009a). Teknologi er gruppenes grunnleggende og selvfølgelig måte å gjøre ting på, og sosiale strategier reproduseres gjennom sosial praksis og materiell kultur.

Det arkeologiske materialet og noen høytliggende boplassfunn fra steinalderen

I Riksantikvarens faglige program for undersøkelser av vassdrag blir det vektlagt at resultatene fra tidligere høyfjellsundersøkelser er lite sammenlignbare med resultatene fra nyere utgravningsprosjekter. For å få ny kunnskap om samhandlingen innad i og mellom områder kreves det nye undersøkelser og nytt datamateriale (Indrelid 2009: 120). Indrelid, som har ført det faglige programmet i pennen, har utvilsomt rett i at det er knyttet kildekritiske utfordringer til datamaterialet fra høyfjellet. Han påpeker få ^{14}C -dateringer og store standardavvik (Indrelid 2009: 121), og kanskje burde også kontekstuelle forhold og sammenheng mellom ^{14}C -dateringer og funnmaterialet nevnes. Ved å vurdere teknologiske aspekter og på grunnlag av bedre kronologisk kunnskap kan det foreliggende materialet likevel benyttes til å øke kunnskapen om interaksjonen mellom områder.

Lokalitetene og funnmaterialet som benyttes her er datert til tidsrommet mellom ca. 4000 og 3500 f. Kr. på bakgrunn av ^{14}C -dateringer og det arkeologiske materialet. Dette tilsvarende seinmesolitikums siste århundrer og første halvdel av den tidlignelittiske perioden, etter de østnorske periodeavgrensningene (jf. Glørstad 2002b: 32). Store forskjeller kan identifiseres i det arkeologiske materialet i Sør-Norge fra dette tidsrommet, i forhold til redskapstyper, steinteknologi og råstoffbruk. Jeg vurderer likevel den kronologiske utviklingen i fjellområdene som tilsvarende med kystområdene. Dette begrunner jeg med at fjellområdene ikke var bebodd på fast basis, men utnyttet i en sesongmessig syklus av grupper fra kysten (Indrelid 1994: 273, 278, Bergsvik 2006: 134-137). Enkelte kronologiske trekk som er av betydning for denne diskusjonen skal trekkes frem her.

En viktig typologisk og teknologisk endring finner sted i Vest-Norge omkring 4000 f. Kr. Fra Sør-Rogaland til Nordfjord introduseres sylindrisk flekketeknikk og tangespisser av A-type (flekkespisser) (Olsen 1992, Nærøy 1993, Bergsvik 2006, Solheim 2009). Viktig for analysen er det at teknikken opptrer tidligere her enn i andre deler av Sør-Norge og Sør-Skandinavia for øvrig (Østmo 1988, Persson 1999, Kihlstedt et al. 1997, Glørstad 2004, Solheim *in prep.*). I Øst-Norge introduseres tverrspisser i seinmesolittisk fase 4 (4700-3800 f. Kr.), og mot slutten av fasen, fra ca. 4000 f. Kr. opptrer også eneggete spisser og tangespisser regelmessig (Østmo 1976, Berg 1995, Glørstad 2004, 2010). Ved overgangen til

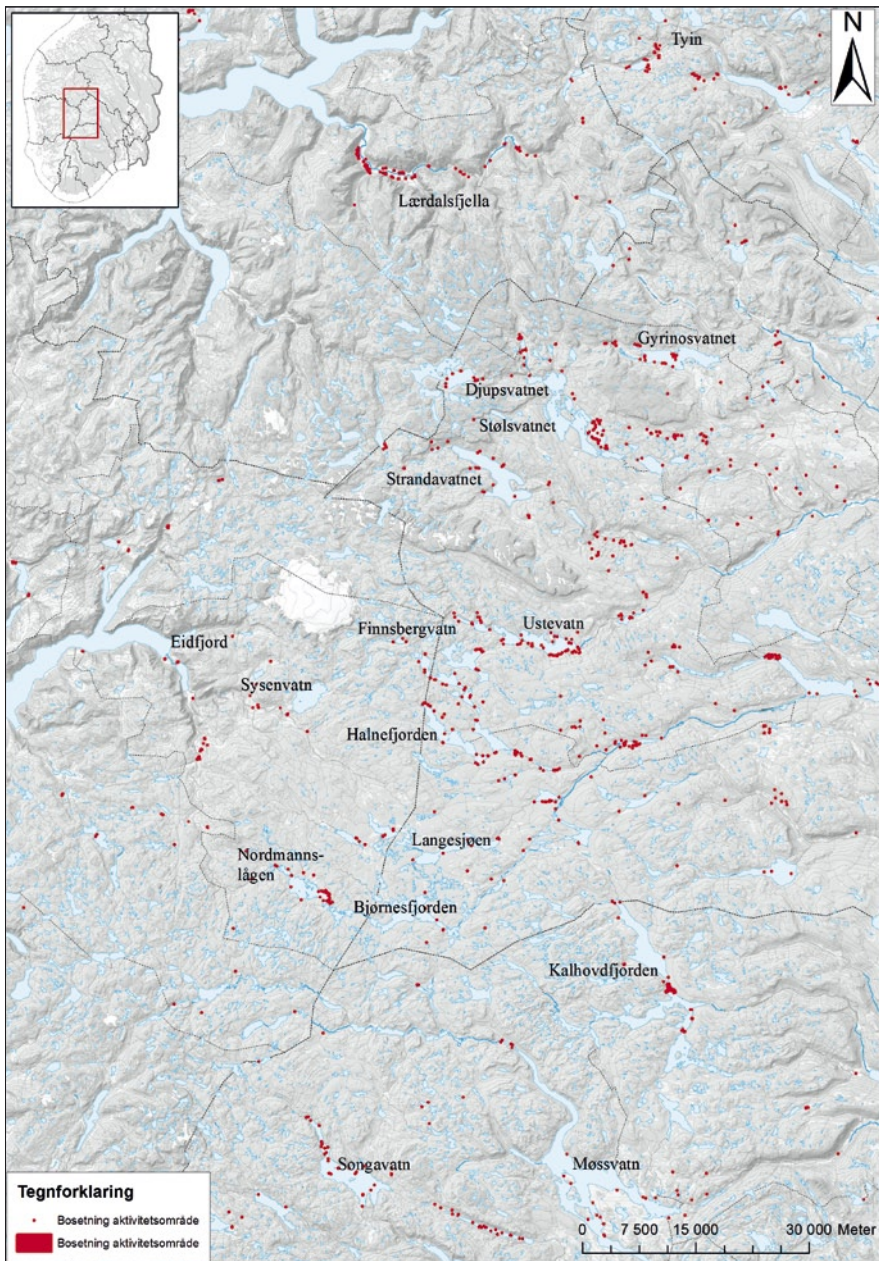

Fig. 1. Kartutsnitt fra høyfjellsområdene med undersøkte vassdrag. Innsjøer og vann som er nevnt i teksten er uthøvet. Kartet illustrerer også hvordan de forskjellige vannene og innsjøene er forbundet med hverandre. Røde punkter markerer bosetning- og aktivitetsområder importert fra Askeladden, og viser dermed også lokaliteter yngre enn steinalder. Illustrasjon: Kjetil Loftsgarden. Kartgrunnlag: Statens kartverk.

neolitikum blir slipte spiss- og tynnakkete økser av flint og bergart vanlig, sammen med keramikk. En konsentrasjon sees i Oslofjordområdet (Mikkelsen 1975, 1984, Østmo 1988, 2000, Ramstad 1999, Glørstad 2004, Bergsvik 2006).

Råstoffmessig dominerer flint i Øst-Norge, langs Sørlandskysten og i Sør-Rogaland. Fra Nord-Rogaland til Nordhordland dominerer rhyolitt, med innslag av flint, kvarts og kvartsitter. Mellom Nordhordland og Stad er variasjonen stor, med markante innslag av lokale kvartsitter, mylonitter og kvarts (Olsen 1992, Glørstad 2004, Bergsvik 2004, 2006, Solheim 2009).

Det empiriske grunnlaget i denne teksten baserer seg først og fremst på en analyse av funnmateriale fra fem lokaliteter fra høyfjellsområdene (Fig. 1). Lokalitetene er som følger: 526 Nordmannslågen, 760 Finnsbergvatn (begge Eidfjord, Hordaland), 1020 Bjornesfjorden (Nore og Uvdal, Buskerud) beliggende på Hardangervidda. Gyrinos IV ved Gyrinosvatn (Ål, Buskerud) og Mørkedøla I ved Tjørni/Lærdalsvassdraget (Lærdal, Sogn & Fjordane). Lokalitetene er vurdert som brukt gjentatte ganger i korte tidsrom (jf. Indrelid 1994: 69-71, 213-215, Bergsvik 2006: 54), og er datert på bakgrunn av ¹⁴C-dateringer og arkeologisk materiale. På grunn av store standardavvik har det ikke vært mulig å fange opp variasjoner innad i det aktuelle tidsrommet. Et utvalg av funnmaterialet fra lokalitetene er analysert med sikte på å kartlegge typologiske og teknologiske trender. I tillegg er det totale pilspissmaterialet og flekkematerialet studert. For å sikre et bedre sammenligningsgrunnlag har jeg også undersøkt pilspiss- og flekkematerialet fra 512 Nordmannslågen (Eidfjord, Hordaland) og lok. 83 Skarhaugfossen, Nyset-Steggje (Årdal, Sogn og Fjordane).

Den forskningshistoriske gjennomgangen viste at det er registrert et høyt antall lokaliteter i fjellet. En diskusjon om bruken av høyfjellsområdene kan derfor ikke bare baseres på de overnevnte lokalitetene, og andre lokaliteter vil derfor trekkes inn underveis i analysen. Ikke alle trekk ved funnmaterialet fra lokalitetene vil være like relevant å fremheve her, og i den påfølgende diskusjonen vil det fokuseres på enkelte funnkategorier. Særlig oppmerksomhet vies til pilspissmaterialet, som utgjør et velegnet grunnlag for å diskutere regionale trekk, samtidig som de enkelte pilspisstypenes kronologiske stilling er veldefinert. Også distinkte teknologiske trekk ved materialet, i særlig grad flekkeproduksjonen, vil fremheves. Før de redskapstypologiske og teknologiske aspektene diskuteres, vil jeg imidlertid skissere råstoffbruken i fjellområdene.

Råstoffbruk i fjellet – et omriss

Bruken av råstoff er variert i fjellområdene både i tid og rom. I de nordligste områdene som inkluderes her, er innslagene av lokale råstoff fremtredende. Lokalitetene ved Lærdalsvassdraget og Gyrinosvatn viser til utstrakt bruk av en grønnlig kvartsitt (Martens og Hagen 1961, Johansen 1970). På Mørkedøla I er mer enn 95 % av råmaterialet av denne kvartsittypen, mens i underkant av 2 % er flint. På Gyrinos IV er innslaget kvartsitt noe lavere med drøye 70 %, mens innslaget flint er høyere med ca. 25 %. Kvartsittypen er kjent som «lærdalskvartsitt», og er finkornet og av svært god kvalitet (Fig. 2). Et bruddsted er dokumentert ved Kjølskarvet ved Øljusjøen (Johansen 1970), men det er usikkert om all kvartsitten som var utnyttet i området ble hentet direkte fra selve bruddet. Både større kvartsittblokker og mindre forekomster kan ha fungert som råstoffkilder (Uleberg og Matsumoto 2007: 27). Avslag av en lignende kvartsitttype er funnet på lokaliteter ved Sognefjorden og Vestlands-

Fig. 2. Lærdalskvartsitt med sin karakteristiske grønne farge. Bildet er tatt i bruddet ved Kjølskarvet. Foto: Steinar Solheim, KHM

kysten (Bjørge 1981, sml. Lødøen 1995: 42-43). Geokjemiske analyser antyder at råstoffet kan stamme fra Kjølskarvet (Bergsvik 2006: 129). Hvis dette er tilfellet viser det til kontakt mellom kysten og Lærdalsfjellene, og kan også gi indikasjoner på områdetilhørighet.

På Hardangervidda har råstoffutnyttelse vært mer variert (Indrelid 1994: 173, 277), og ved overgangen til neolitikum skjer også en endring i råstoffbruken. Fra seinmesolitikum er innslagene av lokale råstoff tydelige, men i tidligneolitikum dominerte flint (Indrelid 1977: 140, 1994: 280, Bergsvik 2006: 83). Enkelte av de analyserte lokalitetene viser til bruk av lokale råstoff. På 760 Finnsbergvatn er dette illustrert ved at ca. 70 % av råstoffet er lokal kvartsitt, 16 % er kvarts og to prosent er skifer. I tillegg finnes det innslag av ikke-lokale råstoff som flint og rhyolitt. På 526 Nordmannslågen er omlag halvparten av råstoffinnslaget flint, mens resten består av lokale råstoff. På 1020 Bjornesfjorden forekommer en tilnærmet motsatt tendens med ca. 95 % flint. Et slikt høyt innslag av flint er tilsvarende som på kystlokalitetene på Sørvestlandet og ved Oslofjorden. Det finnes i tillegg en høy andel slipt flint i fjellområdene. På flere lokaliteter er det funnet innslag av rhyolitt, som med stor sannsynlighet kan settes i sammenheng med rhyolittbruddet på Siggjo. Dette råstoffet er identifisert på 760 Finnsbergvatn, 512 Nordmannslågen, 1020 Bjornesfjorden, 1025 Bjornesfjorden og 634 Veivatn (Indrelid 1994: 278). Det foreligger også rhyolitt fra Bøes gravning på Austbu/Vestbu på Sumtangen som, så vidt jeg forstår, kan relateres til det eldste

laget på lokaliteten. Dette laget er datert av Indrelied til 3990-3890 f. Kr. (Indrelied 1994: 148-149). Det skal bemerkes at det er knyttet stratigrafisk usikkerhet til dette laget, men skillet mellom et eldre og yngre lag synes å være reelt. Dateringen sammenfaller tidsmessig med dateringer fra 760 Finnsbergvatn like ved. Ved Lærdalsvassdraget er innslag av rhyolitt funnet på lokalitetene Osen II (B11989), Sundet I (B11984) og Ulvehaugen III (B11979), deriblant en plattformkjerne, en flekke og et lite avlagsmateriale. Det kan også nevnes at det foreligger tre flekker og to tangespisser av rhyolitt på lokaliteten Styggvasshelleren i Breheimen (Randers 1986: 87, Bergsvik 2006: 225). Også i Suldal er det identifisert rhyolitt (Bang-Andersen 2008: 111). Innslagene av dette karakteristiske råstoffet er begrenset i fjellområdene i motsetning til Vestlandskysten, men vi ser at råstoffet er distribuert i store deler av fjellområdene.

Utnyttelsen av råstoff har vært relatert til hvordan samfunnet som helhet var organisert, og kan potensielt fortelle om bruken av landskapsområder og mobilitet. Flere høyfjellslokaliteter viser til store innslag av lokale råstoff. Bruk av lokale råstoff gir informasjon om gruppenes kunnskap om landskapet, og dermed om tradisjon og kontinuitet. Innslag av ikke-lokale råstoff vil på sin side vitne om kontakt og mobilitet over større distanser. Både lokale og ikke-lokale råstoff opptrer i fjellet. Av distinkte råstoff som kan proveniensbestemmes er innslagene av rhyolitt fra Siggjo, Bømlo. Forekomsten av flint viser til kontakt mellom kyst og fjell, mens bruken av lærdalskvartsitt og utnyttelse av bruddet i Kjølskarvet vitner om kjennskap til dette området. Variasjonen mellom nordlige og sørlige områder kan tyde på at ulike grupper har utnyttet forskjellige deler av fjellet, og at de har hatt ulike råstoffstrategier. En mulighet er at tilgjengeligheten til råstoff har strukturert råstoffstrategiene. God tilgang til velegnete råstoff har ført til bruk av dette fremfor at råstoff ble fraktet med inn i fjellområdene. Samtidig har ingen gjenstander vist seg å være utelukkende knyttet til bestemte råstoff, og for eksempel er tangespisser av flint, kvartsitt, bergkrystall og rhyolitt identifisert. Sylindrisk flekketeknikk er anvendt på både flint og rhyolitt, og mulig også lærdalskvartsitt. Også langs Vestlandskysten varierer råstoffene, mens teknikkene og gjenstandstypene viser større stabilitet (Bergsvik 2010:114). Dette kan tyde på at den teknologiske praksisen var viktigere enn hvilket råstoff teknikken ble anvendt på.

Det arkeologiske materialet fra fjellet

Pilspissene utgjør en viktig gjenstandstype i denne debatten, ettersom ulike spisstyper gir god informasjon om kronologiske og regionale forhold. Samtlige pilspisser fra lokalitetene er analysert, og to aspekter vektlegges her. Det første er de prosentvise innslagene av pilspisser i det totale analyserte funnmaterialet fra hver lokalitet. Det andre aspektet er den relative fordelingen av pilspisstyper i forhold til andre pilspisstyper. Jeg vil diskutere det førstnevnte aspekt utfra de fem analyserte lokalitetene i høyfjellet, og sammenligne disse med lokaliteter i Oslofjord-området. Innslaget av pilspisser utgjør ikke mer enn drøye 2,5 % av det analyserte materialet på lokalitetene, og varierer generelt mellom 0,5 % og 2,5 %. Samtidig er det en relativt jevn fordeling av pilspisser mellom både kyst og fjell, men med noe høyere innslag i fjellet. Dette kan oppsummeres som at tangespisser utgjør de høyeste innslagene i det analyserte materialet fra fjellet, mens tverrspisser utgjør de høyeste innslagene ved Østlandskysten.

Tabell 1. Prosentmessig fordeling av forskjellige pilspisstyper på lokalitetene.

Spisstype	Fjell									Kyst						
	760 Finnsbergvatn n=65	526 Nordmannslågen n=64	523 Nordmannslågen n=15	512 Nordmannslågen n=92	1020 Bjornesfjorden n=22	Gyrinos IV n=42	Gyrinos III n=73	Lok. 83 Nyset-Steggje n=6	Mørkedøla I n=34	Holtan Nedre n=12	Kambo n=50	Vestgård 3 n=114	Vestgård 6, felt 1 n=420	Vestgård 6, felt 2 n=193	Torpum 10 n=117	Visteheide n=175
Tverr-	8	6	7	29	59	38	22	17	21	17	64	74	64	89	72	51
Enegete	37	41	13	18	9	23	30	17	18	50	16	18	30	9	25	32
Tange-	52	52	80	35	23	29	32	50	53	33	12	8	6	3	3	6
Skifer-	3	2	0	8	0	5	0	0	6	0	2	0	0	0	0	0

Det er større variasjoner i hvordan de forskjellige pilspisstypene fordeler seg i forhold til hverandre, innad i og mellom områdene (tabell 1). På høyfjellslokalitetene utgjør andelen tverrspisser mellom 6 % og 60 % av pilspissene. Det kan imidlertid ikke identifiseres klare tendenser i den geografiske distribusjonen i fjellområdene. På Hardangervidda varierer andelen av tverrspisser mellom lokalitetene, mens de utgjør en mer stabil andel av materialet i Hemsedal- og Lærdalstraktene. Sammenligner vi fjellet med kysten trer variasjonene klarere frem, og et betydelig høyere innslag av tverrspisser sees på kystlokalitetene. Her er ca. 50 % tverrspisser. I høyfjellet er derimot ca. 20 % av spissene tverrspisser. Innslagene av enegete spisser er jevnere fordelt mellom områdene. I fjellet varierer andelen enegete spisser på lokalitetene mellom ca. 10 % og 40 %, mens ved kysten er andelen mellom 15 % og 50 %. Tverrspisser og enegete spisser opptrer sjelden på lokaliteter i de vestnorske kystområdene.

På grunnlag av tangespissene kan det skilles ut tydelige variasjoner. De høyeste andelen foreligger på høyfjellslokalitetene, hvor tangespissene utgjør mellom 23 % og 80 % av pilspissinventaret. Gjennomsnittlig utgjør tangespissene halvparten av pilspissene i høyfjellet, mens i Oslofjord-området er omtrent en av ti spisser klassifisert som tangespisser. Her kan også forholdene i Vest-Norge trekkes inn, hvor tangespisser dominerer i det aktuelle tidsrommet (Bergsvik 2006: 102-103, Solheim 2007: 67-68).

Dette innebærer at innslagene av tverrspisser varierer i stor grad i fjellområdene, mens typen dominerer i Øst-Norge. I Vest-Norge er tverrspisser sjeldne innslag. Innslagene av enegete spisser er relativt likt i Østlandsområdet og fjellet, men tilnærmet fraværende i vest. Tangespisser er klart dominerende i vest, og forekommer også hyppig i fjellområdene. Typen opptrer også i Øst-Norge, men i langt mindre grad. Vi ser at det er enkelte mønstre i materialet som kan relateres til regionale variasjoner. Det er grunn til å se nærmere på disse mønstrene og sammenstille dem med teknologiske aspekter i det arkeologiske materialet.

Regionale tendenser i det arkeologiske materialet

Pilspisstypens typologiske utvikling og kronologiske horisont har vært diskutert i flere sammenhenger. Indrelied foreslo på 1970-tallet at mesolittiske spisser karakteriseres av å være

korte og brede, mens de neolittiske er lange og smale (Indrelied 1973: 65, 1976: 14, jf. Odner 1965: 218). På bakgrunn av dette argumenterte Indrelied for en uavbrutt tangespisstradisjon i høyfjellet og langs Vestlandskysten, hvor tangespissene gikk gjennom en langsom typologisk utvikling fra tidligmesolitikum til mellomneolitikum (Indrelied 1973: 63,74). Flere forskere avviste imidlertid denne kontinuitetshypotesen (Bakka 1976, Johansen 1976, Mikelsen 1976, Indrelied 1994: 187), og det det fremstår nå som klart at tangespissene forsvinner ved overgangen til mellommesolitikum, og at de (re)introdueres igjen omkring 4000 f. Kr (Olsen 1992, Nærøy 1993, Jaksland 2001, Waraas 2001, Bergsvik 2002a, Bjerck 2008).

Knut Andreas Bergsvik har nylig vurdert tangespissene i høyfjellet og Vest-Norge (Bergsvik 2006: 41). I stedet for å se på variasjonen i lengde/bredde-forhold har Bergsvik foreslått at man bør se på hvordan tangespissene har blitt tilvirket; det vil si hvorvidt spissene er laget på flekker eller avslag (Bergsvik 2006: 41). Han peker på at dette er tatt opp i tidligere arbeider, men det har likevel vært underkommunisert i den kronologiske diskusjonen som primært har fokusert på metriske, målbare verdier (Bergsvik 2006: 41, jf. Martens og Hagen 1961, Odner 1965, Johansen 1970, Indrelied 1973, Ballin og Jensen 1995). Bergsvik mener at de korte og brede «mesolittiske» spissene bør tolkes som avslagspisser, mens de lange, slanke «neolittiske» spissene har vært laget av flekker (Bergsvik 2006: 41). Dette er en viktig observasjon, som kan ha kronologisk relevans. Av større betydning er det imidlertid at Bergsvik mener forskjellen mellom flekke- og avslagspisser kan relateres til regionale variasjoner (Bergsvik 2006: 41). Ettersom vi nå vet at tangespissene introduseres omtrent samtidig i store deler av Sør-Norge, er Bergsviks hypotese om regionale forskjeller mellom flekke- og avslagspisser fruktbar. Det kan imidlertid finnes tangespisser på både flekker og avslag i så vel Vest-Norge som Øst-Norge, men materialet antyder at flekkespisser dominerer i Vest-Norge og at avslagspisser dominerer i Øst-Norge (Bergsvik 2006: 98-99, 102, Solheim *in prep.*). I denne sammenhengen mener jeg at det er nødvendig å vurdere hvorvidt flekkene som tangespissene er tilvirket på har blitt slått fra *syndriske* flekkkjerner. Syndrisk teknikk ble, som nevnt, introdusert tidligere i Vest-Norge enn i Øst-Norge. Dersom teknikken kan identifiseres på høyfjellslokalitetene, bidrar dette til å klargjøre noen av spørsmålene rundt regionale variasjoner og områdetilknytning.

Først og fremst kan syndrisk teknikk spores gjennom funn av syndriske flekkkjerner. Slike er identifisert på 512 og 526 Nordmannslågen og 760 Finnsbergvatn. Det foreligger kun fire hele og fragmenterte syndriske kjerner fra lokalitetene, men sammen med flekkematerialet indikerer dette produksjon av flekker på syndriske kjerner. På 512 Nordmannslågen er for øvrig en flekke i rhyolitt identifisert. På 1020 Bjornesfjorden viser flekkematerialet at man har benyttet syndrisk teknikk. Indrelied har i sin kronologiske analyse av materiale fra Hardangervidda konstatert at det skjedde et skifte i flekkematerialet omkring 4000 f. Kr, fra dominans av mikroflekker (< 8 mm) til smalflekker (8-12 mm). Videre påpeker Indrelied at dette skyldes teknologiske endringer, uten at han utdyper dette (Indrelied 1994: 178). Et slikt skifte kan også gjenkjennes i Vest-Norge (Olsen 1992: 93), og etter min oppfatning kan man relatere endringen i flekkematerialet i fjellområdene til den teknologiske utviklingen i de vestnorske kystområdene til samme tid, det vil si en overgang fra mikroflekketeknikk til syndrisk flekketeknikk.

En forskjell ved den syndriske teknikken i fjellet sammenlignet med Vestlandskysten er råstoffbruken. I høyfjellet dominerer flint. Rhyolitt er vanlig langs de sentrale deler av Vest-

landskysten, men variasjon i råstoffbruk forekommer (Bergsvik 2010: 113-114). Sylindriske kjerner av flint foreligger imidlertid på flere lokaliteter i Hordaland og Rogaland (Bergsvik 2006: appendix 3, Solheim 2007: appendix I). En lokalitet som Storamø I, på Høg-Jæren i Hå kommune, viser til en kombinasjon av flint og sylindrisk teknikk (Bang-Anderesen 1978, Solheim 2007). Lokaliteten er datert ved overgangen til neolitikum, utifra en ¹⁴C-datering (3960-3750 f. Kr) og funnmaterialet. Samtlige funn er av flint og består av sylindriske kjerner, tangespisser, eneggete spisser og tverrspisser, samt slipt flint, en funnsammensetning som ligner på den vi ser på lokaliteter fra Hardangervidda (jf. Bang-Anderesen 1978, Solheim 2007: appendix I). Storamø I er for øvrig en liten lokalitet og tolkes som en aktivitetslokalitet brukt i et kort tidsrom (Solheim 2007: 52-53). Det skal ikke legges for mye vekt på denne lokaliteten, men kanskje kan den sees som et forlenget «mellomledd» i utnyttelsen av kyst og høyfjell fra Sør-Rogaland.

Lokalitetene som er nevnt over er datert til tidsrommet før ca. 3500 f. Kr. Lokalitetene har innslag av sylindrisk teknikk både i form av kjerner, flekker og i pilspissmaterialet. I henhold til det som ble sagt over om når den sylindriske flekketeknikken introduseres i Sør-Norge, indikerer dette at lokalitetene var utnyttet fra de vestlige delene av Sør-Norge. Samtidig ser vi en tydelig østlig innflytelse gjennom funnene av tverrspisser og eneggete spisser, samt slipt flint.

Innslag av vestnorske trekk – fra rykte til realitet

Som vist, er det arkeologiske materialet fra fjellområdene sammensatt, og både østlige og vestlig trekk er representert. Det er her argumentert for at materialet viser en sterkere vestlig innflytelse enn hva som har blitt fremhevet tidligere, og at dette er mulig å spore gjennom innslag av sylindrisk flekketeknikk, tangespissmaterialet og råstoffbruk. Jeg vil diskutere ytterligere et aspekt nærmere i denne sammenhengen. Det er hevdet at fraværet av klassiske vestnorske trekk som rhyolitt, sylindrisk teknikk og Vespestadøkser i fjellområdene viser at grupper fra den vestnorske kysten i liten grad utnyttet fjellområdene (Indrelied 1994: 278, Bergsvik 2006: 134). Jeg er enig i at rhyolitt burde vært representert i større grad enn hva tilfellet er dersom vestnorske grupper utnyttet fjellet på regelmessig basis. Rhyolitt er imidlertid tilstede, og en mulighet er at det begrensede innslaget kan skyldes enkelte kildekritiske forhold. Det foreligger en plattformkjerne av dette råstoffet fra Hardangervidda, nærmere bestemt fra lokaliteten Bjornesfjorden 1025 (C33530). Dette er et registreringsfunn og lokaliteten har ikke blitt utgravd. Det som er interessant i denne sammenhengen er hvordan kjernen har blitt utnyttet. Slik kjernen fremstår i dag er den mer som et kjernefragment å regne, og dette viser at kjernen har blitt utnyttet maksimalt før den har blitt forkastet (Fig. 3). Fremdeles er det mulig å identifisere restene etter en plattform og flekkeavspaltninger fra plattformen, og avspaltninger fra motsatt side. Dette er trekk som indikerer at dette har vært en sylindrisk kjerne. Teoretisk sett kan det dermed foreligge flere funn av rhyolitt på Bjornesfjorden 1025, og det er mulig dette ville blitt avdekket dersom lokaliteten ble utgravd. En slik antakelse er selvfølgelig hypotetisk, men måten kjernen er redusert på viser at denne har vært utnyttet til siste rest i fjellet. En svale gjør som kjent ingen sommer, men likevel antyder dette at fraværet av typiske vestnorske trekk muligens kan relateres til kildekritiske aspekter.

Fig. 3. Den fragmenterte rhyolittkjernen fra 1025 Bjornesfjorden (C33530) sett fra to sider. Restene etter en plattform og flekkeavspaltninger fra denne viser en tilnærmet rett vinkel, hvilket er et typisk trekk for sylindriske kjerner av rhyolitt. Hengselbrudd etter avspaltninger kan sees i to motgående retninger. Foto: Steinar Solheim, KHM

Også lenger sør, i et noe lavereliggende strøk, på en lokalitet ved Finnabuvatnet, Vassbotnen (ca. 900 moh) i Suldal er det funnet rhyolitt (Bang-Andersen 2008: 111, S8982). Herfra foreligger to sylindriske, samt en annen kjerne, flekker og avslag av dette råstoffet. I tillegg foreligger tangespisser og tverrpisser av flint. Etter min mening indikerer dette, sammen med funnene av rhyolitt fra de ovenfor nevnte lokalitetene på Hardangervidda, i Lærdalstraktene og i Breheimen at råstoffet har blitt brakt inn i fjellområdene fra de vestnorske kystområdene. Den totale mengden rhyolitt fra høyfjellslokalitetene er fortsatt begrenset, men råstoffet og typiske redskaper og teknikker forbundet med råstoffet er identifisert i store deler av fjellet. Dette viser først og fremst at rhyolitt opptrer i større grad enn hva som tidligere er fremhevet, og tyder videre på at de vestlige gruppenes aktivitet i fjellet har vært hyppigere enn antatt. Den sylindriske teknikken er vurdert som en integrert del av det sosio-materielle rammeverket i Vest-Norge (Solheim 2009, Bergsvik 2010). En forklaring som tilsier at vestnorske grupper har brakt råstoffet med seg inn i fjellet er, slik jeg vurderer det,

mer sannsynlig enn at østlige grupper har byttet til seg råstoffet for deretter å bringe det med inn i fjellet, som tidligere foreslått (Bergsvik 2006: 134). Funnene av sylindriske kjerner og teknikk, først og fremst i rhyolitt, men også andre råstoff sannsynliggjør dette.

Sosiale relasjoner og sosialt spill

Variasjonen i funnmaterialet tyder på at høyfjellsområdene har vært en sosial arena for grupper med ulikt opphav. Nettopp variasjonen i det arkeologiske materialet er et viktig grunnlag for å forstå hvordan og hvorfor fjellområdene har vært utnyttet i steinalderen. Høyfjellsområdene har tydelig inngått i både vestlige og østlige gruppers sosiale og økonomiske interessesfære, og har trolig vært utnyttet i flere henseender. Gjennom tilstedeværelsen av ulike regionale trekk fremstår høyfjellet som et møtested for folk fra både øst og vest. På denne arenaen har gruppene og individene hatt forskjellige ambisjoner og strategier for deltagelsen i det sosiale spillet (jf. Bourdieu og Wacquant 1993: 34-36). Samhandlingen kan ha tatt ulike former og foregått både ansikt til ansikt og gjennom møtet med de kulturelle trekkene som ble etterlatt på lokalitetene og i landskapet. Dette kan være for eksempel hyttestrukturer og redskaper. Materiell kultur må i en slik sammenheng forstås som et produkt av praksis og tradisjon. Den materielle kulturen man omgir seg med i det daglige blir av sentral betydning for hvordan mennesker handler i og strukturerer samfunnet (Durkheim 1995: 173, Dietler og Herbich 1998: 234, 247, Bourdieu 2005). Restene etter hyttekonstruksjonen på 760 Finnsbergvatn på Sumtangen (Indrelid 1994: 133-134, 224) kan representere en slik sosiomateriell struktur, og den viser at man har investert både tid og energi i permanente konstruksjoner. Ressursene som ble lagt ned i byggingen av en hytte viser at fjelltraktene har hatt stor betydning for folk og at de trolig har returnert til stedet flere ganger. Håkon Glørstad har vurdert hyttestrukturer som et grunnleggende element i det seinmesolittiske samfunnet i Øst-Norge, hvor hytten har utgjort et viktig sosiomaterielt rammeverk for reproduksjonen av sosiale relasjoner. Gjennom konstruksjonen av fysiske byggverk skaper man også sosiale og historiske referansepunkt i landskapet (Glørstad 2010: 156). Denne tanken er spennende og bidrar til å belyse bruken av denne spesifikke lokaliteten og følgelig av høyfjellet generelt. Funnene av sylindrisk teknikk og rhyolitt fra to lokaliteter på Sumtangen, 760 Finnsbergvatn og Austbu/Vestbu, viser trolig ikke bare at grupper fra de vestnorske kystområdene har benyttet dette stedet, men også at de har hatt et bevisst forhold til Sumtangen og bruken av høyfjellet.

Konklusjon og videre perspektiv

Motivene for utnyttelsen av fjellområdene har trolig vært sammensatte, men det er grunn til å anta at fjellområdene var en sosial arena hvor relasjonene mellom øst og vest ble pleidd og reforhandlet. Det er argumentert for en forholdsvis stabil og tiltakende sedentær bosetning i Vest-Norge (Olsen 1992, Bergsvik 2001a, 2001b, 2002b, sml. Nærøy 2000) og Øst-Norge (Lindblom 1984, Mikkelsen 1984, Glørstad 2002a, 2004, 2010) gjennom seinmesolittikum og inn i tidlige neolitikum. I bofaste samfunn er arbeidslag en viktig del av den sosiale organiseringen. Dette er mindre grupper som er organisert for et varierende tidsrom med den hensikt å utføre visse oppgaver eller skaffe til veie ressurser, det være økonomiske så vel som sosiale og/eller rituelle (Bergsvik 2002b: 18-21). En viktig egenskap ved arbeidslagene

er at de er mobile og at de kan forflytte seg hurtig over store avstander og utnytte varierte ressurser effektivt (Bergsvik 2001a: 21). På bakgrunn av slike mobile enheter er det mulig å forstå hvordan høyfjellsområdet har inngått i gruppenes interessesfære. Det er hevdet at det i denne perioden fantes klare sosiale grenser mellom ulike områder i Vest-Norge, og at disse kan identifiseres på bakgrunn av råstoffbruk, teknologiske og redskapstypologiske variasjoner. Studier har vist at det har foregått utstrakt samhandling over grensene, og dette er illustrert gjennom forflytning av råstoff med kjent opphav. Det er også sannsynliggjort at arbeidslagene har vært viktig i etableringen og opprettholdelsen av grensene, og for kontakten på tvers av dem (Bergsvik 2006, 2009, Solheim 2009). Bergsvik har argumentert for at en slik grense kan ha eksistert i fjellområdene, til tross for at han mener kontakten mellom øst og vest var begrenset (Bergsvik 2006: 132-135). Gjennom å peke på at de vestlige innslagene i høyfjellet er større enn tidligere antatt, mener jeg at det er grunn til å hevde at det har vært sterk kontakt mellom østlige og vestlige grupper.

Motivene for å reise fra kysten og opp i fjellheimen har trolig vært sammensatte, og en enkeltårsak kan ikke pekes ut. Det bør understrekes at forskjellige aktiviteter kunne foregå om hverandre (Bergsvik 2002b: 18, Edenmo 2009: 739-740). Jeg argumenterte innledningsvis i denne artikkelen for at menneskene som utnyttet fjellområdene i perioden var fangstfolk. En viktig årsak bak utnyttelsen av fjellet var derfor storviltjakten, og det er sannsynlig at reinen har vært et ettertraktet bytte i et ernæringsperspektiv og som råmateriale til redskaper. Både lokalitetenes beliggenhet ved velkjente reintrekk, og et redskapsmateriale som domineres av prosjektiler, synes å understreke dette aspektet (jf. Johansen 1978, Indrelid 1994, Bang-Andersen 2008). Reinsdyrbein er identifisert på lokaliteter i fjellet (Indrelid 1994: 236-238), men også ved kysten og sannsynligvis stammer disse fra fjellområdene (Bergsvik 2006: 134 m/referanser). Omfattende fangst av rein er også dokumentert på Hardangervidda i seinere perioder (*Bergen museum* 2010 [2008]).

Videre kan byttehandel ha vært et viktig aspekt i utnyttelsen av fjellet. Som Olsen tidligere har hevdet *kan* utvekslingen av keramikk mellom øst og vest ha foregått via fjellområdene (Olsen 1992: 141,155). Etersom det er sannsynlig at vestnorske grupper har benyttet fjellet, kan Olsens teori om utveksling av keramikk mellom øst og vest igjen vurderes som aktuell. Funn av neolittisk snorornert keramikk på Hardangervidda antyder at keramikken kan ha blitt fraktet opp dit og brakt til Vestlandskysten via denne ruten, i tillegg til utveksling via flere mellomledd langs Sørlandskysten (sml. Olsen 1992: 129, Indrelid 1994: 254, Bergsvik 2006: 134, Bergsvik og Østmo *in press*). En tilsvarende situasjon kan også være aktuelt for neolittiske flint- og bergartsøker. I tillegg til den økonomiske siden inneholder gaveutveksling en viktig sosial dimensjon som skaper sosial integrasjon og relasjoner mellom mennesker (Sahlins 2004, Mauss 2007). En viktig drivkraft kan ha vært ivaretagelsen av sosiale relasjoner. Eksempelvis kan eksogame giftermål (Bergsvik 2009), alliansespill og konflikt- og konkurransesituasjoner knyttet til materielle og sosiale ressurser ha spilt en rolle (Glørstad 1999, 2009b, Solheim 2009). Deltagelsen i prestisjeøkonomi gjennom gaveutveksling, med forutgående og påfølgende investeringer i personlig prestisje og makt har vært fremhevet som en viktig drivkraft i det sørnorske neolittiske samfunnet, og gjennom distribusjon og deling av byttet kunne ambisiøse individer oppnå personlig status og prestisje (Bergsvik 2002b: 20, Glørstad 2009b: 155-156). Videre kan det tenkes at en form for generøsitet kunne bli omdannet til lederskap i den grad det ville skape en tilhengerskare og et avhengighetsforhold, og dermed fungere som et utgangspunkt for oppnå og konsolidere

personlig makt (Edenmo 2009: 740). Byttet fra slike ekspedisjoner kan ha vært annet enn matressurser, og det er velkjent at eksotiske objekter kan utgjøre prestisjefylte symboler i sosiale sammenhenger (Taffinder 1998, Fischer 2002, Edenmo 2009). Det er fristende å vurdere for eksempel slpite flint- og bergartsøkser av sørsandinavisk type som slike prestisjeobjekter som har blitt byttet til seg av vestlige grupper i møtet med grupper fra øst. Det er i denne sammenheng interessant at disse øksetypene opptrer i andre funnkontekster enn de vestnorske øksetypene i Vest-Norge. De vestnorske øksetypene opptrer regelmessig i boplasskontekst og som offerfunn. De sørskandinaviske øksetypene er på sin side ikke funnet i *sikker* boplasskontekst i Vest-Norge, men i stor grad i kontekster tilbaketrasket fra den samtidige kystlinjen. Bergsvik og Einar Østmo mener at de fleste øksene representerer intensjonelle nedleggelse (Bergsvik og Østmo *in press*), og det er således mulig at nedleggelsen av slike verdifulle og eksotiske gjenstander har vært et ledd i en form for prestisjeøkonomi hvor enkelte individer markerte makt ved å ofre verdifulle gjenstander som var skaffet tilveie på ekspedisjoner inn i fjellet.

Det arkeologiske materialet indikerer at grupper fra Vest-Norge har utnyttet fjellet i større grad enn tidligere antatt. I den videre debatten omkring utnyttelsen av høyfjellet i denne perioden, bør det legges vekt på den situasjonen dette må ha medført, på den sosiale samhandlingen mellom de ulike gruppene i fjellområdene, og på hvorfor de valgte å bevege seg inn i dette landskapet. Trolig har det vært flere motiv bak utnyttelsen av fjellområdene, hvor både økonomiske og sosiale årsaker har ligget til grunn. Etter min mening kan opprettelsen av ulike former for sosiale relasjoner med grupper av annet opphav ha virket strukturerende for menneskenes praksis, både i deres hjemlige miljø og i fjellet, gjennom de sosiale og materielle gevinstene som ble skapt i slike sammenhenger. Fjellområdene har derfor trolig utgjort en viktig arena for folk fra både vestlige og østlige deler av landet i steinalderen.

Noter

- ¹ Indrelid (2009:24-25) presenterer en oversikt over arkeologiske undersøkelser i sørnorske vassdrag basert på Trond Lødøen og Sigrid Gundersen (2006).

Takk

En takk går til Tor Arne Waraas for diskusjoner av materialet fra høyfjellslokalitetene. Lotte Eigeland og Håkon Glørstad har kommentert teksten, og Knut Andreas Bergsvik har vært en nyttig diskusjonspartner.

Summary

Utilization of the mountain areas of Southern Norway has been a central topic for Norwegian Stone Age research during the last century. Archaeological research has emphasized that these areas mainly were utilized by groups with origin in eastern parts of the country. In the coming years, new excavations will be carried out in relation to large water system in the mountain areas, and consequently new archaeological material will be made available for research. New finds will most likely lead to new discussions on topics, such as regionality, mobility and other related topics. However, and as stressed here, the already excavated material contain valuable information that should be (re)considered before new excavations are done. The author's research and analysis of archaeological assemblages from different sites dated to the period from 4000 cal. BC to 3500 cal. BC indicates that western influences are much stronger than previously argued. New chronological results from the coastal areas allow for a more detailed interpretation and discussion of the mountain sites, which are assumed to be used on a seasonal basis. The analysis thus draws upon finds from the mountain areas as well as the eastern and western parts of Norway. Arguing mainly on the composition of different types of projectile points and the presence/absence of cylindrical blade core technology and raw material use, it is argued that groups from the west coast visited different mountain areas on a regular basis. The difference between tanged blade points and flake points, in relation to cylindrical core technology, are considered to be important indications for regionality. It is further argued that the mountain area can be considered to have been an important arena for interaction between western and eastern groups, and that the aim of travelling into the mountain areas were related to several different, but integrated tasks. Hunting trips, exchange network relations and nurturing of various social relations are considered. Repeated interaction between different groups had implications in terms of structuring practice and social relations in the groups' homely environment as well as in the mountain areas.

Litteratur

- Bakka, E. 1976: Comments on S. Indrelid: The site Hein 33. Typological and chronological problems of the new Stone Age of Southern Norway. *Norwegian Archaeological Review* 9 (1), pp. 16-25.
- Ballin, T. B. og O. L. Jensen 1995: *Farsundprosjektet – steinalderbopladsen på Lista*. Universitetets Oldsaksamling, Varia 29. Oslo.
- Bang-Andersen, S. 1978: Innberetning om delvis utgravning av «lokalitet 1», en steinalderboplass ved Storamos, Ueland, gnr. 51 bnr. 1 i Hå kommune, sommeren 1978. Topografisk arkiv, Arkeologisk museum i Stavanger. Stavanger.
- Bang-Andersen, S. 2008: *De første jegerne i Dyraheio. Utnyttelsen av Setesdal Vesthei i steinalder ca. 7000-3500 år før nåtid*. Ams-Varia 48. Stavanger.
- Berg, E. 1995: *Steinalderlokaliteter fra senmesolittisk tid i Vestby, Akershus*. Universitetets Oldsaksamling, Varia 32. Oslo.
- Bergen museum 2010 [2008]: Reinsdyr og reinsdyrfangst på Hardangervidda i jernalder og middelalder. Elektronisk dokument. Tilgjengelig fra: <http://bergenmuseum.uib.no/forskning/hardangervidda/index.html>. [Besøkt 14.03.2010].
- Bergsvik, K. A. 2001a: Sedentary and mobile hunter-fishers in Stone Age Western Norway. *Arctic Anthropology* 38 (1), pp. 2-26.
- Bergsvik, K. A. 2001b: Strømmer og steder i vestnorsk steinalder. *Viking LXIV*, pp. 11-34.

- Bergsvik, K. A. 2002a: *Arkeologiske undersøkelser ved Skatestraumen. Bind 1*. Arkeologiske avhandlinger og rapporter fra Universitetet i Bergen 7, Bergen museum, Universitetet i Bergen. Bergen.
- Bergsvik, K. A. 2002b: Task groups and social inequality in Early Neolithic Western Norway. *Norwegian Archaeological Review* 35 (1), pp. 1-25.
- Bergsvik, K. A. 2004: En etnisk grense ved Stad i steinalderen. *Primitive tider* 7, pp. 7-28.
- Bergsvik, K. A. 2006: *Ethnic boundaries in Neolithic Norway*. BAR International Series 1554. Oxford.
- Bergsvik, K. A. 2009: The importance of landscape. Perceptions to in-group and between-group relations among hunter-fishers of Neolithic Western Norway. H. Glørstad og C. Prescott (red.). *Neolithisation as if history mattered. Processes of Neolithisation in North-Western Europe*, pp. 105-134. Mölndal.
- Bergsvik, K. A. 2010: Marrying the enemy: Technology and regions in Early Neolithic Norway. R. Barndon, A. Engevik og I. Øye (red.). *The archaeology of regional technologies. Case studies from the Palaeolithic to the Age of the Vikings*. New York.
- Bergsvik, K. A og A. K. Hufthammer 2009: Stability and change among marine hunter-fishers in Western Norway 7000-4500 cal BC. Results from the excavations of two rockshelters in Hardanger. P. Crombé, M. Van Strydonck, J. Sergeant, M. Boudin og M. Bats (red.). *Chronology and evolution within the Mesolithic of North-West Europe. Proceeding of an international meeting, Brussels, May 30th-June 1st 2007*, pp. 435-449. Cambridge.
- Bergsvik, K. A. og E. Østmo *In press*: The Experienced Axe. Chronology, Condition, and Context of the TRB-axes in Western Norway . M. Edmonds og V. Davis (red.). *Stone Axe Studies II*.
- Bjerck, H. B. (red.), L. I. Åstveit, T. Meling, J. Gundersen, G. Jørgensen og S. Normann 2008: *Ormen Lange Nyhamna. NTNU Vitenskapsmuseets arkeologiske undersøkelser*. Trondheim.
- Bjørge, T. 1981: *Flatøy. Et eksempel på steinalderens kronologi og livbergingsmåte i Nordhordland*. Upublisert magistergrad, Universitetet i Bergen. Bergen.
- Bjørge, T., S. Kristoffersen og C. Prescott 1992: *Arkeologiske undersøkelser i Nyset-Steggjevassdragene 1981-87*. Arkeologiske rapporter 16, Historisk museum, Universitetet i Bergen. Bergen.
- Boaz, J. 1997: *Steinalderundersøkelsene ved Rødsmoen*. Universitetets Oldsaksamling, Varia 41. Oslo.
- Boaz, J. 1998: *Hunter-gatherer site variability: Changing patterns of site utilization in the interior of Eastern Norway, between 8000 and 2500 BP*. Universitetets Oldsaksamling skrifter. Ny rekke nr. 22, Universitetet i Oslo. Oslo.
- Bourdieu, P. 2005 [1977]: *Outline of a theory of practice*. Cambridge.
- Bourdieu, P. og L. J. D. Wacquant 1993: *Den kritiske ettertanke. Grunnlag for samfunnsanalyse*. Oslo.
- Bøe, J. 1942: *Til høgfjellets forhistorie. Boplassen på Sumtangen ved Finsevatt på Hardangervidda*. Bergen museums skrifter 21. Bergen.
- Christie, W. F. K. 1842: *Spoer af finske eller lappiske Folks Ophold i Oldtiden paa Høifjeldene i Bergens Stift. URDA*.
- Dietler, M. og I. Herbich 1998: *Habitus, techniques, style: An integrated approach to the social understanding of material culture and boundaries*. M. T. Stark (red.). *The Archaeology of Social Boundaries*, pp. 232-264. Washington.
- Durkheim, E. 1995 [1897]: *Selvmodet*. Oslo.
- Edenmo, R. 2009: From sharing to giving: handling the inequality of things at the end of the Mesolithic. S. B. McCartan, R. Schulting, G. Warren og P. Woodman (red.). *Mesolithic Horizons vol. II. Papers presented at the seventh international conference on the Mesolithic in Europe, Belfast 2005*, pp. 737-740. Oxford and Oakville.
- Fischer, A. 2002: Food for feasting? An evaluation of explanations of the Neolithisation of Denmark and Southern Sweden. A. Fischer og K. Kristiansen (red.). *The Neolithisation of Denmark. 150 years of debate*, pp. 341-393. Sheffield.
- Gjessing, G. 1945: *Norges steinalder*. Norsk Arkeologisk Selskap. Oslo.
- Glørstad, H. 1998: Senmesolitikum i Østfold – et kronologisk perspektiv. E. Østmo (red.). *Fra Østfolds Oldtid*. Universitetets Oldsaksamling Skrifter. Ny rekke nr. 21, pp. 69-82. Oslo.
- Glørstad, H. 1999: Den endimensjonale mannen. I. Fuglestedt, T. Gansum og A. Opedal (red.). *Et hus med mange rom. Vennebok til Bjørn Myhre på 60-årsdagen*. AmS-rapport 11A, pp. 53-63. Stavanger.

- Glørstad, H. 2002a: Østnorske skafthullhakker fra mesolitikum. Arkeologiske betydning og forhistorisk betydning – illustrert med et eksempelstudium fra vestsiden av Oslofjorden. *Viking LXV*, pp. 7-48.
- Glørstad, H. 2002b: *Svinesundprosjektet bind 1. Utgravninger avsluttet i 2001*. Varia 54, Universitetets kulturhistoriske museer. Oslo.
- Glørstad, H. 2004: *Svinesundprosjektet. Bind 4. Oppsummering av Svinesundprosjektet*. Varia 57, Universitetets kulturhistoriske museer. Oslo.
- Glørstad, H. 2006: *Steinalderundersøkelser: Faglig program. Bind 1*. Varia 61, Universitetets kulturhistoriske museer. Oslo.
- Glørstad, H. 2009a: Å veve er å leve. Håndverket som forestillingsystem og kroppslig erfaring. J. Lund og L. Melheim (red.). *Håndverk og produksjon. Et møte mellom ulike perspektiver*. Oslo arkeologiske serie vol. 12, pp. 41-60. Oslo.
- Glørstad, H. 2009b: The Northern province. The Neolithisation of Southern Norway. H. Glørstad og C. Prescott (red.). *Neolithisation as if history mattered. Processes of Neolithisation in North-Western Europe*, pp. 135-168. Mölndal.
- Glørstad, H. 2010: *The structure and history of the Late Mesolithic societies in the Oslo fjord area 6300-3800 BC*. Lindome.
- Gosselain, O. 2000: Materializing identities: An African perspective. *Journal of archaeological method and theory* 7 (3), pp. 187-217.
- Gustafson, L. 1987: Innerdalen gjennom 8000 år. Oversikt over de arkeologiske undersøkelsene. Aa. Paus, O. E. Jevne og L. Gustafson (red.). *Kulturhistoriske undersøkelser i Innerdalen, Kvikne, Hedmark*. Rapport. Arkeologisk serie 1987-1, Universitetet i Trondheim, Vitenskapsmuseet, pp. 92-151. Trondheim.
- Hagen, A. 1959a: Funn fra fjellvann. *Viking XXIII*, pp. 35-41.
- Hagen, A. 1959b: Vassdragsreguleringer og høyfjellsarkeologi. *Universitetets oldsaksamling årbok 1956-1957*, pp. 98-150. Oslo.
- Hagen, A. 1967: *Norges oldtid*. Oslo.
- Hagen, A. 2002: Et arkeologisk liv. *Primitive tider spesial* nr. 1.
- Hjelle, K. L., A. K. Hufthammer og K. A. Bergsvik 2006: Hesitant hunters: a review of the introduction of agriculture in Western Norway. *Environmental archaeology* 11 (2), pp. 147-170.
- Indrelid, S. 1973. *Hein 33 – en steinalderboplass på Hardangervidda: Forsøk på kronologisk og kulturell analyse*. Årbok for Universitetet i Bergen 1972, Humanistisk serie nr. 1. Bergen.
- Indrelid, S. 1976: The Site Hein 33: Typological and Chronological Problems of the New Stone Age of Southern Norway. *Norwegian Archaeological Review* 9 (1), pp. 7-44.
- Indrelid, S. 1977: Eldre steinalder i sørnorske høyfjell. Boplasser, bosetningsmønstre og kulturformer. *Viking XL*, pp. 129-146.
- Indrelid, S. 1994: *Fangstfolk og bønder i fjellet. Bidrag til Hardangerviddas forhistorie 8500-2500 år før nåtid*. Universitetets Oldsaksamling Skrifter. Ny rekke nr. 17. Oslo.
- Indrelid, S. 2009: *Arkeologiske undersøkelser i vassdrag. Faglig program for Sør-Norge*. Oslo.
- Indrelid, S. og D. Moe 1983: Februk på Hardangervidda i yngre steinalder. *Viking XLVI*, pp. 36-71.
- Jaksland, L. 2001: *Vinterbrolokalitetene – en kronologisk sekvens fra mellom- og senmesolitikum i Ås, Akershus*. Varia 52, Universitetets kulturhistoriske museer. Oslo.
- Johansen, A. B. 1970: *Høyfjellsfunn fra Lærdalsvassdraget. I. Den teoretiske bakgrunn og det første analyseforsøket*. Bergen.
- Johansen, A. B. 1976: Comments on S. Indrelid: The site Hein 33. Typological and chronological problems of the new Stone Age of Southern Norway. *Norwegian Archaeological Review* 9 (1), pp. 28-31.
- Johansen, A. B. 1978: *Høyfjellsfunn fra Lærdalsvassdraget. II. Naturbruk og tradisjonssammenheng i et sør-norsk villreinområde i steinalder*. Bergen.
- Kihlstedt, B., M. Larsson og B. Nordqvist. 1997: Neolitiseringen i Syd-, Väst-, och Mellansverige – ekonomisk och ideologisk förändring. M. Larsson og E. Olsson (red.). *Regionalt och interregionalt. Stenåldersundersökningar i Syd- och Mellansverige*. Riksantikvarieämbetet. Arkeologiske undersökningar. Skrifter nr. 23, pp. 85-133. Göteborg.

- Lindblom, I. 1984: Former for økologisk tilpasning i mesolitikum i Østfold. *Universitetets Oldsaksamling Årbok* 1982/1983, pp. 43-86. Oslo.
- Lødøen, T. K. 1995: *Landskapet som rituell sfære i steinalder. En kontekstuell studie av bergartsøker fra Sogn*. Upublisert hovedfagsoppgave, Universitetet i Bergen.
- Lødøen, T. og S. M. Gundersen 2006: *Arkeologiske undersøkelser i regulerte vassdrag*. Rapport, Bergen museum, Seksjon for ytre kulturminnevern, Universitetet i Bergen.
- Martens, I. 1961: Steinalderjakt i fjellet. Trekk fra tre somres vassdragsundersøkelser. *Viking XXV*, pp. 1-22.
- Martens, I. og A. Hagen 1961: *Arkeologiske undersøkelser langs elv og vann*. Norske Oldfunn X, Universitetets kulturhistoriske museer. Oslo.
- Mauss, M. 2007 [1950]: *The gift*. London.
- Mikkelsen, E. 1975: Mesolithic in South-Eastern Norway. *Norwegian Archaeological Review* 8 (1), pp. 19-35.
- Mikkelsen, E. 1976: Comments on S. Indrelid: The site Hein 33. Typological and chronological problems of the new Stone Age of Southern Norway. *Norwegian Archaeological Review* 9 (1), pp. 32-36.
- Mikkelsen, E. 1984: Neolitisingen i Øst-Norge. *Universitetets Oldsaksamling årbok* 1982-1983, pp. 87-128. Oslo.
- Mikkelsen, E. 1989: *Fra jeger til bonde. Utviklingen av jordbruksamfunn i Telemark i steinalder og bronsealder*. Universitetets Oldsaksamling skrifter. Ny rekke nr. 11. Oslo.
- Nærøy, A. J. 1993: Chronological and technological changes in Western Norway 6000-3800 BP. *Acta Archaeologica* 63, 1992, pp. 77-95.
- Nærøy, A. J. 2000: *Stone Age living spaces in Western Norway*. BAR international series 857. Oxford.
- Odner, K. 1965: Vivik ved Holmevatn på Haukelifjell. *Viking XXIX*, pp. 201-242.
- Odner, K. 1968: Vivik near Lake Holmevatn on Haukelifjell. *Norwegian Archaeological Review* 1, pp. 80-83.
- Olsen, A. B. 1992: *Kotedalen – en boplass gjennom 5000 år. Bind 1: fangstbosetning og tidlig jordbruk i vestnorsk steinalder: Nye funn og nye perspektiver*. Historisk Museum, Universitetet i Bergen. Bergen.
- Persson, P. 1999: *Neolitikums början. Undersökningar kring jordbrukets introduction i Nordeuropa*. Kust til Kust böcker 1. Institutionen för Arkeologi. Göteborgs universitet. Göteborg-Uppsala.
- Prescott, C. 1996: Was there really a Neolithic in Norway? *Antiquity* 70, pp. 77-87.
- Prescott, C. 2009: History in prehistory – the later Neolithic/Early Metal Age, Norway. H. Glørstad og C. Prescott (red.). *Neolithisation as if history mattered. Processes of Neolithisation in North-Western Europe*, pp. 193-216. Mölndal.
- Ramstad, M. 1999: *Brytninga mellom nord og sør. En faghistorisk og lokalkronologisk studie over Møre i yngre steinalder*. Upublisert hovedfagsoppgave, Universitetet i Bergen.
- Randers, K. 1986: *Breheimenundersøkelsene 1982-1984*. Arkeologiske rapporter 10, Historisk museum, Universitetet i Bergen. Bergen.
- Sahlins, M. 2004: *Stone Age economics*. London.
- Solheim, S. 2007: *Sørvest-Norge i tidligneolitisk tid. En analyse av etniske grenser*. Upublisert mastergradsoppgave, Universitetet i Bergen.
- Solheim, S. 2009: En sosialt konstruert grense i vestnorsk tidligneolitikum. *Primitive tider* 11, pp. 51-62.
- Solheim, S. *in prep*: *Steder, region, identitet. Om sosial differensiering i østnorsk tidligneolitikum*. Ph.d-prosjekt, Kulturhistorisk museum, Universitetet i Oslo.
- Stene, K. 2008: *Gråfjellprosjektet. Arkeologiske utgravninger ved Rena elv og i Gråfjellområdet, Åmot kommune, Hedmark. Årsrapport 2007*. Kulturhistorisk museum, Universitetet i Oslo. Oslo.
- Taffinder, J. 1998: *The allure of the exotic. The social use of non-local raw materials during the Stone Age in Sweden*. AUN 25, Uppsala universitet. Uppsala.
- Uleberg, E. og M. Matsumoto 2007: Stedet Lærdal II. *Viking LXX*, pp. 23-34.
- Waraas, T. A. 2001: *Vestlandet i tidleg Preboreal tid. Fosna, Ahrensburg eller vestnorsk tidlegmesolitikum?* Upublisert hovedfagsoppgave, Universitetet i Bergen.

- Østmo, E. 1976: Torsrød. En senmesolittisk kystboplass i Vestfold. *Universitetets Oldsaksamling Årbok 1972-1974*, pp. 41-52.
- Østmo, E. 1988: *Etableringen av jordbrukskultur i Østfold i steinalderen*. Universitetets Oldsaksamlings skrifter. Ny rekke. Nr. 10. Oslo.
- Østmo, E. 2000: Elleve trøndske steinøkser. *Primitive tider* 3, pp. 80-101.

Tilfeldig? Neppe. Finsk-ugriske smykker i Sør-Norge

«... det maa være ved et rent Tilfælde, at dette Stykke er forslaaet til det sydlige Norge» står det om gjenstand C.18704 (Fig. 1a) i Universitetets Oldsaksamlings tilvektskatalog fra 1897 (Rygh 1897: 54). Det dreier seg her om et smykkefragment med klare paralleller til finsk-ugriske områder, eller fra «hinsides Østersøen» som det så fint står skrevet.

Anhenget er én av tre østlige bronsegjenstander som angivelig er funnet i Gudbrandsdalen på slutten av 1800-tallet. Thorleif Sjøvold (1974: 224) knytter gjenstandstypen til samisk, førkristen religionspraksis, men hevder videre at det er vanskelig å gi en tilfredsstillende forklaring på hvordan slike gjenstander har havnet i Sør-Norge, langt utenfor de områder hvor samer angivelig har hatt tilhold. I lys av nyere forskning og funn gjort i nærliggende områder, skal vi imidlertid her se at det ikke lenger er så vanskelig å presentere en tenkelig forklaring.

Finsk-ugriske smykker i Sør-Norge

Allerede i 1928 henviste Gutorm Gjessing til overnevnte sitat i tilveksten, for å vise hvor lite kunnskap som fantes om de østlige gjenstandene som er funnet i Norge, tross kjennskapen til dem. Gjessing (1928) går deretter gjennom alle de til da kjente finsk-ugriske smykkene fra vikingtid. Disse funnene mener han kan deles inn i to hovedgrupper: de nordnorske og de sør-/østnorske. Sistnevnte kategori består hovedsakelig av ringspinner og det han kaller ren, finsk innflytelse. I Nord-Norge derimot finnes det smykker med større variasjon og med opphav i hele det finsk-ugriske området (Gjessing 1928: 40). De nordnorske funnene skiller seg også ut ved at de er funnet i det som må karakteriseres som samiske graver, mens de finske ringspennene er funnet i det han mener er norrøne graver. Han knytter derfor sistnevnte til vikingenes handel i Østersjøområdet (Gjessing 1928: 38). Etter Gjessings artikkel er det få som har diskutert finsk-ugriske smykker funnet i Sør-Norge. Det synes imidlertid som om det er bred enighet om at østlige smykker funnet i Nord-Skandinavia kan knyttes til samisk kultur (Reymert 1980, Storli 1991, Zachrisson 1997, Hansen og Olsen 2004: 87ff).

Den såkalte fuglefiguren (C.18704, fig. 1a) tilhører en gruppe plastiske dyreanheng som har sitt opphav i Perm-området i Russland (Aspelin 1877, Kivikoski 1947, Erdélyi et al. 1969, Golubeva 1979). Perm brukes her (og i referansene) som en samlebetegnelse på hele den østlige delen av det europeiske Russland, og ikke som henvisning til den administrative regionen Perm Krai i dagens Russland. Det er funnet ganske få av disse typene gjenstander i Norge, og av de få vi har kan flere være kopier som er laget i Karelen (Serming 1956). De plastiske dyreanhengene dateres som regel til «korstogstiden», det vil si første halvdel av

Fig. 1. a) C.18704. Fuglefigur i bronse fra Øyer i Oppland (Foto: Hege Skalleberg Gjerde).
 b) Fugleanheng i bronse fra Karelen (etter Kivikoski 1947: Taf.136-1074).

middelalderen (Kivikoski 1947, Golubeva 1979, Rjabinin 1981), og Asbjørn Nesheim (1963) har foreslått at de kan ha vært betalingsmidler i pelshandelen mellom Fennoskandia og Novgorod, der karelske skinnoppkjøpere var mellommenn.

I Norge kjenner jeg til funn av 11 hele eller fragmenterte anheng av permiske typer (Fig. 2). Det er to løse hengeblikk formet som svømmeføtter (Ts.1043 og Ts.1790), tre dyrefigurer (Ts.2872, Ts.1657 og NF.SA.2691), og tre anheng av andre former (Ts.3722:ukjent, Ts.2617:rør, Ts.6666:konisk topp). De resterende tre anhengene er funnet i Sør-Norge og omfatter fuglefiguren fra Øyer, Oppland (C.18704) (Fig. 1a), et tohodet hesteanheng fra Skjåk, Oppland (BM.1891,1021.108) (Fig. 3), samt en flat, gjennombrutt dyrefigur i bronse som er funnet i Rendalen, Hedmark sammen med en lang bronselenke (C.21783). Sistnevnte er et litt annerledes anheng enn de plastiske dyreanhengene, men er også av en type som opprinnelig stammer fra Perm-området (se Aspelin 1877: Fig.568) (Fig. 4). Det er disse sørnorske funnene av permiske bronsegjenstander fra middelalderen som er utgangspunktet for denne artikkelen.

Fra Sogneprest Arnesens samling på Kulturhistorisk museum, Oslo

I 1897 ble en samling oldsaker som hadde tilhørt sogneprest Arnesen i Vestre Toten innkjøpt til Universitetets Samling (Rygh 1897: 54). I samlingen var det mange ulike gjenstander fra ulike tider og steder, blant annet et lite bronsedianheng formet som et dyr, angivelig en fugl, fra Haug gård i Øyer kommune, Oppland (Fig. 1a).

Figuren er støpt i bronse og har en oval, hul, kropp med en lang, smal og buet hals. Langs den øvre kanten av halsen er det en manke/kam med fem hull. Mellom det tredje og det fjerde hullet (telt nedenfra) er det to utstående ringer. Disse kan se ut som ører fra siden, men må trolig forstås som fremoverrettede øyne slik de fleste slike anheng har. På bakenden av figuren er det fire store og små ringer som utgjør en stjert/hale. Fra midten av den nedre kanten av dyrets kropp er det to tapper med splitt i enden. Disse har mest sannsynlig vært

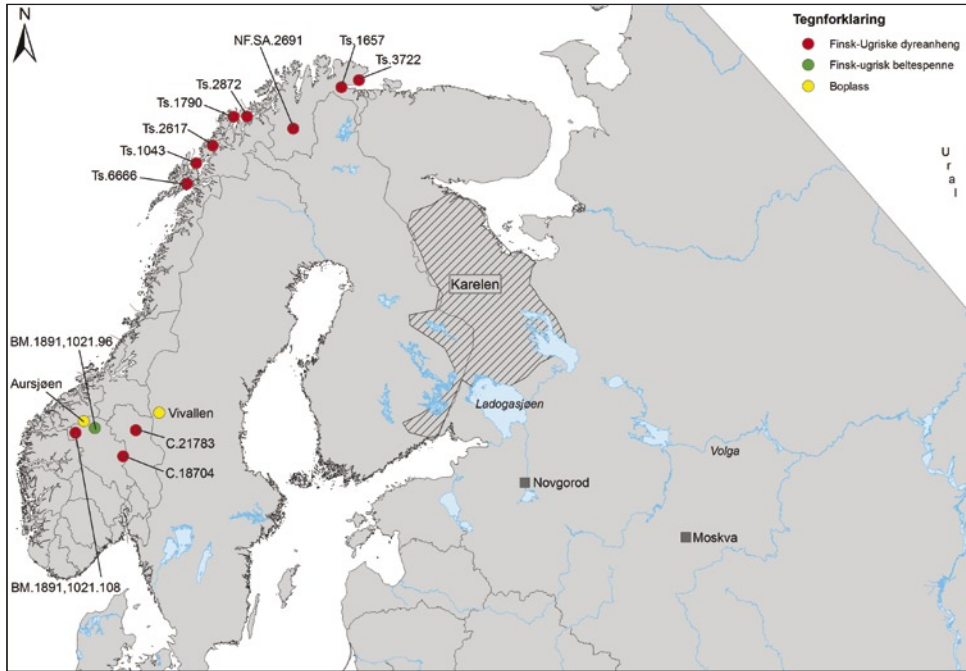

Fig. 2. Kart over omtalte funn og områder.

delers av små lenker av ringer som har hengt ned fra figuren. Trolig har det også hengt små bjeller eller andre former av hengeblikk i enden av lenkene, slik vi ofte ser på denne typen smykker.

Fra Alfred H. Cocks samling på British Museum, London

Det var ikke bare sogneprester som samlet på oldsaker. På 1800-tallet kom det både private samlere og representanter for ulike museer som kjøpte opp og/eller gravde ut særlig gravhauger, for å sikre seg de flotteste gjenstandene. Mange av samlerne var britiske «gentlemen» som var interesserte i vitenskap, historie og oldsaker. Blant annet kan vi lese om en medisinere og «frenolog» (skallemåler) ved navn John Thurnam som på bakgrunn av britiske graver formulerte tommelfingerregelen «langhauger – langskaller, rundhauger – kort(rund-)skaller» (Stylegar 2009).

Om samleren Alfred Heneage Cock Esq. var av samme oppfatning som John Thurnam, eller om han hadde andre måter å bestemme kulturell tilhørighet på, vites ikke. Ikke desto mindre interessant er det at Cocks samling som ble oppkjøpt av British Museum i 1891, inneholder to finsk-ugriske bronsegjenstander funnet i Nord-Gudbrandsdalen. Den ene gjenstanden er en beltespenne i bronse (Fig. 5), mens den andre er et hengesmykke av en liknende type som den før nevnte C.18704, men med to dyrehoder i stedet for ett (Fig. 3). En tilnærmet identisk gjenstand er funnet i Karelen og er avbildet i Ella Kivikoskis *Die Eisenzeit Finlands* (1947: taf.136-1075). Anhenget fra Sør-Norge er funnet i Skjåk og består

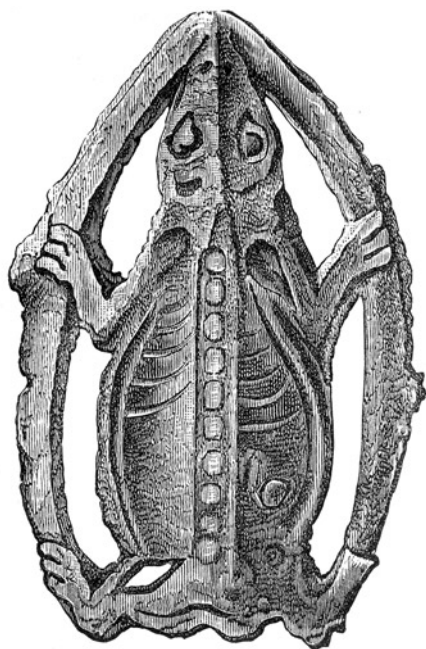
Fig. 3. BM.1891,1021.108.
 Dyreanhang i bronse fra Skjåk,
 Oppland (Foto: © The Trustees of
 the British Museum).

av en oval, hul kropp med to dyrehoder som ser utover til hver sin kant slik at hodene ses i profil. Dyrene har utstående ringer til øyne. Langs hele den nedre kanten av anhenget er det en sikk-sakk-linje i relieff, samt at det er små lenker av ringer som henger ned på undersiden. I enden av to av lenkene henger det et kjegleformet hengeblikk (*British Museum*: BM.1891,1021.108). Anhenget er støpt i bronse, men etterlikner trolig filigranteknikk som finnes på tilsvarende gjenstandsgrupper i Sør-Russland (Serning 1956: 48).

Blant de karelske funnene presentert av Kivikoski (1947), finnes det også en tilnærmet parallell

til den norske beltespennen i British Museum (BM.1891, 1021.96) (Fig. 5). Den norske spennen er en flat og rund ring med en fremspringende tupp ytterst, i forlengelsen av nålen som skal feste beltet. Denne tuppen er formet som et dyrehode sett ovenfra. Dekoren ellers består av ring- og prikk-elementer, samt flettebånd i relieff. På spennen er det hengslet fast en trapesformet plate som utvides mot enden. Denne er splittet i en over- og underdel for å kunne feste den til en beltet. Gjenstanden er til sammen 8,4 cm lang (*British Museum*: BM.1891,2021.96). Beltespennen skal, ifølge British Museums opptegnelser, være fra en gård med navn Botrem i Lesja kommune. Det finnes ingen gård i Lesja med det navnet, og jeg antar at det må være Bottem-gårdene som er ment. Gårdsnumrene 126-129 i Lesja het tidligere Bottem Nordigård, -Oppigård, -Nerigård og -Sørigård (i dag heter de henholdsvis Njordet Nedre, Botthem Oppigård, Nylædet og Bothem). Beltespennen ble angivelig funnet i en røys på en av Bottemgårdene, og det er derfor svært sannsynlig at den har vært en del av et gravfunn.

Fig. 4. Parallell til dyreanhenget fra Rendalen (etter Aspelin 1877: Fig.568).

Dyreanhengene – økonomisk eller religiøs verdi?

Som nevnt har handelskontaktene østover fungert som forklaringsmodell for hvordan de finsk-ugriske smykkene har havnet i Norge. Det er imidlertid også grunn til å trekke inn religiøse og sosiale aspekter for å forstå situasjonen, uten at disse perspektivene nødvendigvis utelukker hverandre.

En stor andel av østlige anheng som er funnet i Skandinavia, er funnet i de samiske offerplassfunnene/metalldepotene i Nord-Sverige og knyttes til samisk kultutøvelse (Hallström 1932, Serning 1956, Manker 1957, Zachrisson 1984, Wallerström 1995, Mulk 1994, 1996, Hedman 2003). Funnene består av ulike metallsaker som smykker, våpen, redskap og mynter, og de dateres i all hovedsak til middelalderen, selv om enkelte gjenstander også kan dateres typologisk til vikingtid. Særlig er det funnet svært mange av de trapesformede/økseformede hengeblikkene i disse funnene. Vanligvis er de laget av tinn og bly, men noen ganger også av kobberlegering (Zachrisson 1984). De har hengt på sjamanens tromme og laget en suggererende rasling når den var i bruk (Manker 1938, Zachrisson 1997: 207). Lenkene med hengeblikk som vi finner på dyreanhengene kan tenkes å ha hatt noe av den samme funksjonen, og kjeder med slike anheng har derfor blitt satt i sammenheng med sjamanistisk praksis, som en del av sjamanens draktutstyr (Nesheim 1963, Sjøvold 1974) (Fig. 6). I Russland omtales smykkene som amuletter og kultgjenstander (Rjabinin 1981), og regnes her for å ha vært en del av kvinnedrakten (Sedov 1982). At dyreanhengene utelukkende er tilvirket av bronse er svært betegnende. Kobberlegeringer som bronse og messing ble nemlig regnet for å være hellige og rensende innenfor samisk tro (Zachrisson 1997: 207). Kanskje var dette en av grunnene til at dyreanhengene synes å ha vært ettertraktede blant samene. Inga-Maria Mulk (1996) knytter også smykkene til den religiøse sfæren og hevder at anheng med stiliserte dyrefigurer relaterer til den førkristne samiske (og finsk-ugriske) mytologien. Det er blant annet stor likhet mellom flate, gjennombrutte dyreanheng og fremstillingene av dyr på sjamantrommene. Disse anhengene finnes både med og uten lenker og hengeblikk, men regnes for å tilhøre samme funnkompleks som de plastiske dyreanhengene.

Fig. 5. BM.1891,1021.96. Beltespenne i bronse fra Lesja, Oppland (Foto: © The Trustees of the British Museum).

Det er imidlertid ikke alltid like lett å avgjøre hvilket dyr som er avbildet. På noen av anhengene er det klar sammenheng mellom dyret og hengeblikkene, for eksempel er det helt tydelig at det dreier seg om en fugl når den har nebb og hengeblikk som er formet som svømmeføtter (Fig. 7). Likeledes har de omtalte hestene trapesformede hengeblikk, som i stor grad likner hestehover. Det er likevel stor variasjon i hvordan dyrene og hengeblikkene er utformet, både i Perm-området, i Karelen, så vel som i Skandinavia. Hesteliknende dyr kan ha gapende nebb (Aspelin 1877: Fig.1189) (Fig. 8), og fugleliknende dyr kan ha noe som likner en hesteman (f.eks. Fig. 1 a og b). Det er vanskelig å se noen klar utvikling over tid eller fra område til område. At dyrene ikke er så naturalistiske og enkle å artsbestemme støtter imidlertid tolkningen om at de er knyttet til religiøse forestillinger og forestillinger av mytiske dyr. Satt i sammenheng med den førkristne, samiske religionen kan fuglene dermed forstås som *saajveledtie* eller *noaideloddi*, som var en av sjamanens hjelpeånder, mens hestene kan assosieres med dødsriket *Ruohtta-áibmu* og guden *Ruohtta* som forbindes med hesteoffer (Hansen og Olsen 2004: 128).

Likhetstrekk til samisk, sjamanistisk religionspraksis utelukker imidlertid ikke norrøn religionspraksis. Flere har påpekt likhetene mellom norrøn og samisk religion og mytologi, og mange er enige om at den norrøne seiden er en form for sjamanisme (Pipping 1928, Strömbäck 1935, Buchholz 1971, Steinsland og Meulengracht Sørensen 1994, Hedeager 1997a og b, Solli 2002, 2003). Odin, som var den største seidmannen, kan dermed kalles en sjaman. I den forbindelse er det interessant å observere at de finsk-ugriske dyreanhengene veldig ofte har seks eller åtte «bein», hvis lenkene kan tolkes slik. Det synes som om de udiskutable fugleanhengene sjelden har flere enn to bein/føtter (dvs. lenker), mens de andre dyreanhengene alltid har flere enn fire. Det er da nærliggende å tenke på Odins hest Sleipner som skal ha hatt åtte bein. Myten om den åttefotede hesten er imidlertid en fellesmyte hos både germanerne og folk over hele Nord- og Sentral-Asia (Solli 1998). Den var svært sentral i sjamanistisk praksis og settes i sammenheng med det å oppnå ekstase. Hesten skal ha hatt egenskaper som sjelefører (tilknyttet gravferd), og det er hevdet at sjamanens symboliske ritt på en hest med åtte (eller i alle fall flere enn fire) bein derfor uttrykker det å forlate kroppen; sjamanens sjelereise eller mystiske «død» (Eliade [1951]1998).

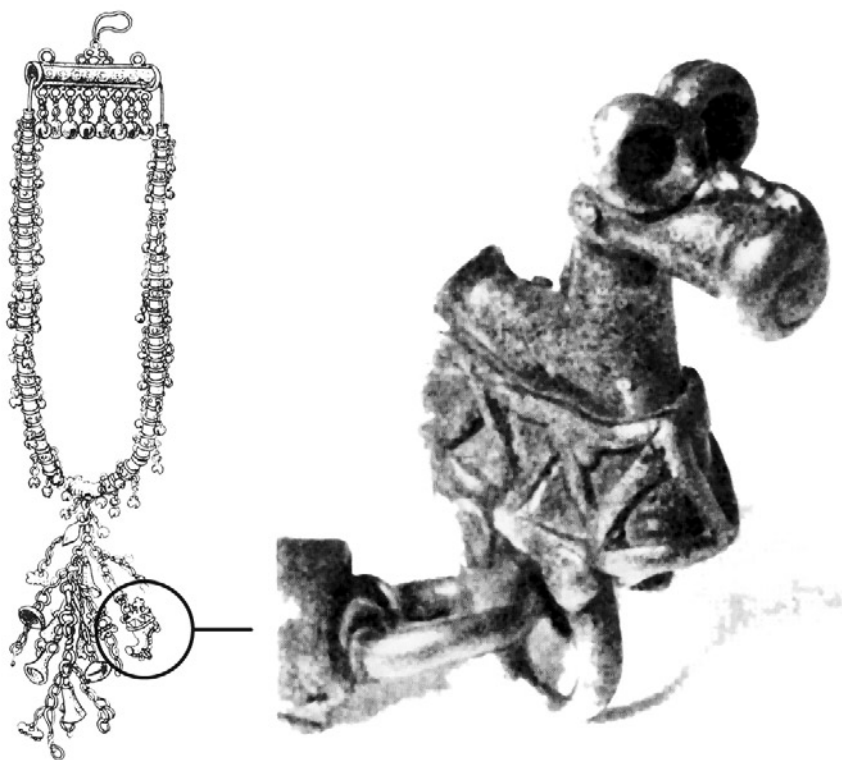

Fig. 6. NF.SA.2691 (Norsk Folkemuseum, Samisk samling). Kjede i messing med karakteristiske, koniske bjeller, samt et halvt tohodet hesteanheng (se markering) (etter Nesheim 1963: Fig.4 og 7).

Parallellene mellom norrøn og samisk mytologi og religionspraksis er påfallende, og om innflytelsen har gått fra det norrøne til det samiske samfunnet (Fritzner 1877), eller omvendt (Strömbäck 1935), har blitt debattert i lang tid. Fremfor å se likhetene som kulturlån fra én folkegruppe til en annen, er det trolig mer fruktbart å forstå likhetene som et resultat av tett kontakt med gjensidig utveksling av et symbolsk og religiøst repertoar i yngre jernalder. Med middelalderen og innføringen av kristendommen i Skandinavia skapes det imidlertid et brudd i det tette fellesskapet mellom samer og norrøne. I og med at både offerplassfunnene/metalldpotene og de plastiske dyreanhengene dateres til middelalder, er det derfor mer nærliggende å se dem i sammenheng med en tydeligere østlig orientering blant samene når det norrøne samfunnet etter hvert gikk over til kristendommen.

Fra vikingtid er det mye som tyder på at det utvikles et mer særegent samisk samfunn, samt at det gjennom vikingtid og tidlig middelalder foregår en sosial og religiøs differensiering innenfor dette samfunnet (Storli 1994, Schanche 2000, Zachrisson 1997, Hansen og Olsen 2004: 126f). De østlige smykkene står for mye av «den samiske synligheten» i denne perioden og tyder på at forbindelsene til et større finsk-ugrisk kulturfellesskap ble stadig viktigere for de samiske gruppene (Hansen og Olsen 2004: 127). Siden mange av de østlige

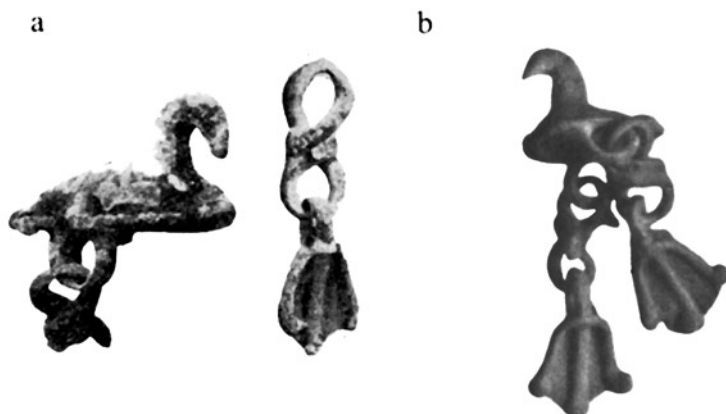

Fig. 7. To finsk-ugriske fugleanheng (etter a: Kivikoski 1947: Taf.92-742 og b: Serning 1956: Fig.41-14).

smykkene kan synes å ha uttrykt både et religiøst og sosialt samisk fellesskap, har det også blitt foreslått at de kan ha vært spesielt utformet med tanke på handel med dem (Tallgren 1934, Mulk 1996, Hansen og Olsen 2004: 127). Tallgren (1934: 153, 180f) sammenlikner situasjonen med forholdene i Pečora i nordlige Russland hvor det var sjamanene som samlet inn skinnvarer som ble gitt videre til handelsmennene fra Novgorod, hvorpå de fikk gjenstander med religiøs betydning i bytte. Slik kan ikke handelsnettverkene bare ses på som økonomiske transaksjoner, men som en praksis med dype symbolske, religiøse og ideologiske undertoner (Mulk 1996: 68).

Tolkningsforutsetninger før og nå

For Oluf Rygh var det i 1897 en selvfølge å oppfatte dyreanhenget (C.18704) som en fremmed fugl, bokstavelig talt, i Gudbrandsdalen. Han opererte innenfor en forståelseshorisont hvor samisk kultur i Sør-Norge var helt utelukket og bare kunne tilhøre Nordkalotten. På samme måte var både Gjessing (1928) og Sjøvold (1974) tydelige på at dyreanhengene funnet i Nord-Norge viste samiske forbindelser østover, mens de sørnorske funnene umulig kunne passe inn i en slik forklaring. Dagens forståelseshorisont er imidlertid en ganske annen enn den var på 1920-tallet så vel som på 1970-tallet. Siden 1980-tallet er det nemlig funnet stadig flere arkeologiske indikasjoner på en samisk tilstedeværelse i Midt-Skandinavia i forhistorisk tid, og allerede i 1991 foreslo Inger Storli at de sør-/østnorske funnene av finsk-ugriske smykker kanskje burde revurderes på bakgrunn av den sørsamiske boplassen Vivallen i Härjedalen i Sverige (Storli 1991: 102).

Vivallen var det første funnet som for alvor brøt med de gamle sannhetene om hvor langt sør samene hadde levd i ulike perioder (Zachrisson 1997). Senere har særlig funnet av rekkeildsteder ved Aursjøen i Lesja kommune sommeren 2006 fått stor betydning og bevisytynge for at det har vært samer i Sør-Norge i forhistorisk tid (Amundsen et al. 2007, Bergstøl og Reitan 2008). Sammen med situasjonen i Østerdalen der det trolig levde samiske

Fig. 8. Dyreanheng
(etter Aspelin 1877: Fig.1189).

fangstfolk gjennom hele jernalder og helt opp i middelalder (Bergstøl 2008), samt funn av sannsynlige samiske tufter i Innerdalen, Valdres og kanskje Hallingdal (Helmen 1949, Gustafson 1988, Gjerde 2008, 2009, Gjerde og Bergstøl 2009), gir det de finsk-ugriske smykkene en helt annen kontekst og sammenheng å tolke dem ut ifra.

Har det vært en form for samisk bosetning sør for dagens samiske områder, er det ikke overraskende at smykker knyttet til felles sosiale og religiøse forestillinger har vært i bruk også her.

Den religiøse og etniske konsolideringsprosessen som foregikk fra vikingtid blant de samiske gruppene, førte til mer helhetlige uttrykk og et sterkere fellesskap som ses i den materielle kulturen gjennom blant annet mer enhetlig byggeskikk/boligorganisering og rituelle uttrykk (Hansen og Olsen 2004: 140f). Det er hovedsakelig spor av slike fellestrekk som har gjort det mulig å peke på sannsynlige samiske kulturminner også i Sør-Norge. Forholdene i Sør-Norge var imidlertid svært forskjellige fra Nord-Norge. Selv om de arkeologiske funnene som indikerer samisk tilstedeværelse i Sør-Norge stadig blir flere, er det langt fra det samme omfanget som vi finner i kjerneområdene lenger nord. I den grad det har vært samer i Sør-Norge/Midt-Skandinavia, må vi tro at fellesskap, nettverk og interaksjon med den øvrige, norrøne befolkningen har vært avgjørende.

Men hvordan skal da rekkeildsteder og permiske dyreanheng forstås? Er de likevel uttrykk for signalisering av «samiskhet» i opposisjon til det norrøne samfunnet, eller kan de rett og slett ha vært en mer integrert del av det? Er det mulig å fremheve forskjellighet og tilhørighet på én og samme tid? Bjørnar Olsen (2004) har foreslått at det kan ha eksistert mennesker som har hatt «én fot i hver leir», det vil si hatt behov for å vise tilhørighet til to ulike grupper samtidig. Det kan synes som en instrumentell måte å forstå etnisk tilhørighet og signalisering på, som om det er noe man uten videre velger av strategiske årsaker. Tenker vi på dagens multikulturelle samfunn, derimot, er det mange med sammensatt, kulturell bakgrunn som velger å uttrykke ulik kulturell tilhørighet i forskjellige situasjoner, uten at dette valget reduserer deres etniske identitet til ren strategi. Det kan tenkes at det har vært mennesker i Midt-Skandinavia som har utnyttet en slik sammensatt, kulturell tilværelse med å ikke være enten eller, men heller både og (se også Bergstøl 2004). Funn av bosetningsspor og materiell kultur som viser relasjon til samisk kultur i Sør-Norge åpner opp for en rekke spørsmål vedrørende vår oppfatning av etniske relasjoner. Ikke bare tilbakeviser

de tidligere oppfatninger om samisk utvikling og historie, men de viser også at de sosiale og etniske relasjonene i vikingtid og middelalder var langt mer komplekse og sammensatte enn tidligere antatt.

De finsk-ugriske dyreanhangene føyer seg inn i en rekke av arkeologiske funn som til sammen sannsynliggjør en situasjon i Sør-Norge/Midt-Skandinavia der samisk kultur må ha spilt en sentral rolle. Om Rygh (1897) skulle generalisert om samisk tilstedeværelse i Gudbrandsdalen ut fra de to dyreanhangene og beltespennen alene, ville det ha vært å overdrive tolkningspotensialet deres. I lys av de senere års arkeologiske funn, ser situasjonen imidlertid annerledes ut. Gamle funn kan altså være med på å underbygge nye sannheter.

Takk til

Kristina Veshnyakova Birkelund for hjelp med lesing av russisk litteratur. En stor takk går også til Inger Zachrisson for tips om «frosken» fra Rendalen, og til Hanne Lovise Aannestad for å lete etter den i magasinet (tross negativt resultat – derfor dessverre ingen bilder av den her). Takk også til Jostein Bergstøl for å velvillig dele sin informasjon om gjenstandene i British Museum med meg.

Summary

Finno-Ugric artifacts in South Norway

At the end of the 19th century and the beginning of the 20th century three animal pendants and a belt buckle made of bronze were found in South Norway. Their style is definitely of Finno-Ugric origin, more precisely from the Permian area of Russia. There is a common agreement that Finno-Ugric artefacts found in northern Norway represent Sámi identity and culture. Finds of Finno-Ugric artefacts in South Norway, on the other hand, has been interpreted as coincidences without any explanatory potential.

The eastern ornaments and pendants are often explained as products of trade with Karelian or other eastern groups. They obviously show contacts with such groups, but the trade has also been said to be of a more religious practice. Since the animal pendants are closely related to the Sámi pre-Christian religion, in terms of both shapes, depictions and material, they are believed to have a social meaning beyond the economic value.

Taking into consideration new archaeological finds that indicate Sámi existence in South Norway, the animal pendants are given a whole new context of interpretation. They are now part of several indicators, which together make the influence of Sámi culture in South Norway plausible.

Kilder på nett

British Museum: Collection database search. Tilgjengelig fra: http://www.britishmuseum.org/research/search_the_collection_database.aspx [besøkt 19.04.2010]

Litteratur

- Amundsen, H. R. et al. 2007: *Arkeologisk registreringsrapport Aursjøenprosjektet 2006*. Kulturhistoriske rapporter 2007: 2. Fagenheten for kulturvern, Oppland fylkeskommune, Lillehammer.
- Aspelin, J. R. 1877: *Antiquités du Nord Finno-Ougrien*. Helsingfors.
- Bergstøl, J. 2004: Creoles in Iron Age Norway? *Archaeological Review from Cambridge* 19/2, pp. 7-24.
- Bergstøl, J. 2008: *Samer i Østerdalen? En studie av etnisitet i jernalderen og middelalderen i det nordøstre Hedmark*. Acta Humaniora nr. 325. Doktorgradsavhandling, Universitetet i Oslo.
- Bergstøl, J. og G. Reitan 2008: Samer på Dovrefjell i vikingtiden. *Historisk tidsskrift* 87, pp. 9-27.
- Buchholz, P. 1971: Shamanism – the Testimony of Old Icelandic Literary Tradition. *Mediaeval Scandinavia* 4, pp. 7-20.
- Eliade, M. [1951]1998: *Sjamanisme. Henrykkelsens og ekstasens eldgamle kunst*. Oslo.
- Erdélyi, I. et al. 1969: *Das Gräberfeld von Newolino. Ausgrabungen von A. V. Schmidt und der Archäologischen Kama-Expedition*. Budapest.
- Fritzner, J. 1877: Lappersnes Hedenskap og Trolddomskunst sammenholdt med andre Folks, især Nordmændenes, Tro og Overtro. *Historisk Tidsskrift* 4. bind, pp. 135-217.
- Gjerde, H. S. 2008: *Runde tufter i Hallingdal – en indikasjon på samisk bosetning?* Masteroppgave, Universitetet i Oslo.
- Gjerde, H. S. 2009: Samiske tufter i Hallingdal? *Viking LXXII*, pp. 197-210.
- Gjerde, H. S. og J. Bergstøl 2009: *Foreløpig rapport arkeologisk utgravning. Gammetufter, smie, kokegroper. Vestre Slidre, Oppland*. Kulturhistorisk museum, Oslo.
- Gjessing, G. 1928: Finsk-ugriske vikingetidssmykker i Norge. *Universitetets Oldsaksamlings Årbok 1927*. Oslo, pp. 23 – 41.
- Golubeva, L. A. 1979: *Zoomorfnye Ukrasjenija Finno-Ugrof*. Arkheologija SSSR, SAI E 1-59. Moskva.
- Gustafson, L. 1988: Hvem drev elfgangst i Innerdalen i seinmiddelalderen? K. Julku (red.). *Nordkalotten i en skiftende värld – kulturer utan gränser och stater över gränser. Tredje nordiska symposiet om Nord- Skandinaviens historia och kultur*, pp. 39-58. Studia historica septentrionalia 14:2, Rovaniemi.
- Hallström, G. 1932: *Lapska offerplatser*. Särtryck ur Arkeologiska studier tillägnade H.K.H. Kronprins Gustaf Adolf. Stockholm.
- Hansen, L. I. og B. Olsen 2004: *Samenes historie fram til 1750*. Oslo.
- Hedeager, L. 1997a: *Skygger av en annen virkelighet. Oldnordiske myter*. København.
- Hedeager, L. 1997b: Odins offer. Skygger af en shamanistisk tradition i nordisk folkevandringstid. *TOR* 29, pp. 265-278. Uppsala.
- Hedman, S.-D. 2003: *Boplatser och offerplatser. Ekonomisk strategi och boplatsemönster bland skogssamer 700-1600 AD*. Studia Archaeologica Universitatis Umensis 17. Umeå.
- Helmen, A. 1949: Forhistoriske hustufter ved Grøv seter, Vang i Valdres. *Naturen* 1949, pp. 341-352.
- Kivikoski, E. 1947: *Die Eisenzeit Finnlands. Bilderatlas und text*. Volume 1. Porvoo.
- Manker, E. 1938: *Die lappische Zaubertrommel. Eine ethnologische Monographie*. Die Trommel als Denkmal materieller Kultur. Acta Lapponica vol. 1. Stockholm.
- Manker, E. 1957: *Lapparnas häliga ställen. Kultplatser och offerkult i belysning av Nordiska Museets och Landsantikvariernas Fältundersökningar*. Nordiska Museet: Acta Lapponica. XIII. Uppsala.
- Mulk, I.-M. 1994: *Sirkas – ett samiskt fångstsamhälle i förändring Kr. f. – 1600 e.Kr*. Umeå.
- Mulk, I.-M. 1996: The Role of the Sámi in Fur Trading during the Late Iron Age and Nordic Medieval Period in the Light of the Sámi Sacrificial Sites in Lapland, Northern Sweden. *Acta Borealia 1-1996*, pp. 47-80.
- Nesheim, A. 1963: Et gammelt kjede og dets historie. *By og bygd. Norsk Folkemuseums Årbok 1962*. Oslo, pp. 143 – 147.
- Olsen, B. 2004: Hva er samisk forhistorie? M. Krogh og K. Schanche (red.). *Samisk forhistorie. Rapport fra konferanse i Lakselv 5.-6. september 2002*, Varanger Samiske Museums Skrifter, pp. 20 – 20. Varangerbotn.
- Pipping, H. 1928: Oden i galgen. *Studier i Nordisk Filologi, bind 18*, pp. 1-13. Helsingfors.

- Rjabinin, E. A. 1981: *Zoomorfnye Ukrašenija Devnej Rusi X-XIV vv.* Arkheologija SSSR, SAI E 1-60. Leningrad.
- Reymert, P. K. 1980: *Arkeologi og etnisitet. En studie i etnisitet og gravskikk i Nord-Troms og Finnmark i tiden 800-1200.* Mastergradsavhandling, Universitetet i Tromsø.
- Rygh, O. 1897: Fortegnelse over de til universitetets samling af nordiske oldsager i 1897 indkomne sager fra tiden før reformationen. *Universitetets Oldsaksamlings Årbok 1897.* Oslo.
- Schanche, A. 2000: *Graver i ur og berg. Samisk gravskikk og religion fra forhistorisk til nyere tid.* Karasjøk.
- Sedov, V. V. 1982: *Vostochnye Slavjane v VI-XIII vv.* Arkheologija SSSR. Moskva.
- Serning, I. 1956: *Lapska Offerplatsfynd från Järnålder och Medeltid i de Svenska Lappmarkerna.* Acta Lapponica XI, Stockholm.
- Sjøvold, T. 1974: *The Iron Age Settlement of Arctic Norway. A Study in the Expansion of European Iron Age Culture within the Arctic Circle II. Late Iron Age.* Tromsø Museums Skrifter vol. X, 2. Oslo.
- Solli, B. 1998: Odin – the queer? Om det skeive i norrøn mytologi. *Universitetets Oldsaksamlings Årbok 1997/1998*, pp. 7-42. Oslo.
- Solli, B. 2002: *Seid. Myter, sjamanisme og kjønn i vikingenes tid.* Oslo.
- Solli, B. 2003: Norrøn seid og samisk sjamanisme. Om slektskap og forskjellighet. *din -tidsskrift for religion og kultur 4/2002 + 1/2003*, pp. 72-87.
- Steinsland, G. og P. Meulengracht Sørensen 1994: *Menneske og makter i vikingenes verden.* Oslo.
- Storli, I. 1991: De østlige smykkene fra vikingtid og tidlig middelalder. *Viking LIV*, pp. 89-104.
- Storli, I. 1994: «Stallo»-boplassene. *Spor etter de første fjellsamer?* Institutt for sammenliknende kulturforskning, Oslo.
- Strömbeck, D. 1935: *Sejd. Textstudier i nordisk religionshistorie.* Stockholm.
- Stylegar, F.-A. 2009: Lorder på vikingjakt. Elektronisk dokument. Tilgjengelig fra: <http://arkeologi.blogspot.com/2009/06/lorder-pa-vikingjakt.html> [besøkt 17.04.2010]
- Tallgren, A. M. 1934: Die «altpermische» Pelzwarenperiode an der Pečora. *Finska Fornminnesföreningens Tidskrift 40*, pp. 152 – 181. Helsingfors.
- Wallerström, T. 1995: A Merchant's Depot and a Hiding Place for Stolen Goods – or Saami Sacrificial Sites? *Meddelanden från Lunds Universitets Historiska Museum 1993-1994. New Series Vol. 10*, pp. 167-186.
- Zachrisson, I. 1984: *De samiska metalldepåerna år 1000-1350 i ljuset av fyndet från Mörträsket, Lappland.* Archaeology and Environment 3. Umeå.
- Zachrisson, I. (red.) 1997: *Möten i Gränsländ. Samer och germaner i Mellanskandinavien.* Monographs 4, Statens Historiska Museum. Stockholm.

Guder-makter-mennesker-ting. Om deponering av sølv som offer

Høsten 2005 lekte tre små gutter i skråningen ved lekehytten sin midt i et av Tromsøs boligområder. Mellom steinene gravde de fram flere gjenstander av metall som så litt merkelige ut. Den ene satt så godt fast at de måtte spørre faren til to av guttene om å komme og dra den løs. Han skjønte snart at det ikke dreide seg om et hvilket som helst metallskrot og tok tingene med til arkeologene ved Tromsø Museum. Der ble det konstatert at det dreide seg om gjenstander som var nesten tusen år gamle. En nærmere undersøkelse av funnstedet ble raskt gjennomført og frembrakte flere smykker. Slik ble et nytt nordnorsk sølvdepot oppdaget (Storli 2006).

Blant gjenstandene var en rund medaljong bestående av to hvelvede plater med dyreornamentikk i Borrestil (dateres til ca. 850-950 e. Kr.), et stort relikviekors med et kjede som ender i dragehoder i Urnesstil (som dateres til ca. 1050-1100) og to deler av ytterligere et kjede. Enda to dragehoder med rester av kjeder biter over hver sin ende av et rundt, gjennomhullet anheng med kringlemønster som kan kalles et «nakkestykke». I tillegg fant arkeologene to halsringer mellom steinene i skråningen (Fig. 1). Sølvdepotet i Tromsø føyer seg inn i rekken av større smykkedepoter fra tidlig middelalder fra Nord-Norge. I de tre nordligste fylkene Nordland, Troms og Finnmark er det med dette gjort 29 funn som kan defineres som edelmetalldepoter (Fig. 2). Slike depoter av sølv og gull fra vikingtid og tidlig middelalder er en velkjent og omdiskutert funngruppe i Nord-Europa. Depoter er funnet i Norge, Sverige, Danmark, på De britiske øyer, Færøyene og Island, i nordlige deler av Nederland, Tyskland og Polen, samt i Baltikum, Finland og Russland.

Mest kjent er kanskje de store hakkesølvdepotene fra Sør-Skandinavia, og da særlig Sør-Sverige og til dels Danmark. Hakkesølv vil si sølv som er fragmentert med vilje. Også de mange funnene på Gotland er velkjente. Disse består av mynter, smykker og andre gjenstander av edelmetall, i tillegg til hakkesølv. Depoter i Vest-Norge og Øst-Sverige inneholder ofte store og hele smykker, noe som også overveiende gjelder funn fra de nordlige delene av Norge, Sverige, Finland og Russland. Funnene i Nord-Russland inneholder dessuten en stor andel mynter i tillegg til smykker. Det finnes altså en del regionale variasjoner innenfor funngruppen edelmetalldepoter, men noen ledetyper knytter dem sammen. Dette gjelder spesielt de særegne tvinnede eller flettede halsringene. Jeg kommer tilbake til betydningen av denne gjenstandstypen senere i artikkelen.

Det er en utbredt oppfatning at innholdet i sølvdepotene i første rekke har fungert som betalingsmidler. Tolkninger har ofte lagt vekt på hva depotene kan fortelle om datidens handel og økonomi. I et slikt perspektiv har selve deponeringen gjerne også fått en økonomisk begrunnelse som for eksempel oppbevaring av en enkeltpersons eller families akkumulerte formue (Rygh 1877: 38, Nicolaissen 1920, Brøgger 1928, Gjessing 1939, Marstran-

Fig. 1. Sølvdepotet fra Tromsøya, funnet i 2005. Foto: Jorunn Marie Rødli, Tromsø Museum

der 1953, Stenberger 1958, Graham-Campbell 1995, Hårdh 1976, 1996, Wiechmann 1996). De siste årene har imidlertid en slik tolkning blitt utfordret fra flere hold (blant annet Staecker 1997, Zachrisson 1998, Hedeager 1999, 2003, Spangen 2005, Urbanczyk 2009). Sølv i depotene har sannsynligvis fungert som blant annet økonomiske verdier da det sirkulerte, men funnsammensetning, funnstedenes beliggenhet, likhetene med tidligere tiders deponeringer og ikke minst at så mange «skatter» ble liggende urørte i jorden helt fram til vår tid antyder at deponeringen av disse gjenstandene har hatt andre motiver enn å gjemme unna verdisaker i en krisesituasjon.

I denne artikkelen vil jeg argumentere for at sølv ikke bare må forstås som en økonomisk verdi vikingtid og tidlig middelalder, men også hadde egenskaper som gjorde at gjenstander av dette metallet ble deponert som offer. Videre vil det argumenteres for at deponeringen i Nord-Norge var knyttet til en befolkning i en mellomposisjon mellom samiske og norrøne grupper, og at en presset situasjon under kristningen gjorde ofring av sølv enda mer relevant for denne gruppen.

Tidligere tolkninger av deponeringene

I historisk tid er det kjent at man brukte jorden som bankboks for å oppbevare større verdier. Denne tradisjonen har blitt fremholdt for å forklare depoter helt tilbake til vikingtid og enda tidligere. Det kan selvfølgelig ikke benektes at nedgravning har vært en hensiktsmessig måte å oppbevare verdigjenstander på til alle tider, men hvis deponeringen av sølv i

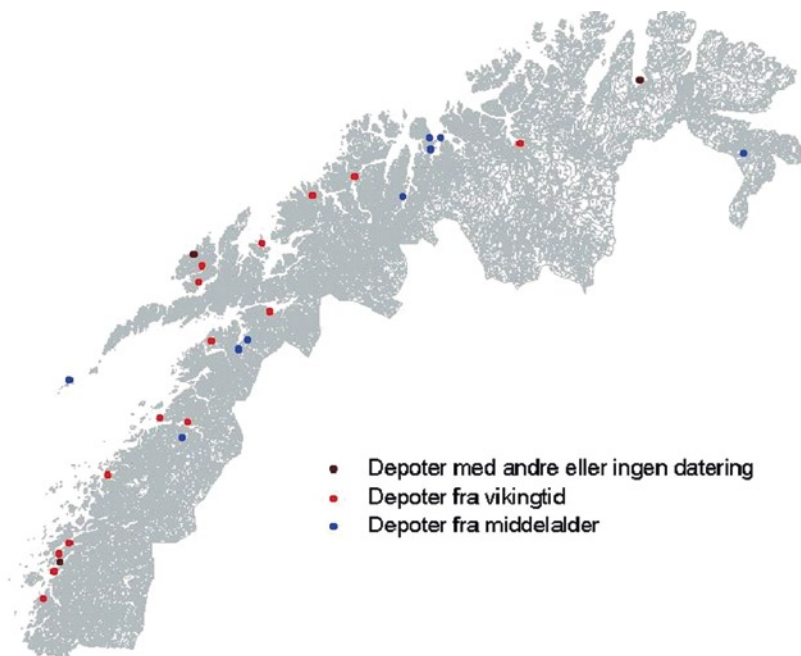

Fig. 2. Nordnorske edelmetaldepoter. Ill.: Marte Spangen

vikingtid og tidlig middelalder bare var ment som en midlertidig oppbevaring er det vanskelig å forstå hvorfor så mange depoter over hele Nord-Europa ble liggende i jorden helt fram til vår tid. Det finnes ingen samlet oversikt over antall edelmetaldepoter fra vikingtid og tidlig middelalder i Europa, men i Norge er det funnet rundt 150 depoter og på Gotland alene er det funnet ca. 700 slike «skatter».

En populær forklaring har vært at eieren døde av sykdom eller i krig før de rakk å hente rikdommene fram igjen (Bolin 1926, Skovmand 1942: 183-184, Thunmark-Nylén 1986: 33-34, Östergren 1989: 235, Arrhenius 1992: 23). I flere tilfeller har antallet depoter blitt satt i direkte sammenheng med omfanget av krig og ufred. Mats P. Malmer avviste imidlertid en slik forklaring for myntdepotene på Gotland, fordi tolkningen innebar at den lille øya må ha vært herjet 300 ganger så mye av krig som England mellom 800 og 1000 e. Kr., noe som er lite sannsynlig tatt i betraktning de hyppige vikingangrepene på de britiske øyer i denne perioden (Malmer 1973). Det behøver selvsagt ikke ha vært et en-til-en-forhold mellom depot og separate krigshandlinger, men Malmers regnestykke beskriver det uforholdsmessige store antallet depoter som aldri ble gravd opp igjen.

En annen mye anvendt forklaring er at innholdet i depotene skulle komme eieren til gode etter døden. I et avsnitt i *Ynglinge-sagaen* sier Odin at hver mann skal komme til Valhall med slik rikdom som han hadde med seg på bålet og hadde gravd ned i jorda selv (*Ynglinge-saga*, kap. 8). Skikken har blitt kalt «Odins lov» og gir en tilforlataelig forklaring på at eiere ikke hentet opp igjen «skattene». Derimot gir den ikke svar på hvorfor funnsammensetningen tydelig viser at bare et spesielt utvalg av verdier har blitt gravd ned.

Birgitta Hårdh har utført omfattende studier av sølvdepoter i Nord-Europa og konkluderer med at det finnes klare regionale variasjoner. Hun har derfor foreslått at deponeringene kan ha flere ulike forklaringer. Depoter som inneholder store og hele gjenstander, dels med nærmest standardiserte sammensetninger, kan være rituelle nedleggelse, men kan også være en families samlede verdier. Slike depoter finnes i hele det sølvdeponerende området, men er særlig konsentrert til Vest-Norge, Baltikum og muligens det østlige Sverige. Depoter med en mer tilfeldig sammensetning antar hun er bortgjemte økonomiske ressurser (Hårdh 1996: 146ff). Hårdh mener vi har for dårlige opplysninger om funnstedene til å avgjøre om slike depoter kan være ofringer (ibid.). I mine undersøkelser av de nordnorske depotene (Spangen 2005) har jeg befatet de aktuelle funnstedene og vil delvis bruke disse observasjonene i argumentasjonen for at depotene representerer offer. Det finnes imidlertid også andre argumenter for en slik tolkning som jeg skal redegjøre nærmere for i denne artikkelen.

Funnsammensetning

Dersom forklaringen på hvorfor sølv ble deponert i jorden i den aktuelle perioden var at verdiene skulle gjemmes i ufredstid eller bevares til eierens etterliv, burde det tilsi at *alle* typer verdier en familie eller person eide ble samlet og gjemt unna. Derfor er det påfallende at depotene ikke synes å representere tilfeldige verdigjenstander. Tvert i mot kan man se en viss standardisering av sammensetningen i depotene, der noen gjenstandsformer inkluderes, mens andre ekskluderes. Flere smykkeformer finnes i andre sammenhenger, men sjelden eller aldri i depotene (jf. også Hedeager 1992: 81).

Armringer opptrer svært hyppig i depotene i vikingtid og tidlig middelalder. Den vanligste typen arming i graver fra vikingtid i Norge, en båndformet arming med innstemplet bølgemønster (Oluf Ryghs type R 721), er imidlertid bare kjent fra tre norske depotfunn (Petersen 1928: 153, 159, Rygh 1999). Den vanligste typen arming i depotene, en flettet eller tvunnet ring (R 714) var på sin side bare funnet i én gravkontekst da Jan Petersen ga ut sin oversikt over *Vikingetidens smykker* i 1928 (Petersen 1928: 158-159).

Metalltypen varierer også: Armringer eller armbånd av sølv stammer med få unntak fra depoter, mens armringer i graver hovedsakelig er av bronse (Stenberger 1958: 99, Sjøvold 1974: 231-232). Fingerringe av gull opptrer jevnlig i depoter fra 900- og 1000-tallet i Norge (Grieg 1929: 283), mens fingerringe av sølv er sjeldne (ibid.: 280). I graver er fingerringe av sølv det vanligste, mens gull er heller uvanlig (ibid.: 160).

Ringspinner er et vanlig innslag i depotfunn fra vikingtid. I Sigurd Griegs oversikt over norske edelmetalldepoter fra denne perioden er det registrert 20 ringspinner (Grieg 1929: 280). Alle var av sølv og et overveldende flertall, 16 stykker, var av «kuletypen» (R 680, Rygh 1999, jf. Petersen 1928: 174). Denne typen finnes også i graver, men her er de som regel av bronse og mindre enn de som er funnet i depotene (Petersen 1928: 174-175).

Innholdet i depotene gjenspeiler med andre ord ikke hele det utvalget av smykker som var i bruk. Både legering og form skiller seg fra gjenstander i andre funnkontekster. I tillegg inneholder funnene gjenstandstyper som også tidligere var særlig knyttet til depoter. Mest særegen for depotsammenhengen er de flettede eller tvinnede halsringene av sølv. Denne artefakten er en klar ledetype for edelmetalldepotene fra vikingtid og tidlig middelalder i hele Nord-Europa (Hårdh 1996: 65ff). I Skandinavia har halsringer av sølv utelukkende blitt funnet i depotsammenheng. Med utgangspunkt i det danske materialet konstaterer

Lotte Hedeager at halsringer har vært nesten helt eksklusivt knyttet til depoter gjennom hele jernalderen (Hedeager 1992: 76), med unntak av ett gravfunn fra Valløby, Skjælland, datert til yngre romertid (200-400 e. Kr) (ibid.: 56). Halsringene synes derfor å ha hatt en spesiell rolle, noe som bekreftes av den langvarige tradisjonen med å deponere slike smykker og av de mange assosiasjonene halsringer har hatt til makt og myter.

Halsringenes virkningshistorie

Halsringer har vært et element i depoter gjennom et svært langt tidsrom og er en av likhetene som antyder at depotene i vikingtid og tidlig middelalder bør vurderes innenfor de samme tolkningsrammene som depoter fra tidligere perioder, som langt oftere antas å ha vært offer (jf. Hedeager 1999, 2003). Halsringer og halskrager opptrer i depoter i Skandinavia så tidlig som i perioden ca. 1300-1000 f. Kr., det vil si i eldre bronsealder (Stenberger 1971: 199, fig. 87). I yngre bronsealder og eldre jernalder inneholder de fleste offerfunnene i Vest-Sverige utelukkende en eller flere halsringer. Skikken med halsringdepoter sprer seg deretter til Øst-Sverige og Gotland (Stenberger 1971: 280). Det er gjort minst 70 funn av slike depoter som kun består av halsringer, med til sammen mer enn 200 ringer (ibid.: 302). Også de norske depotene fra bronsealderens periode V og VI inneholder en overvekt av halsringer (Johansen 1993: 45, 54, 130).

Halsringdepotene i bronsealder har blitt knyttet til innføringen av en ny gudinne (Stenberger 1971: 280), ofte kalt «gudinnen med halsringen». Assosiasjonen skyldes funn av små bronsefigurer i Danmark og Sverige som framstiller en stilisert naken kvinnefigur med hendene på magen eller under brystene og en eller flere halsringer som et fremtredende trekk (Arne 1909, fig. 1-7, Montelius 1922, 1476-1481, Johansen 1993, figur 63). Da bronsefigurene alltid er funnet en og en og aldri i kombinasjon med andre gjenstander, kan de ikke dateres sikkert, men halsringene deres har blitt sammenlignet med halsringer fra depotfunn og på bakgrunn av dette fått en datering til ca. 700 f. Kr. (Arne 1909: 178). Dette er den samme perioden som da man i deler av Sør-Skandinavia begynte å legge ned depoter med utelukkende en eller flere halsringer. Mårten Stenberger påpeker imidlertid at det også ble anvendt halsringer tidligere i bronsealderen, slik at en kult knyttet til en gudinne med halsring kan være enda eldre (Stenberger 1971: 300-302).

I eldre jernalder deponeres dessuten store hals- og armringer av gull i flere områder i Europa. Disse kalles ofte «torquer» og var utbredt blant kelterne som symboler på verdighet og guddommelighet fra ca. 500 f. Kr. Slike halsringer er i de fleste tilfeller funnet i depot-sammenheng (Hedeager 1992: 55, Champion 1995: 413). I Skandinavia har vi blant annet Havor-depotet fra Sverige med en enorm torque av gull på hele 24 cm i diameter, nedlagt en gang etter 200 e. Kr. (Stenberger 1971: 414ff), samt en stor gulltorque fra Dronninglund mose i Vendsyssel, Danmark (Hedeager 1992: 55).

Det er imidlertid særlig folkevandringstid (ca. 400-550 e. Kr.) som kjennetegnes av de mange gulldepotene. Mange av funnene består av ubearbeidede støpeblokker eller spiral-lagte ringer (kalt betalingsringer), men det finnes også rikelig med eksempler på bearbeidede gullgjenstander, blant annet hals- og armringer (Stenberger 1971: 466).

Merovingertid (ca. 550-800 e. Kr.) er en generelt funnfattig periode i Skandinavia (jf. Solberg 2000: 180ff) og har også gitt svært få funn av halsringer, men fra vikingtid deponeres det igjen halsringer i edelmetalldepotene. Halsringer har med andre ord vært knyttet til intensjonell deponering helt fra eldre bronsealder.

Også i de norrøne mytene har halssmykker av edelmetall en spesiell betydning: Frøya hadde et halssmykke som kaltes «Brisingamen». Dette var et av hennes viktigste kjenne-tegn. Blant annet bruker Tor det når han skal utgi seg for å være Frøya i Jotunheimen i den hensikt å hente tilbake sin stjalne hammer (*Trymskvida* 15, 19). Det er uklart hvilken form Brisingamen hadde, men en annen myte der Frøya knyttes til halsringer er i historien om Agne i *Ynglinge-saga*: Agne gifter seg med Skjálv mot hennes vilje etter å ha drept hennes far, som for øvrig er en same eller «finnkonge». Under bryllupet blir Agne temmelig full og Skjálv ber ham passe på ringen han har rundt halsen. Han knytter den godt fast, og da han har sovnet i tellet sitt, binder Skjálv og hennes menn et snøre i ringen og henger Agne i et tre (*Ynglinge-saga*, kap. 19). Skjálv er et annet navn på gudinnen Frøya, som også var de henges gudinne. Hengingen av Agne kan derfor tolkes som et offer til henne. Agne var dessuten medlem av Ynglingeslekten, som førte sine aner tilbake til Frøy – og Frøya (Näsström 2001: 43, 53, 54).

Odin forbindes særlig med gullringen Draupne. Den skapte åtte like gullringer som seg selv hver niende natt. Odin la Draupne på Balders likbål og sendte den med ham til Hel, men Hermod hentet den senere tilbake (*Gylfaginning*). Gullringen Draupne er nært forbundet med æsenes fruktbare og skapende krefter (jf. Zachrisson 2003: 94). Halsringer forekommer på flere mannsfigurer fra eldre jernalder som antas å fremstille guder, antagelig Odin og Frøy. I Danmark er det gjort funn av flere figurer av menn med halsringer fra 400-tallet, både i bronse, tre og gull (Hedeager 1992: 59). I Kymbo, Västergötland, Sverige, er det funnet en liten figur som tolkes som en fremstilling av Odin (Zachrisson 2003). Statuetten er antagelig en amulett og består av en mannsfigur i sterkt sølvholdig bronse, med en overdimensjonert halsring av gull (ibid.:89). Halsringens utforming gjør at figuren dateres til folkevandringstid (ibid.: 92). Figurens kroppsholdning, med armene slapt langs siden og nedadvendte tåpisser, gjør at Torun Zachrisson tolker den som en avbildning av en hengt mann, nærmere bestemt av Odins hengeoffer til seg selv (ibid.: 92-94). Den kjente myten forteller at Odin hang seg i et tre (Yggdrasil), og ble hengende i ni netter for å oppnå kjennskap til runer og trolldomssanger (jf. *Hávamål* 138-141).

Cristoph Kilger har påpekt at åtte var et hellig tall i norrøn sammenheng, knyttet til både solens gang på himmelen og hvordan futharken (runerekken) var organisert. Han har dessuten argumentert for at Draupne var en mytisk representasjon av vektenheten mark, som alltid ble delt i åtte øre. Dette ga et hellig referansepunkt for den økonomiske verdien av sølvringer. I følge Kilger var den mentale forutsetningen for disse gjenstandenes verdi assosiasjonen med Draupne og i forlengelsen med Odin og hans makt til å opprettholde en stabil og stadig reproduisert verden (jf. Kilger 2008: 292-293).

Assosiasjonene til Odin, Frøya og Draupnes tilknytning til fruktbarhet og død, samt den historiske tilknytningen til deponering, indikerer at halsringer hadde en sterk symbolsk verdi i samtiden. Dette kan ha hatt betydning for verdien av dem i økonomisk forstand, men jeg mener at det underbygger en forståelse av at disse gjenstandene kan ha hatt viktige betydninger også i andre sammenhenger og da særlig ved deponering.

Funnstedene

Det har blitt hevdet at såkalte fruktbarhets- og våpenoffer tar slutt i løpet av folkevandringstid i Skandinavia (for eksempel Fabech 1991, 1992), men det finnes et rikt funnmateriale av

Fig. 3. Funnstedet for depotet fra Indre Eidet, Nordreisa k. Foto: Marte Spangen

våpen, verktøy, smykker, og dyre- og menneskeknokler fra yngre jernalder og tidlig middelalderen som får sin mest sannsynlige forklaring som offer (for eksempel Hedeager 2003: 156, Lund 2004: 211-212, 2006, 2009). Skriftlige kilder og stedsnavn tyder heller ikke på noen nedgang i fruktbarhetskulden i disse periodene (Sundqvist 1996: 71-72, Hedeager 2003: 156). Ofringer synes altså å ha vært en levende tradisjon i tidlig middelalder. Det må derfor vurderes om edelmetalldepotene fra vikingtid og tidlig middelalder også kan være del av en offertradisjon med røtter langt tilbake i tid. Funnstedene kan være utgangspunkt for å kaste ytterligere lys over dette (jf. Hedeager 1999, 2003, Zachrisson 1998).

Uansett hva årsaken til deponeringene var, må vi regne med at deponeringsstedet ble valgt bevisst på bakgrunn av visse forutsetninger. Landskapet og omgivelsene er ikke bare et fysisk rom, men også et sosialt og kulturelt produkt som varierer fra person til person, gruppe til gruppe og samfunn til samfunn (Tilley 1994: 9-11, Ashmore og Knapp 1999, Bender og Winer 2001, Hedeager 2003: 147). For å forstå plasseringen av depoter, må man derfor gjøre et forsøk på å rekonstruere det kognitive landskapet fra den gang depotene ble lagt ned. I de senere år har flere forskere arbeidet med teorien om at depotene i mange tilfeller er å finne ved naturlige og kognitive grenser i landskapet, såkalte liminalsoner. Særlig Torun Zachrissons doktorgradsavhandling *Gård, gräns, gravfält* (1998) har hatt betydning for disse tolkningene. Hennes materiale fra Øst-Sverige antyder at depotene kan knyttes til gravfelt, gårder og gårdsplasser og eiendomsgrenser (Zachrisson 1998: 118). I tillegg byg-

ger Zachrisson på kilden *Svarfdølasaga* som beskriver man under landnámet på Island tok jord i besittelse blant annet ved å legge ned sølv (*Svarfdaela Saga*). Lotte Hedeager ser en lignende tilknytning til liminalsoner i sine studier av depoter fra folkevandringstid og vikingtid i Danmark og foreslår at dette har sammenheng med grenser som et generelt strukturerende prinsipp i datidens kosmologi (Hedeager 2003: 158ff).

De nordnorske funnene er såpass fåtallige at en statistisk analyse er beheftet med stor usikkerhet. Basert på det tilgjengelige kildematerialet og egne observasjoner på funnstedene vil jeg likevel ikke utelukke teorien om en tilknytning mellom edelmetalldepoter og topografiske og kognitive grenser også i Nord-Norge. Enkelte funn er nedlagt ved klare topografiske grenser som stup (Lille Borras i Alta) og elver (Herten i Alstahaug), men jeg vil også tolke ur som en mulig liminalsoner i denne sammenhengen (Fig. 3). Samiske graver i landsdelen ligger ofte i ur, noe som kanskje kan knyttes til en forståelse av hulrommene i ura som åpninger mellom denne og en annen verden (Schanche 2000: 284). Når syv nordnorske sølvdepoter er nedlagt i lignende sammenhenger (det nye funnet i Tromsø, samt funnene fra Haukøy i Skjervøy, Indreidet i Nordreisa, Botnhamn i Lenvik, Brattskaret i Bodø, Grøtting i Hassel, Vågenga i Rødøy) kan det være signifikant.

Kanskje kan en nedleggelse av sølvringer i liminalsoner forklares med at det er i overgangsonene det oppstår fare for kaos og at man derfor ofrer til gudene med makt til å opprettholde liv og balanse nettopp på disse stedene (jf. Näsström 1998: 167-168). Etter alt å dømme ble mange av offerritualene i norrøn sammenheng foretatt utendørs på steder der man oppfattet at guden(e) holdt til (Näsström 2001: 79ff).. Mitt forslag er at deponeringsstedene for sølv ble valgt ut fra disse forutsetningene og at de representerte hellige steder for datidens mennesker. Offersteder var fredlyst og den som forbrot seg mot det ble erklært som *varg i veum*, «ulv i helligdommen», det vil si lyst fredløs (Näsström 2001: 94). Kanskje er dette en del av årsaken til at så mange av disse depotene fikk ligge i fred inntil både sølvet, ofringen og stedets helligdom var glemte.

Depoter som offer og tingenes identitet

Gullringer ble viktige verdighetstegn for eliten fra folkevandringstid og framover (jf. Hedeager 1992: 204), men i sen jernalder var tilgangen på gull langt mindre, mens sølv var det man oftest hadde tilgjengelig (jf. Zachrisson 1998: 30ff). Selv om ringer av sølv kan ha inngått i økonomiske transaksjoner i vikingtid og tidlig middelalder, er det sannsynlig at slike gjenstander også hadde en sterk symbolverdi på grunn av assosiasjonene med guder og den historiske bakgrunnen for gjenstandsformen. Store sølvsmykker representerte både en økonomisk og symbolsk verdi og kan antagelig knyttes til en elite med makt og status.

Slike prestisjeprodukter behøver ikke ha hatt verdi først og fremst i form av oppsamlet kapital. Verdien ble heller realisert når de ble omsatt som gaver. Det var gavmildhet og evnen til å gi som ga sosial status og politisk gevinst i vikingtid. Dette kommer til uttrykk i blant annet skaldedikt der kongen roses som «ringbryter» og «ringkaster» (bl.a. Gurevich 1985: 219, Thurborg 1989: 95). At gavmildhet var en høyt verdsatt egenskap kommer også til uttrykk i levereglene i *Hávamål*:

Med våpen og klede
skal vener gåvast,
det vert på dei sjølve synt.
Likt gjevande
lengst er vener,
om elles alt seg lagar.
(Håvamål 41)

Med gaver fulgte et underforstått krav om gjenytelse i nær eller fjern fremtid og en gjensidig forståelse av hvordan gaven definerte partenes forhold til hverandre. Også dette beskrives i *Håvamål*:

Venen sin
skal ein vera ven
og løne gåve med gåve.
Til lått skal mann
med lått svara
og møte ljuging med lygn.
(Håvamål 42)

Hovedformålet med gaveutvekslingen i de øverste lag av samfunnet var å stabilisere sin sosiale og politiske posisjon ved å sikre seg trofaste følgesmenn og allianser blant likemenn. Det er derfor grunn til å tro at gull og sølv og kanskje særlig de store ringsmykkene fra depotene har sirkulert innenfor denne sfæren og hadde konnotasjoner til makt og allianser allerede da de ble laget. Et eksempel på at gjenstandens form hadde stor betydning er historien om Øystein Skaldespille som laget ei dråpa (et kvad) om alle islendinger. Som lønn skulle hver bonde på Island bidra med en skattpenge verdt tre penger i veid sølv. De samlet inn pengene på Alltinget og fikk laget en enorm ringspenne i godt sølv som de så overrekker Øystein. Han hogger imidlertid opp hele spennen og kjøper seg buskap for den. Det kan virke som om han får en slags straff for det senere når han ikke har midler igjen og må bytte bort pilene sine mot sild (jf. *Håkon Jarls saga* kap. 11). Vanligvis ville nok ikke våpen og sild inngått i den samme byttesfæren og det kan synes som om det er noe nedverdige i at han må ty til denne utvekslingen.

Sfærer for utveksling finnes i alle samfunn. Tiv-folket i Nigeria er et mye brukt eksempel. De opererte tidligere med ulike sfærer der varer på ulike nivåer sirkulerte adskilt fra hverandre. Innenfor en sfære var utvekslingen moralsk nøytral, men det å bytte noe fra en prestisjefære med noe fra en lavere sfære ble oppfattet som skamfullt. Det å klare å bytte oppover krevde dermed både kløkt og ressurser (Bohannan 1959). Det er vel nettopp kløkt Gave-Ref i Gautreks saga utviser når han begynner med et bryne og etter en lang rekke gavebytter ender med å få velutstyrte skip, mange følgesmenn og kong Gautreks datter til kone (*Soga om Gautrek* kap. 9-11).

I historien om Gave-Ref understrekes også den store betydningen av hvem som har gitt ham det han i sin tur tilbyr en ny høytstående person. «Hvem ga dem til deg?» spør alle når han vil gi dem en gullring, selskapshunder pyntet med gull eller hjelm og brynje. Alle vil høre historien bak gaven og hvem som har eid den tidligere. Dette er vel så viktig som verdien av gaven i seg selv. Dette viser at utvekslingen også har hatt form av såkalt «len-

king» («enchainment»). Lenking innebærer å skape sosiale relasjoner mellom mennesker ved utveksling av gjenstander som er ladet med historier og tidligere biografi i henhold til hvem som har laget gjenstanden, hvor den ble laget, hvem som har eid den før, hvor den har reist, og hva den forøvrig symboliserer (Chapman 2000: 5). I følge John Chapman forutsetter ikke denne sosiale betydningen at gjenstanden er hel (jf. *ibid*: 5-6), noe som passer godt med de til dels fragmenterte gjenstandene i edelmetalldepotene. Dette kan også gi et nytt perspektiv på hakkesølv, selv om jeg ikke skal komme nærmere inn på det her.

Lenking er nært knyttet til tingens identitet. Konseptet understreker at ting i likhet med mennesker har livshistorier som former deres identitet. Liksom menneskers identitet består av mange sider som aktualiseres ettersom hva som er mest relevant i ulike situasjoner (kjønn, alder, klasse, nasjonalitet, gruppetilhørighet, yrke osv.), får ting skiftende betydning etter hvilken kontekst de settes inn i (jf. Appadurai 1986, Kopytoff 2000, Olsen 2003, Damm 2008). Selv om sølv i vikingtid og tidlig middelalder kunne brukes til utveksling, må det ha vært andre sider ved gjenstandenes identitet som ble aktualisert når visse gjenstander ble samlet og deponert. De representerte også en samling biografier og dermed de sosiale nettverkene deponenten(e) var tilknyttet (jf. Chapman 2000: 117). At sølv har hatt en økonomisk verdi er derfor bare en del av gjenstandenes identitet og historie som ikke automatisk vil tilsi at deponeringen av sølv har vært økonomisk motivert.

Det var lederne i samfunnet som var ansvarlige for kontakten med gudene, som utførte ritualene og som voktet de hellige stedene (for eksempel *Øyrbyggjasaga* 1989:12, jf. også Sundquist 1996: 79ff, Steinsland 2005: 280). Siden det antagelig var hovedsakelig eliten som hadde tilgang til edelmetallets utvekslingssfære, er det sannsynlig at disse også sto for deponeringen av dette materialet. Eliten var de som hadde ansvar for å opprettholde et godt forhold til guder og makter, blant annet gjennom blot og offer. Religionshistoriker Gro Steinsland har beskrevet forholdet mellom mennesket og guddommen som en vennskaps-pakt «– guden er *ástvinr*, kjæreste venn, eller *fulltrúi*, trofaste venn –» (Steinsland 1989: 207). Dette kan spores i formuleringer som for eksempel beskrivelsen av hvordan Torolv Mosterskjegg i *Øyrbyggjasaga* lagde til et stort blot og spurte Tor, «den beste vennen sin», om råd om hvordan han best skulle forlikes med kongen (*Øyrbyggjasaga* 1989: 11).

Det forholdet Steinsland beskriver mellom mennesker og guder sannsynliggjør at de samme strategiene ble brukt for å inngå allianser med guder og makter som innad i den menneskelige eliten. Nedleggelse av sølv og gull kan dermed være offer for å knytte til seg guder og makter for en senere gjengjeldelse (jf. Hedeager 1992: 83). Antagelig var både tingens verdi i seg selv, men også lenkingen med dens «livshistorie» i forhold til hvor og hvem den kom fra og hvordan den var ervervet, avgjørende for hva som ble valgt ut for å tilbys gudene. Kanskje er det derfor det på den ene halstringen fra Botnhamndepotet på Senja er risset inn runer hvis betydning er tolket som «Vi fór til møte med Frislands 'drenger' og krigsbytte vi delte» (Olsen og Liestøl 1960: 135).

Datering av edelmetalldepotene i Nord-Norge

Tradisjonelt har «sølvskattene» med de spesielle halstringene vært assosiert med vikingtid (ca. 800-1050) (for eksempel Sjøvold 1974, Hårdh 1996) og denne dateringen har uten tvil preget tidligere tolkninger (f. eks. Brøgger 1928), til tross for at mange depoter med typiske halstringer er myntdatert til senere enn 1050 og til dels helt inn på 1100-tallet (jf. Kivikoski

Fig. 4. Depotet fra Nanguniemi, Enare, Finland. Foto: Marja Helander, Siida Sámi Museum

1964: 289, Hårdh 1996). De nordnorske depotene inneholder svært få mynter, men mange av dem kan dateres til tidlig middelalder på bakgrunn av gjenstandene. Blant annet inneholder de relativt ofte halsringer der endestykkene er festet til ringen med sokler som tres rundt ringkroppen. Slike halsringer er utbredt i Finland, Baltikum, Nord-Norge og Nord-Sverige (Hårdh 1996: 57). Finske depotter og halsringer av denne typen har fått en generell datering til mellom 1050 og 1150 (Kivikoski 1964: 289, Sarvas 1986: 136, Ojanlatva 2003: 117). Denne sene dateringen understøttes av et relativt nytt funn fra Nanguniemi ved Enaresjøen. Halsringene i depotet lå på et stykke never som har blitt C14-datert til 855 ± 35 BP (Hela-746)/ 810 ± 40 BP (Hela-747) (jf. pers. med. M. Torvinen, 03.06.2004), det vil si mellom 1120 og 1280 e. Kr (Fig. 4).

I Nord-Norge inneholder flere av depotene fra Haukøya i Skjervøy k. (Fig. 5), Indre Eidet i Nordreisa k. (Fig. 6), Flatvollen i Lyngen k. (Fig. 7) og Botnhamn i Lenvik k. (Fig. 8) store økseformede og kors- eller firkløverformede sølvblikkanheng. Også depotter i Nord-Sverige, Nord-Finland og Russland inneholder denne typen smykker. Smykketypen knyttes til det nordlige Russland fra Ladoga og østover og dateres hovedsakelig til mellom 1050 og 1100 (Serning 1956: 61, Sjøvold 1974: 331, Makarov 1991: 63). Skjoldbulespennen fra depotet på Flatvollen i Lyngen, har en parallell i et skattefunn fra Aatservainen i Finland, som på bakgrunn av mynter dateres til tidligst 1100-tallet (Bäcksbacka 1975: 80-81). I det nye funnet fra Tromsø er den yngste gjenstandstypen etter alt å dømme er kjedene med dragehoder i Urnes-stil og relikviekorset som dateres til 1100-1200-tallet (Storli 2006).

I alt kan 10 av 29 sølvdepoter i Nord-Norge med sikkerhet dateres til etter 1050 og dermed til tidlig middelalder (jf. Spangen 2005). Hvorvidt de resterende depotene i landsdelen også bør få en slik sen datering, er noe vanskeligere å fastslå. Halsringene i disse er av samme type som lenger vest og sør, store og forseggjorte med triangulære endeplater festet

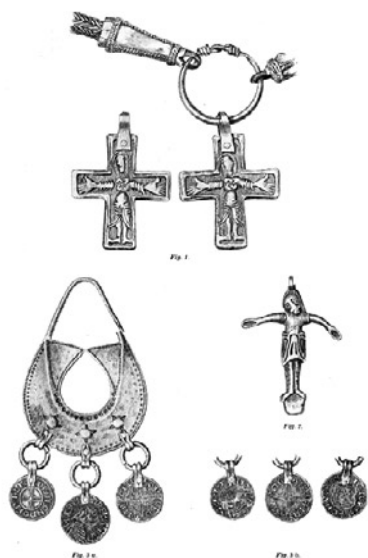

Fig. 5. Deler av sølvdepotet fra Haukøya, Skjervøy k. Ill.: Henrik Mathisen, et. Brøgger 1928

Fig. 6. Hengesmykket fra Indre Eidet, Nordreisa k. Foto: Marte Spangen, Tromsø Museum

direkte til ringkroppen. Slike ringer dateres vanligvis til vikingtid (for eksempel Marstrand 1953: 6, Stenberger 1958, Hårdh 1996: 48, 66-68, Rygh 1999), men denne dateringen er hovedsakelig basert på noen få myntførende depoter og funn av halsringer sammen med såkalte kuleringspenner, som dateres til første halvdel av 900-tallet gjennom andre funnkombinasjoner (Petersen 1928: 194, Graham-Campbell 1995: 35). Det nye funnet i Tromsø eksemplifiserer imidlertid at det kan forekomme stor tidsdybde innad i et depot. Både mynter og andre gjenstander kan ha sirkulert eller blitt oppbevart lenge før de ble deponert i jorden. Jeg ser det som en mulighet at flere edelmetalldepoter er yngre enn tidligere antatt, både i Nord-Norge og lenger sør og vest.

Fig. 7. Sølvdepotet fra Flatvollen, Lyngen k. Foto: Marte Spangen, Tromsø Museum

Fig. 8. Hengesmykkene fra Botnham, Lenvik k. Foto: Marte Spangen, Tromsø Museum

Deponering av sølv og kulturell identitet

At en del av innholdet i de nordnorske depotene er av østlig karakter, med de nærmeste parallellene i Finland, Russland og Baltikum, er av interesse også fordi slike smykketyper vanligvis assosieres med samisk kultur i vikingtid og tidlig middelalder. Samtidig er selve skikken med deponering av sølv uten tvil en norrøn skikk knyttet til norrøne innflytelsesområder i Nord-Europa. Det er derfor påfallende at edelmetalldepotene i Nord-Norge ikke kan knyttes til kjerneområder for norrøn/norsk bosetning, men heller til grensesonene mellom samiske og norrøne/norske områder. Som tidligere beskrevet har depotene blitt knyttet til grenser i landskapet og Bjørnar Olsen har foreslått at depotene i Nord-Norge kan ha sammenheng med rituell grenseoppgang i en situasjon med økende press på tidligere underforståtte grenser i form av en norsk ekspansjon innover i tradisjonelt samiske områder (Olsen 2000a, 2000b). I disse grenseområdene finnes det en rekke vikingtids- og tidlig middelalderfunn med en påfallende blanding av materiell kultur som vanligvis tilskrives henholdsvis samiske og norrøne/norske grupper, blant annet i graver (for eksempel Storli 1991: 96ff, Sandmo 1994, Bruun 2007) og i forbindelse med bosetningsspor (for eksempel Munch 1967).

Materiell kultur kommuniserer identitet og tilhørighet, enten bevisst eller ved at andre assosierer visse deler av et materielt kulturkompleks med en viss identitet, gruppe eller klasse. At folk blandet materielle elementer i de geografiske og kulturelle grenseområdene mellom samiske og norrøne/norske grupper i Nord-Norge må derfor ha vært en mer eller mindre bevisst måte for enkelte grupper å uttrykke en blandet identitet og posisjon mellom det samiske og det norrøne/norske. De fremstår i det arkeologiske materialet som en «in-between»-gruppe, en gruppe som var både/og. Slike grupper behøver ikke å ha vært veldig klart definerte i samtiden. Etter min mening er de sporene vi ser i materialet mest sannsynlig rester etter en naturlig tilpasning til lokale forhold i områder som lå i utkanten av både samiske og norrøne/norske grupperes territorier. Hvordan menneskene i disse områdene definerte seg selv og ble definert har mest sannsynlig variert avhengig av hvem de presenterte seg for og hvilket ståsted de ble sett fra.

Dette kan sammenlignes med Peter van Dommelens beskrivelse av byen Neapolis på Sardinia under den karthagiske koloniseringen: Her møtes lokale og koloniale trekk i blant annet byggeskikk og rituelle statuetter (van Dommelen 2002: 134, 137). van Dommelen påpeker at byen for de omkringliggende jordbruksområdene må ha fremstått som kolonial. Samtidig fremsto den antagelig som sardinsk og ikke kolonial fra et karthagisk synspunkt (ibid.: 142). Dette understreker hvor kompleks og situasjonsavhengig identitet er. For in-between-grupper i Nord-Norge kan en blandet materiell kultur og identitet ha vært et nødvendig utgangspunkt og redskap for å kunne samhandle både med samiske og norrøne/norske naboer (jf. også Hansen 1990b: 215, Skandfer 1996: 101). Muligens har grupper i grenseområdene hatt posisjonen som mellommenn, for eksempel i forbindelse med utveksling eller handel, som en viktig del av sin identitet og sitt eksistensgrunnlag. Samtidig er det sannsynlig at tilgrensende grupper, både norrøne og samiske, så dem som noe annerledes enn seg selv, siden de blant annet kledde seg og bar smykker på en litt avvikende måte fra henholdsvis den samiske og den norrøne/norske tradisjonen.

Den påfallende konsentrasjonen av edelmetalldepoter i Nord-Norge til grenseområder mellom klare norrøne/norske og klare samiske strøk og det delvis østlige innholdet kan kanskje forklares med at deponering av edelmetall ble en del av nettopp in-between-gruppenes identitet og nettopp derfor ikke var attraktive å ta opp for mer ensidig norrøne grupper i nær-

liggende områder (Spangen 2004, sml. Thomas 1996: 162). En annen mulig forklaring på distribusjonen av edelmetalldepoter i Nord-Norge kan være den pressede situasjonen som oppsto i forbindelse med kristningen. Kristningen var en del av det politiske spillet om landsdelen og et ledd i konsolideringen av en rikskongemakt (Norderval 2000: 10). Den førkristne norrøne troen og dens ritualer var tett sammenvevd med samfunnslivet for øvrig og gjenspeilte og naturliggjorde blant annet maktfordelingen i det norrøne samfunnet. Dermed ble det et poeng for rikskongene og deres tilhengere å undergrave den tradisjonelle troen og dermed de tradisjonelle maktinstitusjonene. Dette må ha vært en opprivende prosess, og vi vet ut fra skriftlige og arkeologiske kilder at mange holdt fast på sin førkristne tro til tross for de til dels brutale omvendelsesmetodene som ble brukt (Steinsland 1989, Norderval 2000).

Kristningen i tidlig middelalder ble i hovedsak rettet mot den norrøne/norske befolkningen i Nord-Norge (Norderval 2000: 16). Den samiske befolkningen holdt til i områder som i tidlige skriftlige kilder betegnes som ødemark og ingenmannsland. Dette området var viktig som skattland, men for å ha utbytte av det holdt det for de norske kongene å tilkjempe seg rettighetene til innkreving finnskatten som håløyghøvdingene langs kysten satt med (Norderval 2000: 11). De som ble regnet som samer gikk stort sett fri for den til dels brutale framferden under kristningen. Med unntak av enkelte forsiktige framstøt i middelalderen hadde samene i Nord-Norge sin tradisjonelle tro mer eller mindre i fred for misjonærer inntil den pietistiske kristningen tok til rundt 1700 (jf. Hansen og Olsen 2004: 315ff).

Etter hvert som den nye samfunnsorganiseringen og den nye troen vant terreng er det mulig at in-between-grupper i Nord-Norge som tidligere hadde interesse av også å identifisere seg med det norrøne samfunnet, søkte mot en mer samisk identitet for å kunne holde på noe av sitt tradisjonelle levesett. Den norrøne og samiske religionen synes å ha hatt mange likhetstrekk som resultat av kontakt gjennom århundrer, selv om utøvelsen var tilpasset den enkelte gruppens levesett (Solli 2002: 169ff). Begge kulturene delte noen felles grunnpilarer som polyteisme, åpenhet for å inkludere nye guder, utøvelse av ulike former for magi og ofring. Det er også en utbredt oppfatning at både den norrøne og den samiske religionen var sjamanistisk eller i hvert fall hadde sjamanistiske trekk. Konkret har enkelte gudeskikkelser helt klart sammenfallende trekk og samer har også ofret til blant annet Tor (Solli 2002: 169ff, Hansen og Olsen 2004: 351-353, Steinsland 2005: 311). Grensegrupper som i lang tid hadde hatt nære kontakter med både samer og norrøne kan derfor ha søkt mot og styrket forbindelsene til den samiske siden da de norrøne kontaktene mistet sin tidligere posisjon og ble erstattet av andre makthavere, et annet samfunnssystem og en fremmed religion uten toleranse for et polyteistisk verdensbilde.

Det har tidligere blitt påpekt at bosetningssporene fra tidlig middelalder på blant annet Eiterjord i Beiarn og Vestvatn i Misvær, er av såkalt norrøn/norsk karakter (for eksempel spor av husdyrhold og åkerbruk, baksteheller, klebergjenstander), men med innslag av typisk samisk materiell kultur (for eksempel pilespisser av reinhorn, østlige ringspanner og anheng) (Munch 1967). Lars Ivar Hansen ser dette som et uttrykk for en samisk tilpasning til norske økonomiske forhold, blant annet i forbindelse med utviklingen av et mer kommersielt fiske (Hansen 1990a). En alternativ tolkning kan være at disse bosetningene også markerer norrøne eller «in-between»-grupper som orienterte seg mot samisk kultur og identitet i en situasjon der de ikke lenger fant det attraktivt å være en del av det norrøne/norske samfunnet. Denne tilknytningen til det samiske behøver ikke å ha vært altomfattende. De behøver ikke engang selv å ha oppfattet seg som samer. Det var kanskje tilstrekkelig at de

kristne maktovertagerne og misjonærene oppfattet dem som samiske. Som nevnt over kan en lokal identitet bli definert på ulikt vis fra ulike synspunkter, slik at det de kristne oppfattet som samer, fremdeles kunne bli oppfattet som mer norrøne grupper fra et samisk ståsted.

De blandede depotene i grenseområdene kan være et resultat av slike gruppers videreføring av tidligere klart norrøne tradisjoner i en overveiende samisk kontekst, noe som ville ha markert deres norrøne opprinnelse, men samtidig understreket en klar samisk tilknytning. I en turbulent historisk periode var sannsynligvis gudenes hjelp og støtte sterkt tiltrengt samtidig som edelmetalldepotene kunne tjene som en markering av at man holdt stand mot de sosiale og religiøse omveltningene. Kristningsprosessen varte langt inn i det vi kaller tidlig middelalder, ikke minst i Nord-Norge. Den første kirken vi vet ble bygget i Nord-Norge ble oppført i Vågan først i 1114 (jf. *Magnussønnes saga*, kap. 14). Den viktigste tiden for kirkebygging i landsdelen var fra 1200-tallet og utover (Norderval 2000: 15). Kristningen og kongens tilstedeværelse ble markert i Tromsø først rundt 1250, gjennom byggingen av den første kirken på Tromsøya, et kongelig kapell. Kapellet ble kalt *Ecclesia Sanctae Mariae de Trums juxta paganos*, som betyr «Den hellige Marias kirke nær hedningene». Byggingen av kirken indikerer at kongen, Håkon Håkonsson, nå hadde såpass sterkt forfeste her at han kunne oppføre et massivt monument som representerer et maktskifte, en ny tid og en ny tro. Derfor er det særlig interessant at det siste depotet som er oppdaget i Nord-Norge nettopp er funnet på Tromsøya og at den yngste gjenstanden kan dateres til 1100-1200-tallet. Tidlig middelalder må ha vært en turbulent tid i Nord-Norge, preget av brytninger mellom gammel og ny tro og maktkamp mellom kongen og de øvre sjikt av lokalsamfunnene. Deponeringen av dette sølvet kan ses som et ledd i denne maktkampen.

Summary

Gods-powers-humans-things. On silver hoarding as offering: Silver hoarding has often been given economic explanations, but this has been challenged by several researchers in later years. It does not explain why the hoards were never regained, the non-random composition of the hoards, and the apparent connection with liminal places in the physical and cognitive landscape. Silver was exchanged by the elite to ensure followers and alliances and it is suggested that silver was also offered to the gods in order to please them and ensure their support. The northern Norwegian hoards include eastern objects that are usually associated with the Sámi contexts in this period, while the silver hoarding practice itself is clearly an originally Norse tradition in Scandinavia. Since the northern Norwegian hoards geographically are to be found in the cultural interfaces between Norse/Norwegian and Sámi groups, it is suggested that the hoards were deposited by groups that identified themselves with both cultures and therefore displayed mixed cultural traits. In the turbulence of Christianization of the Norse in the Early Medieval Age, such groups may have sought an increasingly Sámi identity to be able to maintain their traditional life style and religion, while bringing with them such a Norse tradition as silver hoarding.

Litteratur

Appadurai, A. 1986: Commodities and the politics of value. A. Appadurai (red.). *The social life of things. Commodities in cultural perspective*, pp. 3-63. Cambridge.

- Arne, T. J. 1909: Några i Sverige funna bronsstatyetter af barbarisk tillverkning. *Fornvännen. Tidskrift för svensk antikvarisk forskning*, pp. 175-187. Stockholm.
- Arrhenius, B. 1992: Smycken som diplomati. G. Grenander Nyberg og K. Ågren (red.). *Föremål som vittnesbörd. En festskrift till Gertrud Grenander Nyberg på 80-årsdagen den 26 juli 1992*, pp. 18-25. Stockholm.
- Ashmore, W. og A. Bernard Knapp (red.) 1999: *Archaeologies of Landscape. Contemporary Perspectives*. Oxford.
- Bender, B. og M. Winer (red.) 2001: *Contested Landscapes. Movement, Exile and Place*. Oxford.
- Bohannan, P. 1959: The Impact of Money on an African Subsistence Economy. *Journal of Economic History* 19, pp. 491-503.
- Bolin, S. 1926: *Fynden av romerska mynt i det fria Germanien*. Lund.
- Bruun, I. M. 2007: *Blandede graver - blandede kulturer? En tolkning av gravskikk og etniske forhold i Nord-Norge gjennom jernalder og tidlig middelalder*. Hovedfagsoppgave i arkeologi. Universitetet i Tromsø, Tromsø.
- Brøgger, A. W. 1928: Håloygenes Bjarmelandsferder. *Festskrift til J. Qvigstad 1853 4. april 1928*. Tromsø Museums Skrifter vol. II, pp. 27-36.
- Bäcksbäck, C. 1975: *Föremålsbeståndet i 1000-talets finska myntförande skattfynd*. Helsingin Yliopiston Arkeologian Laitos, Moniste n:o 11. Helsingfors.
- Champion, S. 1995: Jewellery and Adornment. M. J. Green (red.). *The Celtic World*, pp. 411-422. London.
- Chapman, J. 2000: *Fragmentation in Archaeology. People, places and broken objects in prehistory of South Eastern Europe*. London.
- Damm, C. 2008: Fra form og stil til situert materialitet: Arkeologenes dans med den materielle kultur. *Primitive tider*, vol. 10, pp. 145-154.
- Fabech, C. 1991: Samfundsorganisation, religiøse ceremonier og regional variation. C. Fabech og J. Ringtvedt (red.). *Samfundsorganisation og regional variation. Norden i romersk jernalder og folkevandrings-tid. Beretning fra 1. nordiske jernaldersymposium på Sandbjerg Slot 11.-15. april 1989*. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XXVII, pp. 283-303. Århus.
- Fabech, C., 1992: Social organisation and religious ceremonies – South Scandinavia from paganism to christianity. *Medieval Europe 1992, Religion and Belief. Pre-printed Papers, volume 6*, pp. 151-155.
- Gjessing, G. 1939: Noen nordnorske handelsproblemer i jernalderen. *Viking* III, pp. 37-54.
- Graham-Campbell, J. 1995: *The Viking Age Gold and Silver of Scotland*, National Museums of Scotland, Edinburgh.
- Grieg, S. 1929: Vikingetidens skattefund. *Universitetets Oldsaksamlings Skrifter* 2, pp. 177-311. Oslo.
- Gurevich, A. J. 1985: *Categories of Medieval Culture*. London.
- Gylfaginning*, 2002: Edda. Snorre-Edda. Oversatt av Erik Eggen. Oslo.
- Hansen, L. I. 1990a: *Samisk fangstsamfunn og norsk høvdingøkonomi*. Oslo.
- Hansen, L. I. 1990b: *Handel i nord. Samiske samfunnsendringer ca. 1550 – ca. 1700*. Doktorgradsavhandling. Universitetet i Tromsø. Tromsø.
- Hansen, L. I. og B. Olsen, 2004: *Samenes historie fram til 1750*. Oslo.
- Hedeager, L. 1992: *Danmarks jernalder. Mellem stamme og stat*. Århus.
- Hedeager, L. 1999: Sacred topography. Deposition of wealth in the cultural landscape. A. Gustafsson og H. Karlsson (red.). *Glyfer och arkeologiska rum – en vänbok till Jarl Nordbladh*. Gotarc Serie A, volum 3. Institutionen för arkeologi. Göteborg.
- Hedeager, L. 2003: Kognitiv topografi: Ædelmetaldepoter i landskapet. P. Rolfsen og F. A. Stylegar (red.). *Snartemofunnene i nytt lys*. Universitetets oldsaksamlings skrifter. Ny rekke, nr. 2, pp. 147-166. Oslo.
- Håkon Jarls saga*, 1999: *Snorres Kongesagaer*. Oversatt av A. Holtmark og D. Arup Seip. Oslo.
- Hårdh, B. 1976: *Wikingerzeitliche Depotfunde aus Südschweden. Probleme und Analysen*, Acta Archaeologica Lundensia, series in 8° minore, no. 6. Lund.
- Hårdh, B. 1996: *Silver in the Viking Age. A Regional-Economic Study*. Stockholm.
- Håvamål*, 1996: Oversatt av Ivar Mortensson-Egnund, 9. utgave. Oslo.

- Johansen, Ø. K. 1993: *Norske depotfunn fra bronsealderen*. Universitetets Oldsaksamlings Skrifter. Ny rekke nr. 15. Oslo.
- Kilger, C. 2008: Wholeness and Holiness – Counting, Weighing and Valuing Silver in the Early Viking Period. D. Skre (red.). *Means of Exchange. Dealing with Silver in the Viking Age*. Kaupang Excavation project publication series. Norske Oldfunn, vol. 223. Århus.
- Kivikoski, E. 1964: *Finlands förhistoria*. Helsingfors.
- Kopytoff, I. 2000: Cultural Biography of Things. Commoditization as Process. J. Thomas (red.). *Interpretive Archaeology. A reader*, pp. 64-91. London.
- Lund, J. 2004: Våben i vand. Om deponeringer i vikingetiden. *Kuml. Årbog for Jysk Arkæologisk Selskab*, pp. 197-220.
- Lund, J. 2006: Vikingetidens værktøjskister i landskab og mytologi. *Fornvännen* 101, pp. 323-341.
- Lund, J. 2009: *Åsted og vadested. Deponeringer, genstandsbiografier og rumlig strukturering som kilde til vikingetidens kognitive landskaber*, Acta humaniora nr. 389. Oslo.
- Magnussønnes saga*, 1999: *Snorres Kongesagaer*. Oversatt av A. Holtmark og D. Arup Seip. Oslo.
- Makarov, N. A. 1991: «Eastern» Ornaments of the 11th-13th Centuries in Sami Areas: Origins and Routes. *Acta Borealia* 2, pp. 57-80.
- Malmer, M. P. 1973: Et korologisk aspekt på den gotländska järnålderns myntfund. P. Sarvas, og A. Siiriäinen (red.). *Honos Ella Kivikoski*. Finska fornminnesföreningens tidskrift 75. Helsinki.
- Marstrand, S. 1953: Et nytt trøndersk skattefunn fra 900-årene. *Det Kgl. Norske Videnskabers Selskabs Skrifter* 1952, nr. 3, pp. 3-45. Trondheim.
- Montelius, O. 1922: *Swedish Antiquities. I. The Stone Age and the Bronze Age*. Stockholm.
- Munch, G. S. 1967: Funnene fra Eiterjord i Beiarn og Vestvatn i Misvær. *Viking XXXI*, pp. 99-121.
- Nicolaissen, O. 1920: Sølvfundet fra Rønvik. *Tromsø Museums Årshæfter* 42 (1919), nr. 1, pp. 1-44.
- Norderval, Ø. 2000: Fra hedendom til kristendom i Nord-Norge. *Ottar* 1, nr. 229, pp. 10-19.
- Näsström, B.-M. 1998: *Frøya. Den store gudinnen i Norden*. Oslo.
- Näsström, B.-M. 2001: *Blot. Tro og offer i det førkristne Norden*. Oslo.
- Olsen, B. 2003: Material Culture after Text: Re-Membering Things. *Norwegian Archaeological Review*, vol. 36, no. 2, 2003, pp. 87-104.
- Ojanlatva, E. 2003: A Late Iron Age silver deposit found at Nanguniemi, Inari, Finland. *Fennoscandia Archaeologica* XX, pp. 115-119.
- Olsen, B. 2000a: Nye tider, nye skikker. Om å leve sammen som samer og nordmenn for 1000 år siden. *Ottar* 1, nr. 229, pp. 34-41.
- Olsen, B. 2000b: Belligerent Chieftains and Oppressed Hunters? – Changing Conceptions of inter-Ethnic Relationships in Northern Norway during the Iron Age and early Medieval Period. M. Appelt, J. Berglund og H.C. Gulløw (red.). *Identities and Cultural Contacts in the Arctic. Proceedings from a Conference at the Danish National Museum, Copenhagen*. Danish polar Center Publication No. 8, pp. 9-31. København.
- Olsen, M. og A. Liestøl, 1960: *Norges innskrifter med de yngste runer*. Bind 5. Oslo
- Petersen, J. 1928: *Vikingetidens smykker*. Stavanger.
- Rygh, O. 1877: Om den yngre jernalder i Norge. *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie*, pp. 101-194. København.
- Rygh, O. 1999 [1885]: *Norske Oldsager*. Trondheim.
- Sandmo, A.-K. 1994: Den lange fortida. A.-K. Sandmo, R. Bertelsen og R. Høgsæt (red.). *Tromsø gjennom 10.000 år. Fra boplass til by – opp til 1794*. Bind 1. Tromsø.
- Sarvas, A. 1986: Kuusamon Esihistoria. *Kuusamon Historia* IV. Kuusamo.
- Schanche, A. 2000: *Graver i ur og berg. Samisk gravskikk og religion fra forhistorisk til nyere tid*. Karasjok.
- Serning, I. 1956: *Lapska offerplatsfynd från järnålder och medeltid i de svenska Lapppmarkerna*. Acta Lapponica XI. Stockholm.
- Sjøvold, T. 1974: *Iron Age Settlement of Arctic Norway. A Study in the Expansion of European Iron Age Culture within the Arctic Circle II. Late Iron Age (Merovingian and Viking periods)*. Tromsø Museums Skrifter vol. X, 2. Tromsø.

- Skandfer, M. 1996: *Coarverbasttet. Samiske hornskjeer fra middelalder til moderne tid*. Hovedfagsoppgave i arkeologi. Universitetet i Tromsø. Tromsø.
- Skovmand, R. 1942: *De danske skattefunn fra vikingetiden og den ældste middelalder indtil omkring 1150*. København. *Soga om Gautrek*, 2006: *Norrøne fornaldersoger*. Bind 1. Oversatt av K. Flokenes.
- Soga om Gautrek*, 2006: *Norrøne fornaldersoger*. Oversatt av Kåre Flokenes. Stavanger.
- Solberg, B. 2000: *Jernalderen i Norge. Ca. 500 f. kr. – 1030 e. Kr.* Oslo
- Solli, B. 2002: *Seid. Myter, sjamanisme og kjønn i vikingenes tid*. Oslo.
- Spangen, M. 2004: The Coast as a Meetingplace for Believers and Traditions - Silver Hoards in North Norway around 1000 A.D. *Kontaktstencil* 44, pp. 85-93. København.
- Spangen, M. 2005: *Edelmetalldepotene i Nord-Norge. Komplekse identiteter i vikingtid og tidlig middelalder*. Hovedfagsoppgave i arkeologi. Universitetet i Tromsø. Tromsø.
- Staecker, J. 1997: Brutal Vikings and Gentle Traders. *Lund Archaeological Review* 3, pp. 89-103.
- Steinsland, G. 1989: Religionsskiftet i Norden – et dramatisk ideologiskifte. A. Andrén (red.). *Medeltidens fødsel*. Symposier på Krappereups Borg 1, pp. 203-210. Lund.
- Steinsland, G. 2005: *Norrøn religion. Myter, riter, samfunn*. Oslo
- Stenberger, M. 1958: *Die Schatzefunde Gotlands der Wikingerzeit, Text*. Stockholm.
- Stenberger, M. 1971: *Det forntida Sverige*. Stockholm.
- Storli, I. 1991: De østlige smykkene fra vikingtid og tidlig middelalder. *Viking* LIV, pp. 89-104.
- Storli, I. 2006: Sølvskatten fra Tromsø – en symbolsk forening av tid, rom og kosmologi? *Viking* LXIX, pp. 169-193.
- Sundquist, O. 1996: Hårskaren i kulten under yngre jernalderen. K. Engdahl og A. Kaliff (red.). *Religion från stenålder till medeltid. Artiklar baserade på Religionsarkeologiska nätverksgruppens konferens på Lövsstadbruk den 1-3 december 1995*. Riksantikvarieämbetet. Arkeologiska undersökningar. Skrifter nr. 19.
- Svarfdaela Saga*, 1830: *Islendinga Sögur*. Bind 2. København.
- Thomas, J. 1996: *Time, Culture and Identity, an Interpretive Archaeology*. London.
- Thurborg, M. 1989: Värde och valuta. Betalningsmedel under jernalderen och medeltid. A. Andrén (red.). *Medeltidens födsel. Symposier på Krappereups borg* 1, pp. 89-107. Lund.
- Thunmark-Nylén, L. 1986: Hedningar, kristna och silverskatter. *Gotländskt Arkiv* 58, pp. 23-44.
- Tilley, C. 1994: *A Phenomenology of Landscape. Places, Paths and Monuments*. Oxford.
- Trymskvida*, 1928: *Edda-kvæde. Norrøne fornsongar*. Oversatt av Ivar Mortensson-Egnund, 2. utgave. Oslo.
- Urbanczyk, P. 2009: The Polish discussion on medieval deposits of hack-silver. S. Brather, D. Geuenich og C. Huth (red.). *Historia archaeologica. Festschrift für Heiko Steuer zum 70. Geburtstag*. Ergänzungsbände zum Reallexikon der germanischen Altertumskunde 70, pp. 501-524. Berlin.
- van Dommelen, P. 2002: Ambiguous Matters: Colonialism and Local Identities in Punic Sardinia. C. L. Lyons og J. K. Papadopoulos (red.). *The Archaeology of Colonialism*, pp. 121-147. Los Angeles.
- Wiechmann, R. 1996: *Edelmetalldepots der wikingerzeit in Schleswig-Holstein: vom «Ringbrecher» zur Münzwirtschaft*. Offa-Bücher bind 77. Neumünster.
- Ynglinge-saga*, 1999: *Snorres Kongesagaer*. Oversatt av A. Holtsmark og D. Arup Seip. Oslo.
- Zachrisson, T. 1998: *Gård, gräns, gravfält. Sammanhang kring ädelmetalldepåer från vikingatid och tidig-medeltid i Uppland och Gästrikland*. Stockholm Studies in Archaeology 15. Stockholm.
- Zachrisson, T. 2003: Den hängde med halsringen. Om en figurin från jernalderen funnen vid Kymbo storegården i Västergötland. *Fornvännen. Tidskrift för svensk antikvarisk forskning* 98, pp. 89-97.
- Östergren, M. 1989: *Mellan stengrund och stenhus. Gotlands vikingatida silverskatter som boplatsindikation*. Theses and papers in archaeology. New series 2. Stockholm.
- Øyrbyggjasaga*, 1989: *Norrøn Saga*. Bind III. Oversatt av S. Angell Wiik. Oslo.

Personlig meddelelse:

Torvinen, M. (koordinator, University of Kuopio, Finland) 03.06.2004: E-mail.

Kulturminner i *Askeladden* og kategoriernes vold

«Jeg fant, jeg fant!» ropte Askeladden i det velkjente eventyret om *Prinsessa som ingen kunne målbinde*. Han så nytta i alt, det være seg en død skjæreunge, en utgått skosåle eller et skålbrott. Askeladden hadde både navns nevning på tingene han fant og en rommelig sekk å oppbevare dem i. Da Riksantikvaren etablerte en nasjonal kulturminnedatabase i 2004, fikk databasen navn etter nettopp denne eventyrskikkelsen. Arkeologene er, for å sette det litt på spissen, likevel ikke like heldig stilt som Askeladden i eventyret. I noen sammenhenger har de ikke tilgjengelige eller passende begreper for kulturminnene de finner, og de kan heller ikke være sikre på at deres dokumentasjon av kulturminnene blir tatt vare på i *databasesekken*.

Arkeologenes faglige begrepsapparat eller nomenklatur er med på å dyktiggjøre dem i å identifisere og kategorisere kulturminner. Det samme begrepsapparatet kan også virke begrensende eller hemmende i forhold til å observere avvik. Strukturer og spor som ikke passer med definisjonene i begrepstilfanget, kan lett bli oversett eller deres avvikende trekk bli tonet ned, for å passe med etablerte kategorier. Begrepsapparatet er likevel ikke statisk, og det gjennomgår endringer og justeringer som resultat av en løpende faglig diskusjon. Denne type diskusjon er imidlertid ikke lett forenelig med de krav til stabile kategorier, systemisk orden og forutsigbarhet som en stor database krever for å kunne være operasjonell.

Opplysninger om kulturminner er et viktig kildegrunnlag både i arkeologisk forskning og for kulturminnemyndighetene. En arkeolog som registrerer og dokumenterer et kulturminne, kan aldri fullt ut overskue hvilke egenskaper eller kvaliteter ved objektet som andre i ettertid vil ønske å vite noe om. En detaljert dokumentasjon som dekker mange aspekter ved kulturminnet, vil generelt ha større mulighet for å kunne møte ettertidens behov. Det er derfor av betydning hvilken metodikk som benyttes når kulturminner skal dokumenteres, og hvordan denne dokumentasjonen senere presenteres, gjøres tilgjengelig og anvendbar for andre.

Vitenskapssosiologen Bruno Latour har i sin bok *Pandora's Hope* (1999) introdusert begrepet *circulating references* eller sirkulerende referanse (Latour 1999: 24-79). Med utgangspunkt i dette begrepet vil jeg i det følgende rette søkelys mot de *kjedene* av transformasjoner som skapes med utgangspunkt i kulturminnene og den påfølgende dokumentasjon og registrering av dem. Transformasjonskjedene mellom de fysiske kulturminnene og den nasjonale kulturminnedatabasen Askeladden vil i særlig grad bli undersøkt. Hvordan framstår for eksempel dokumentasjonen når den er lastet inn i Askeladden, og hvilke opplysninger og muligheter gir søke- og tellefunksjonene i databasen? Hvordan er forbindelsen mellom de fysiske kulturminnene og opplysningene om dem i databasen? Her vil det bli sett

nærmere både på den dokumentasjonen som skjer i forbindelse med registrering av objektet/kulturminnet og hvordan denne dokumentasjonen er transformert og videreført til Askeladden. Jeg vil også se nærmere på sammenhengen mellom begrepsapparatet/nomenklaturen som benyttes til å klassifisere og kategorisere kulturminnene, og hvordan dette påvirker dokumentasjonen.

Det forventes ikke at Riksantikvarens oppgave – som sentral myndighet og som eier og utvikler av Askeladden – primært er å imøtekomme forskningens behov for en kulturminnedatabase. De primære brukerne av Askeladden er de sentrale og regionale kulturminnemyndighetene (Berg 2001: 133-137 og 2007: 345), og databasen er opprettet for å være et redskap i den daglige virksomheten til kulturminnemyndighetene. I Riksantikvarens utkast til strategisk plan for forvaltningen av arkeologiske kulturminner og kulturmiljøer 2010-2020, understrekes det at pålitelige og tilgjengelige registre over kjente kulturminner er en forutsetning for en god forvaltning av arkeologiske kulturminner og kulturmiljøer. Det heter videre:

Forutsetningen for at registrene skal fungere tilfredsstillende er at dataene er oppdaterte og kvalitetssikret, slik at stedfesting og faktaopplysninger om de enkelte kulturminnene er riktige (Riksantikvaren 2010a: 8).

I det samme utkastet til strategisk plan går det dessuten fram at forvaltningens virksomhet ikke sees som atskilt fra forskning og forskningsresultater (Riksantikvaren 2010a: 15):

Kunnskap om arkeologiske kulturminner og kulturmiljøer opparbeides kontinuerlig i forvaltningen. Ny kunnskap innhentes i form av resultater fra forvaltningsundersøkelser, forskning og utvikling og utredning. Utvikling av ny kunnskap er nødvendig for å holde en profesjonell forvaltning faglig oppdatert til en hver tid, og for å gjøre relevant vurderinger i bl.a. saksbehandlingen.

Siden Riksantikvaren så eksplisitt ser nødvendigheten av at forvaltningsvirksomheten relateres til forskning og forskningsresultater, finner jeg det relevant å se Askeladden mot denne bakgrunn. Det vil derfor være til forvaltningens fordel om Askeladden også kan være et pålitelig redskap i forskning og slik bidra til ny kunnskap om kulturminner.

Kulturminnedataene og eksemplene som brukes som utgangspunkt for diskusjonen i denne artikkelen, er hovedsakelig hentet fra Finnmark fylke, og alle søk i Askeladden er foretatt i april 2010 (Riksantikvaren 2010b). Opplysningene som henviser til Fornminneregisteret, er å finne i Riksantikvarens digitale arkiver.

Sirkulerende referanse

I boka *Pandora's Hope* tar Bruno Latour for seg et feltarbeid i grenseområdene til Boa Vista-skogen i Amasonas (Latour 1999: 25-79). I dette området forsøkte botanikere og jordforskere å finne ut om skogen rykket fram eller tilbake. Latour var sammen med disse forskerne i felt og observerte hvordan de arbeidet. Han beskriver hvordan forskernes fysiske studiefelt, i dette tilfellet grenseområdene mellom skogen og savannen, transformeres via en kjede av prøvetaking (jordprøver, planter etc.), dokumentasjon, kategorisering, tegninger, foto, katalogisering, diagrammer, rapportskrivning og vitenskapelige tekster. I denne kjeden av transformasjoner ivaretas noen av de kvaliteter ved lokalitetene de har sitt opphav i (jordmonn, vegetasjon, etc.), samtidig som det skapes noe nytt i form av tolkninger og transformasjon til andre medier (tegninger, fotografier og tekster).

Latours vitenskapssyn står i kontrast til anskuelser der forholdet mellom *språket* på den ene siden og *verden* på den andre siden, karakteriseres av et nærmest uoverstigelig gap eller

avgrunn. Og der språket, i denne betydningen det vitenskapelige språket, betegnes som en konstruksjon atskilt fra den fysiske verden det refererer til. Latour sier (1999: 69):

The philosophy of language makes it seem as if there exist two disjointed spheres separated by a unique and radical gap that must be reduced through the search of correspondence, for reference, between words and the world.

Han er kritisk til språkfilosofiske posisjoner som ser verden som språklig konstituert, og der språket virker styrende på all vår erfaring av den. Med utgangspunkt i det nevnte feltarbeidet hevder Latour at den empiriske virkeligheten på et vis, allerede er artikulert og at det i god vitenskap finnes en forbindelse mellom språket og den verden det refererer til. Denne forbindelsen karakteriserer han som en kjede bestående av serier med transformasjoner (Latour 1999: 73). Hver transformasjon refererer til eller ivaretar noe av det forutgående, samtidig som den innfører noe nytt. Det vitenskapelige språket – eller prøvene, funnene, fotografiene, målene, tegningene etc., ivaretar kvaliteter ved det unike fysiske objektet som studeres, men innebærer selvsagt også ei endring. Det tilfører noe nytt.

Phenomena, however, are not found at the meeting point between things and the forms of the human mind; phenomena are what circulates all along the reversible chain of transformations, at each step losing some properties to gain others that render them compatible with already established centers of calculation (Latour 1999: 71-72).

Denne endringa eller transformasjonen gjør at objektet mister noe av sin unike individualitet, samtidig som det gjør objektet sammenlignbart med andre objekter. Ei profiltegning fra en arkeologisk undersøkelse vil for eksempel ivareta egenskaper ved jordlagene, men gjennom selve tegneprosessen vil jordlagene overføres til papir og transformeres til symboler, skraveringer, tall etc., som er gjenkjennelig for enhver arkeolog.

Transformasjonene generaliserer og standardiserer studieobjektet. Vitenskapelig arbeid i form av dokumentasjon, registreringer og tekstproduksjon består således i at man beveger seg fra det spesifikke mot det generaliserte i en kjedelignende bevegelse. Men: For at dette skal kunne kalles vitenskapelig, må det være mulig å følge kjeden av slike transformasjoner tilbake i retning av studieobjektet, tingen eller lokaliteten. Denne vekslingen i bevegelse bort fra objektet, og tilbake til det, kaller Latour *en sirkulerende referanse (circulating reference)* (Latour 1999: 72-73). Vitenskapelig holdbarhet har å gjøre med at kjeden har en akseptabel grad av kontinuitet, at vi kan følge den langs de mange små serier av transformasjoner eller overganger.

Med dette kriteriet i mente, skal jeg i det videre se nærmere på de *kjedene* som er utgått fra registrering av arkeologiske kulturminner, hvordan de henger sammen og om det er mulig å bevege seg langs disse kjedene fra register/database og tilbake til studieobjektene dvs. kulturminnene. Et forhold som gjør arkeologiske kulturminneregistreringer forskjellig fra det arbeidet som Latour beskriver i Alta Vista skogen, er at kulturminneregistreringer ofte har funnet sted uten at det på forhand forelå en problemstilling. Formålet med registreringene har i overveiende grad vært å undersøke om et geografisk område inneholdt kulturminner, samt å kategorisere og dokumentere kulturminnene. Dette gjelder særlig registreringer i regi av kulturminnemyndighetene. Mange av registreringene har med andre ord ikke vært ledd i forskningsprosjekter med definerte problemstillinger. Dokumentasjonsmetodene som har blitt benyttet, har imidlertid stor grad av likhet uavhengig av om registreringer skjedde i regi av et universitetsleddet forskningsprosjekt eller av kulturminnemyndighetene.

Historikk – fra kulturminneregistrering til Askeladden

Som et ledd i arbeidet med Økonomisk Kartverk, startet det i 1964 et omfattende og langvarig arbeid med å registrere automatisk fredete kulturminner (Holm-Olsen 1989: 30). Registreringsarbeidet ble fram til 1973 organisert av De arkeologiske museers registreringstjeneste (DAMR) og deretter av landets fem landsdelsmuseer fram til 1994 (Skjelsvik 1978, Skjelsvik 1998). Det ble utarbeidet egne dokumentasjonsskjema til kulturminnene som skulle registreres, og hvert skjema omfattet en kulturminnelokalitet. Hver lokalitet kunne bestå av ett enkelt kulturminne eller av flere hvis disse lå samlet for eksempel på en boplass eller i et fangstanlegg. Kulturminnene skulle typebestemmes, aldersbestemmes og måles opp. I tillegg inneholdt skjemaet egne rubrikker for terrengbeskrivelse, kulturminnernes plassering i terrenget, kart- og flyfotoreferanse med mer. Det var også satt av plass til nedtegnelse av anmerkninger og tradisjonsstoff. Hvert skjema skulle inneholde opplysninger om registreringsdato og hvem som hadde utført arbeidet. Noen kulturminnelokaliteter ble også fotografert og dokumentert i form av skisser.

Etter hvert gjorde ny teknologi det mulig å samle kulturminneopplysningene i søkbare databaser. Ulike løsninger ble valgt ved hvert av landsdelsmuseene. Ved Tromsø Museum ble kulturminneopplysningene på registreringsskjemaene lagt inn i en database ved hjelp av programmet SIFT (Søking I Fri Tekst). Oppkopling via modem gjorde det mulig for de regionale kulturminnemyndighetene å kople seg opp til denne databasen. I løpet av siste halvdel av 1990-tallet ble dokumentasjonen av kulturminneregistreringene som fantes ved landsdelsmuseene, samlet i et felles web-basert register, nemlig Fornminneregisteret. Fornminneregisteret inneholdt de samme data som i sin tid var blitt nedskrevet på registreringsskjemaene, og registeret ble årlig ajourført med nye kulturminneregistreringer. Med etableringa av den nasjonale kulturminnedatabasen Askeladden i 2004, ble fredete lokaliteter, både arkeologisk kulturminner, marine kulturminner, fredete bygg og anlegg, samlet i en felles database. Databasen inneholder også et antall kulturminner som ikke er omfattet av kulturminnelovens bestemmelser eller av reguleringsbestemmelser etter plan og bygningsloven (Berg 2007: 347). En annen nyvinning ved Askeladden er at den inneholder digitale kartfestinger av kulturminner. Arbeidet med å digitalisere kartfestingene startet allerede i 1995 og disse er gjort tilgjengelig for brukerne av databasen. På oppdrag fra Riksantikvaren hadde Norsk Institutt for Kulturminneforskning ansvaret for å ajourføre Fornminneregisteret. Da Askeladden ble etablert, var det de regionale kulturminnemyndighetene som fikk ansvaret for den løpende ajourføringa.

Nomenklatur

Kategoriene og typebetegnelse som utgjør det samlede begrepsapparatet – eller nomenklaturen – innen arkeologien, har vært premissgivende for hvilke fysiske strukturer som arkeologene til en hver tid har oppfattet som kulturminner. Nomenklaturen er et redskap som arkeologer benytter til å påvise, typebestemme og dokumentere kulturminner. Den hjelper arkeologene til å ordne og gruppere det store mangfoldet av groper, forsøkninger, voller, steinkonstruksjoner, røyser etc. som de støter på ute i terrenget. Samtidig er nomenklaturen en forutsetning for at det skal kunne finne sted en faglig diskusjon om kulturminner. En arkeolog kan uten nærmere definisjon bruke begreper som *urgrav*, *hellegrøp* og *kjøttgjemme* i en diskusjon med andre arkeologer som har kjennskap til kulturminnetyper i

Nord-Norge. Arkeologene deler altså en noenlunde felles forståelse for hvilke type fysiske strukturer de ulike begrepene refererer til. Uten en nomenklatur vil man heller ikke kunne foreta nødvendige generaliseringer. En nomenklatur er også et av premissene for å kunne opprette en søkbar database over kulturminner.

På samme måte som nomenklaturen er et redskap i arbeidet med å observere og kategorisere menneskeskapte spor i terrenget, kan den også være en hemsko. De strukturene som avviker og ikke er sammenfallende med noen typebetegnelser, kan bli oversett, sett på som natur eller avskrevet som anomalier. Dette skaper problemer allerede ved kjedens begynnelse. Selv om objektet taler til oss gjennom sin materialitet, må det på stedet kategoriseres, og nettopp i denne første kategoriseringen oppstår mulighetene for brudd – at lenken ikke starter med objektet og dets natur, men med den tilforlatelige kategori som arkeologiens og kulturminnevernets virkningshistorie har tilspilt oss.

Fra usynlig til synlig

Hvilke strukturer som innen fagdisiplinen arkeologi, har blitt oppfattet som kulturminner, og hvordan disse har blitt navngitt, kategorisert, tolket og forstått, har selvsagt endret seg over tid. Disse endringene har vært et resultat av det faglige ordskiftet som har funnet sted innen disiplinen. Mange av de strukturene vi i dag oppfatter som kulturminner, fanget ikke blikket eller oppmerksomheten til arkeologene for 100, 50 eller 25 år siden. Her kan man for eksempel nevne Anders Nummedals *oppdagelse* av tufter fra yngre steinalder i Varanger seint på 1930-tallet. På tross av at disse i dag oppfattes som noen av de mest i øyenfallende spor fra fortida, hadde arkeologer arbeidet lenge i området (Nummedal selv fra 1920-tallet) uten å «se» disse (Olsen 1994). Tilsvarende var det først på 1990-tallet at de like tydelige og tallrike steinaldertuftene ble sett av russiske arkeologer langs Kolakysten. Et annet eksempel er funnene av tufter fra jernalderen i Nord-Troms og Finnmark (Fig.1). Funnene av jernaldertuftene kan sees i sammenheng med endringene i forståelsen av Finnmarks forhistorie som hadde funnet sted i løpet av 1980-tallet. Tidlig på 1980-tallet hadde man fått de første ¹⁴C-dateringer av lokaliteter som inntil da, hadde blitt forstått som jernalderboplasser. I følge dateringene var boplassene langt eldre, nærmere bestemt fra første årtusen f. Kr. (Olsen 1984). Dette resultatet innebar at man på 1980-tallet sto igjen med svært få kulturminner som kunne knyttes til jernalder i Nord-Troms og Finnmark. Årtusenet e. Kr. framsto med andre ord, som tilnærmet funntomt. Man begynte å omtale jernalderen i Nord-Troms og Finnmark som *den funntomme perioden* (Schanche 1992). Endringa i synet på jernalderen som funntom, kom blant annet med oppdagelsen av tre svakt synlige tufter på Sørøya i Hammerfest kommune. Tuftene ble påvist i forbindelse med de arkeologiske undersøkelser på Slettnes på begynnelsen 1990-tallet (Hesjedal et al. 1996). Den ene tufta ble datert til århundrene rundt Kr. f. og de to andre til 700-900 e. Kr. (Hesjedal et al. 1996: 226-227). Dette var de første ¹⁴C-dateringer av tufter fra jernalderen i Finnmark. Undersøkelsene på Slettnes samt andre samtidige forskningsprosjekter, resulterte i at det ble påvist flere kulturminner og kulturminnetyper fra denne perioden (jf. K. Schanche 1992, Henriksen 1996, Hesjedal et al. 1996, Myrvoll 2006: 223). Grunnen til at det i ettertid likevel er registrert få slike tufter fra jernalderen i Nord-Troms og Finnmark kan ha sammenheng med at de er vanskelige å få øye på. De består av svake spor på markoverflata, og selv lav gressvegetasjon kan være nok til at disse tuftene ikke lar seg påvise.

Fig. 1: Eksempel på jernaldertuft, Kongshavn, Berlevåg kommune. En trekolprøve (Wk 12188) av bjørk og selje fra ildstedet er datert til 680 – 950 e. Kr. (kalibrert, sannsynlighet innenfor 95,4%) (foto B. Olsen, UiT).

Eksempelet med jernaldertuftene understreker dessuten viktigheten av erfaring. Erfaring øker den enkeltes dyktighet i å identifisere kulturminner og å kategorisere/ordne observasjonene i forhold til det innlærte begrepsapparatet. Å se, gjenkjenne og kategorisere kulturminner uten først å ha blitt kjent med strukturene gjennom selvsyn, er med andre ord problematisk. Generelt kan det sies at et erfarent blikk observerer mer og får med seg flere nyanser enn et uerfarent blikk. Personlig erfaring dyktiggjør dessuten en arkeolog i å vurdere et landskap og til å velge ut områder som har potensial for funn av kulturminner. Den erfarne arkeologen vil likeledes kunne referere kulturminnet til et langt større spekter av assosiasjoner. Registrering av arkeologiske kulturminner er med andre ord, ikke bare betinget av at arkeologen har et begrepsapparat å relatere kulturminnene til, men også av den enkelte registrators erfaring i å vurdere ulike fysiske strukturer i forhold til kjente kategorier og eksisterende begrepsapparatet. Registrering og dokumentasjon av en og samme kulturminnelokalitet vil, slik sett, kunne variere som følge av at registratorene har ulik erfaring og evne til å påvise kulturminner. Slik situasjonen er i dag, synes det i Nord-Norge å være en større nyanserikdom i typebetegnelsene som benyttes på kulturminnene som finnes i fjord- og kystområdene, enn i innlandet. Dette har trolig sammenheng med den erfaring og kompetanse som er ervervet gjennom lang og omfattende arkeologisk aktivitet i kystområdene,

mens innlandet har vært langt mindre påaktet. Litt satt på spissen, kan man si at kulturminneregistreringene som gjennomføres i innlandet, foretas med utgangspunkt i en nomenklatur og erfaringshorisont som i første rekke har sitt utspring i kulturminner i fjord- og kyststrøkene.

Som jeg har vært inne på, vil en høy detaljeringsgrad i dokumentasjon av kulturminner bidra til at dokumentasjonsdataene har større potensial til å kunne anvendes i framtidig forskning og forvaltning. Dette vil være av særlig betydning i områder hvor registreringsaktiviteten har vært lav og hvor det foreligger få opplysninger om kulturminner. Man kan forvente at framtidig forskning på kulturminner og forhistorie i slike områder vil medføre relativt store endringer i kulturminneforståelse og nomenklatur. En høy detaljeringsgrad i dokumentasjonen av kulturminnene vil derfor gjøre det mulig å vurdere og eventuelt re-kategorisere registrerte kulturminnene i henhold til senere endringer i nomenklatur.

Tuft, grav eller grop – nyansering og oppsplitting av kulturminnetyper

Nomenklaturen har som nevnt, endret seg over tid, og nye typer har kommet til. Det finnes også eksempler på at enkelte kulturminner er blitt omdefinerte fra en kategori til en annen, tillagt nye forståelser og av den grunn også har fått nytt navn. I Nord-Troms og Finnmark, gjelder dette i særlig grad for kulturminner som har blitt tolket som graver. I løpet av siste halvdel av 1900-tallet er det brukt betegnelser som *hellekister*, *hellekistegraver*, *hellegraver*, *Mortensnesgraver*, *Åsebaktegraver*, *rekkegraver* og *urgraver* på kulturminner som er tolket som ikke-kristne graver fra tidsrommet 700. f. Kr. – 15/1700-tallet e. Kr. (bl.a. Kleppe 1974, Reymert 1980, Simonsen 1979, 1982, K. Schanche 1992, A. Schanche 2000). Kulturminner som tidligere ble kalt for Åsebaktegraver, er i ettertid omdefinert, og de tolkes ikke lenger som graver, men som ildsteder (K. Schanche 1992, Storli 1994, Hedman og Olsen 2008).

Hellegroper, rektangulære hellesatte groper som trolig ble brukt til produksjon av tran/spekkolje, utgjør et annet talende eksempel. På 1800-tallet ble disse kulturminnene først forstått som hustuffer av geologen Karl Pettersen. Dette ble imøtegått av Olaus. M. Nicolaissen i 1989 som mente de var for små til å være tufter. I stedet foreslo han at de var graver (Nicolaissen 1981, jf. Holm-Olsen 1985: 68-69). Som en følge av denne nytolkningen, ble disse kulturminnene omtalt enten som hellegraver, hellekistegraver eller hellekister. Disse betegnelse, særlig hellekiste, ble hengende ved også etter at nye tolkninger fikk gjennomslag på 1990-tallet. Kjersti Schanche som var den første til å foreslå at disse gropene var spor etter tran/oljeproduksjon, brukte også selv betegnelsen hellekister (Schanche 1992). Denne betegnelsen ble også benyttet i publikasjonen *Arkeologi på Slettnes* (Hesjedal et. al 1996). Den nye typebetegnelsen hellegrop ble først introdusert i 1996 i Jørn Henriksens hovedfagsavhandling om denne kulturminnetypen (Henriksen 1996). Her skal det legges til at det ikke bare var hellegropene som tidligere ble kalt for hellekister eller hellegraver. Også de kulturminnene som vi i dag omtaler som samiske urgraver, falt inn under disse kategoriene. Enkelte av de samiske urgravene ble i tillegg omtalt som Mortensnesgraver (Kleppe 1974). Fra kategoriene hellekistegraver, hellekister og hellegraver utgikk det med andre ord to nye kulturminnetyper i løpet av 1990-tallet, nemlig hellegroper og urgraver. Sistnevnte kategori ble introdusert av Audhild Schanche (Schanche 2000).

Fig. 2: Arkeologisk undersøkt hellegrøp, Berlevåg kommune (foto E. R. Myrvoll, NIKU).

De nevnte eksemplene viser at det fortløpende skjer endringer i kategorier og betegnelser på kulturminnene. Eksemplene på navneendringer illustrerer utfordringene med å holde en kulturminnedatabase oppdatert og à jour i forhold til skiftende forskningsstatus. Det understreker også viktigheten av å ta vare på mangfoldet i

dokumentasjonen av kulturminnene. Hvis man skal ha mulighet til å omfortolke kulturminner i henhold til nye forskningsresultater, er det viktig at den dokumentasjonen som foreligger, tas vare på slik at man har et bredest mulig grunnlag til å vurdere kulturminner på nytt. Nye opplysninger, dokumentasjoner og konklusjoner må ikke overskrive de forutgående, men hele tiden legges til. På dette viset vil man kunne forflytte seg fram og tilbake langs transformasjonskjedene som utgår fra kulturminnene.

Valg av navn og kategorier

På 1990-tallet begynte et oppryddingsarbeid i typebestemmelsene av kulturminnene i Fornminneregisteret. Med utgangspunkt i de foreliggende beskrivelsene av kulturminnene og deres beliggenhet i terrenget, ble bl.a. de registrerte hellekistegravene/hellekistene i Finnmark og Nord-Troms gjennomgått og gitt navn som var i tråd med nyere forskning. De fleste av disse er nå søkbare i Askeladden under navnene *hellegrøp* og *urgrav* (Fig. 2 og 3). Her skal det nevnes at en rekke samiske urgraver sannsynligvis også finnes under typebetegnelser som *steinkonstruksjon*, *steinsetning*, *grav*, *røys* og *gravrøys*. For å undersøke dette nærmere, foretok jeg i 2005 en gjennomgang av Finnmarkslokalteter, til sammen 437 lokaliteter, som hver og en i følge Askeladden, skulle inneholde minst *en* av de nevnte kulturminnetypene (Myrvoll 2005: 10). Med utgangspunkt i Audhild Schanches definisjon av urgraver (Schanche 2000: 157-158), fant jeg at 92 av disse lokalitetene hadde kulturminner som ut fra beskrivelsen, var sammenfallende med Schanches definisjon.

Så mange som 219 lokaliteter inneholdt imidlertid kulturminner som kunne karakteriseres som usikre eller mulige urgraver i henhold til Schanches definisjon. Også dette eksempelet er tatt med for å vise viktigheten av å foreta en detaljert dokumentasjon av kulturminner. Hvis dokumentasjonen mangler de nødvendige nyanser og detaljer, vil den i mindre grad kunne benyttes i senere diskusjoner omkring kulturminner, eller som i mitt tilfelle, som en kilde til å revurdere valg av typebetegnelse. Her ser vi at de valg som foretas ved *kjedens*

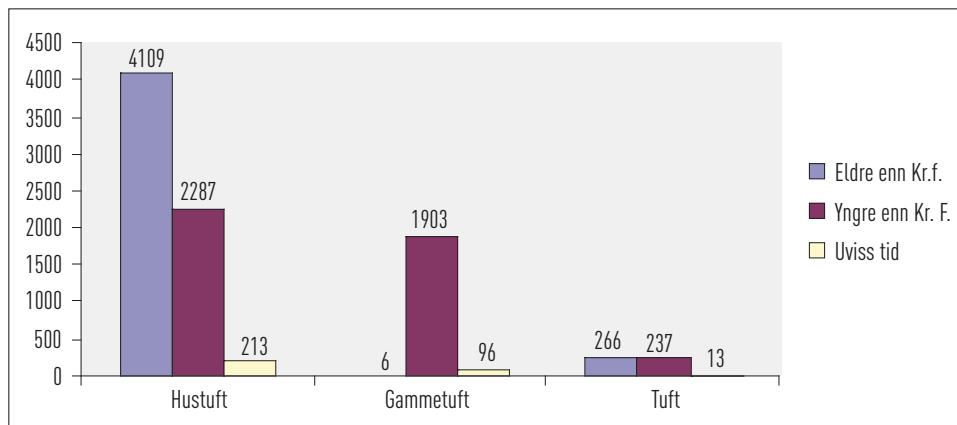

Fig. 3: Eksempel på urgrav, Vadsø kommune (foto E. R. Myrvoll, NIKU).

begynnelse det vil si i forbindelse med selve registreringa av kulturminnene, er premissgivende for hvordan kjeden kan videreføres fra dette punktet.

For noen kulturminner har det eksistert flere samtidige typebetegnelser å velge mellom. Dette gjelder særlig spor etter bygninger som har bestått av en indre bærende trekonstruksjon og utvendige vegger og tak bygd av torv, jord og bjørkenever. Spor etter slike bygninger finnes i et utall av utforminger både med hensyn til størrelse og grunnplan. I Finnmark har disse kulturminnene fått betegnelser som *gammetuft*, *hustuft* og *tuft*. De utgjør en stor andel av kulturminnene i Finnmark. Til sammen er det i dette fylket i følge Askeladden, registrert 9130 kulturminner av typen *gammetuft*, *hustuft* og *tuft*. Av disse er *hustuftene* i stort flertall med 72 % av det samlede antallet. *Gammetufter* og *tufter* utgjør henholdsvis 22 % og 6 %. Alle kulturminner i Askeladden står oppført med en anslått alder. Hvis man grupperer de nevnte tre kulturminnetypene i henhold til tida *f. Kr.*, *tida e. Kr.^l* og de resterende til betegnelsen *uviss tid*, finner man at de ulike kulturminnetypene fordeler seg svært ulikt (tabell 1). I følge Askeladden er 62 % av *hustuftene* eldre enn *Kr. f.*, mens under 1 % av *gammetuftene* er knyttet til dette tidsrommet. For tida etter *Kr. f.* er bildet omvendt. 95 % av *gammetuftene* og 35 % av *hustuftene* er vurdert som yngre enn *Kr. f.* Når det gjelder kulturminnetypen *tuft* er disse relativt jevnt fordelt med henholdsvis 51 og 46 prosent på før og etter *Kr.* Det som er interessant i denne sammenhengen, er at distinksjonen mellom kul-

Tabell 1: Registrerte tufter, gammetufter og hustufter i Finnmark gruppert i forhold til alder, jf. Askeladden april 2010.

turminnetypene *hustuft* og *gammetuft* ikke synes å være knyttet til bestemte morfologiske trekk. Det er større variasjon innad i gruppene enn mellom dem. Kulturminnernes anslåtte alder samt hvilken etnisk tilskrivning registratorene i sin tid assosierede dem med, synes derimot å ha vært styrende for valget av typebetegnelse. Bygningsspor som er blitt oppfattet som samiske, har fortrinnsvis blitt kalt gammetufter og tilknyttet tida e. Kr., mens bygningsspor som relateres til tida f. Kr i overveiende grad har fått betegnelsen *hustuft*.

Også dette eksempelet viser betydningen av å foreta detaljerte dokumentasjoner av kulturminnene. En detaljert dokumentasjon vil dessuten kunne veie opp for varierende praksis i bruk av typebetegnelser. Dokumentasjonen i form av beskrivelse, fotos, skisser etc. vil kunne være basisdata som både kulturminnemyndigheter og forskere kan ta utgangspunkt i, når kulturminnene skal vurderes og skrives inn i nye tekster og sammenhenger. Den største utfordringa med inkonsekvent bruk av typebetegnelser, er at den forplanter seg til Askeladden og der vil kunne resultere i upresise søkerresultater. Som jeg skal komme inn på nedenfor, er det av betydning at det i veiledningsmateriellet til kulturminnedatabasen redigjøres for disse svakhetene slik at brukerne blir inneforstått med databasens begrensinger.

Navn og verditilskrivning

Hvilke typenavn man benytter på kulturminnene, kan indirekte få betydning for hvordan de oppfattes av allmennheten. Typenavnene er ikke nøytrale. Selv om et kulturminne er automatisk fredet etter loven, vil likevel navnet kunne gi ulike assosiasjoner og konnotasjoner slik eksempelet med *hustuft* versus *gammetuft* viser. Navnet kan indirekte påvirke folks oppfatning om hvor viktig kulturminnet er, og hvilken verdi det kan tilskrives. Det vil også være forskjell på hvilke navn som gir mening for lekfolk. La oss ta typebetegnelsen *helle-grop*. Som nevnt over, oppfattet arkeologene disse kulturminnene tidligere som graver. Lokalt ble de gjerne også tolket som graver, nærmere bestemt som russegraver eller pomorgraver (Henriksen 1996). Det var med andre ord et visst sammenfall i fagmiljøenes og lek-

folks tolkning av kulturminnene. Selv om fagfolk også brukte betegnelser som hellekister eller hellekistegraver om disse kulturminnene, gav navnene likevel klare assosiasjoner til grav (kiste). Det nye navnet *hellegrup* er mindre selvforklarende for lekfolk. Videre omfattes gjerne graver med større respekt både av lekfolk og fagfolk, enn hva tilfellet er med groper. Dette selv om kulturminnene har samme status i henhold til kulturminneloven. Det kan også by på utfordringer å få forståelse lokalt for at ei *grup* er verdt å bevare for ettertida, når navnet ikke vekker assosiasjoner til en bestemt handling eller aktivitet. Slik sett, hadde kanskje hellegroupene vært tjent med et mer selvforklarende navn som for eksempel spekkgrup, tranoljegrup eller lignende. Hvis kulturminnebetegnelsen i større grad er selvforklarende, viser til en spesifikk aktivitet eller skaper et bredere spekter av assosiasjoner, vil det trolig være lettere å få tilslutning lokalt for kulturminnets fredningsstatus og føringer på arealbruk. Slike navn vil også lettere kunne inspirere til lokal bruk av kulturminner i steds- og næringsutvikling, enn lite assosiative betegnelser som *steinkonstruksjon* og *grup*.

Dokumentasjonsmal for kulturminneregistreringer

I Latours eksempel fra Boa Vista hadde forskerne ingen problemer med å kategorisere og typebestemme planter og jordsmonn (Latour 1999). Nomenklaturen som de hadde til rådighet, var tilstrekkelig for formålet. Plantene kunne kategoriseres i henhold til artsnavn og jordsmonnet kunne dokumenteres gjennom dertil egnete instrumenter. For eksempel ble fargen på jordprøvene bestemt i henhold til det standardiserte fargekodesystemet; *Munsell codes*, som også er mye brukt i forbindelse med arkeologiske utgravninger. Ved en anledning skriver Latour at dokumentasjonen av jordprøvene skjedde på bakgrunn av forskernes erfaring og ikke i henhold til et sett av standardiserte dokumentasjonsmetoder. Dette skjedde når de ute i jungelen skulle bestemme forholdet mellom sand og leire i jordprøvene (Latour 1999: 63). Da måtte de diskutere og smake (i bokstavelig forstand) seg fram til en konklusjon. Men også denne vurderingen av jordkonsistensen kunne etterprøves ved hjelp av laboratorieanalyser på et senere tidspunkt. Et annet forhold som skiller dette feltarbeid fra arkeologenes kulturminneregistreringer, er at Latours forskere kunne bringe med seg utdrag av sitt studieobjekt. Arkeologiske kulturminneregistreringer av fysiske spor på markoverflata (i motsetning til arkeologiske utgravninger) innebærer vanligvis ikke at det foretas innsamling av fysisk materiale i form av prøver. Dokumentasjonen består i å beskrive størrelse og form på kulturminnene, kartfesting, fotografering, terrengbeskrivelse og eventuelt skisser.

Dokumentasjonsskjemaene som ble benyttet under kulturminneregistreringene for Økonomisk Kartverk, var som nevnt over, standardiserte. Til tross for standardiserte skjema var det likevel store variasjoner i hvor nøye disse skjemaene ble fylt ut. Oppmålingen av arkeologiske kulturminner ble ofte foretatt uten standardiserte redskaper som måleband og tomlestokk. Den vanligste metoden har vært å skritte opp kulturminnene for å angi bredde, lengde, høyde og dybde. I tillegg ble heller ikke alle registrerte kulturminner nøyaktig kartfestet. Særlig eldre registreringer som befinner seg utenfor Økonomisk Kartverk, kan mangle eksakt kartfesting, og i stedet bare være relatert til stedsnavn og omtrentlig innmåling i forhold til faste punkter i terrenget. I dag er imidlertid kartfesting ved hjelp av GPS blitt standard prosedyre i kulturminneregistreringer. De ulike aktørene (regionale kulturminnemyndigheter, universiteter, museer etc.) som i dag foretar kulturminneregistreringer, synes å gjøre dette arbeidet i henhold til variasjoner over skjemaene som i sin tid ble brukt under

registreringene for Økonomisk Kartverk. Tid og budsjetter har også innvirkning på hvor omfattende dokumentasjonsmetoder de ulike aktørene tar seg råd til.

Registreringsmetodikken og dokumentasjonen av kulturminner skiller seg på mange vis fra dokumentasjonsmetodene som Latour omtaler (Latour 1999: 30-65). Registreringa av kulturminner og de vurderingene som foretas som et første ledd i transformasjonskjeden, er avgjørende i den forstand at de vanskelig kan revurderes eller etterprøves i ettertid uten at man oppsøker kulturminnet på nytt. Kjeden av transformasjoner som utgår fra kulturminnene i terrenget, lar seg derfor ikke like lett følge motsatt veg i retning av studieobjektet. Manglende kartfesting innebærer dessuten at noen kulturminner vanskelig lar seg gjenfinne. Det er varierende kvalitet på dokumentasjonen, og kulturminnene dokumenteres og beskrives i mange tilfeller ikke med en tilstrekkelig detaljeringsgrad. Andre kan derfor i begrenset grad ta utgangspunkt i foreliggende dokumentasjon for å vurdere kulturminnet på nytt i forhold til type eller andre aktuelle problemstillinger. Mer detaljerte registreringsmetodikken vil gi større mulighet for *sirkulerende* bevegelser langs kjedene av transformasjoner – fra studieobjektene og tilbake til dem. Forbedringer kunne være å gjennomføre en systematisk fotodokumentasjon og at man i større grad relaterer kulturminnet til de omkringliggende omgivelser, det være seg andre kulturminner eller landskapet.

Den nasjonale kulturminnedatabasen, Askeladden

I det følgende skal jeg se nærmere på hvordan dokumentasjonene av kulturminner er videreført til den nasjonale kulturminnedatabasen Askeladden. Jeg vil særlig fokusere på enkelte aspekter ved søkefunksjonene, tellefunksjonene og oppbygginga av kulturminnedatabasen.

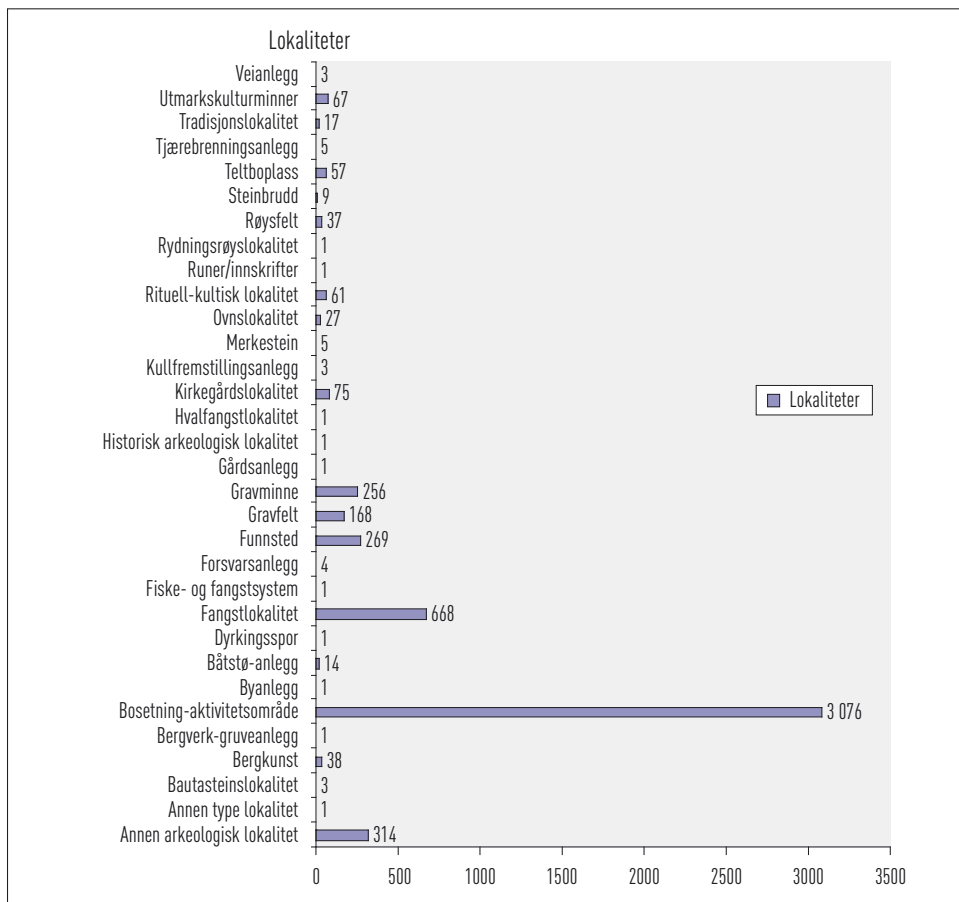
Lokalitetsarter

I Askeladden er alle de arkeologiske lokalitetene klassifisert i arter eller typer. Det finnes i alt 47 arter å velge mellom. Noen av artene representerer spesifikke aktiviteter og/eller spesifikke kulturminnetyper som *båtstø-anlegg*, *fangstlokalitet (russisk)*, *gravfelt*, *gårdsanlegg*, *kokegroplokalitet*, *rydningsrøyslokalitet*. Det finnes også lokalitetstyper som kan karakteriseres som *sekkebetegnelser*, for eksempel *bosetning-aktivitetsområde*, *utmarks-kulturminner*, *annen arkeologisk lokalitet*. I følge Askeladden er de tre mest utbredte lokalitetsartene i Finnmark fylke *fangstlokalitet* (12,8 %) og de to sekkebetegnelsene *annen arkeologisk lokalitet* (6 %) og *bosetnings og aktivitetsområde* (59 %) (tabell 2).

Inndelinga av arkeologiske lokaliteter i arter har ført til at enkelte kulturminnetyper får en mer framskutt og tydelig posisjon enn andre i Askeladden. Dette gjelder særlig de kulturminnetypene som genererer egne lokalitetsarter for eksempel *rydningsrøysanlegg* eller *kokegropslokalitet*. Her kan det legges til at disse lokalitetene ikke nødvendigvis inneholder bare en type kulturminner. Det finnes eksempel på at *rydningsrøysanlegg* også inneholder kulturminnetyper som gravrøyser og hustufter. Ikke alle kulturminnetyper som kan forekomme i stort antall blir sett som definerende for lokalitetens artsnavn. Lokaliteter med helleproper fra jernalderen har for eksempel ingen eksakt betegnelse, men faller inn under samlebetegnelsen *bosetnings og aktivitetsområde* eventuelt *annen arkeologisk lokalitet*.

Det er i det hele tatt problematisk å artsbestemme lokaliteter. Mange lokaliteter inneholder et konglomerat av kulturminner som kan knyttes til mange ulike aktiviteter og tids-

Tabell 2: Alle arkeologiske lokaliteter i Finnmark gruppert i henhold til lokalitetsart, jf. Askeladden, april 2010.

perioder, – ta lokalitetene med mangeromstufter for eksempel. På disse lokalitetene kan man, foruten mangeromstuftene, finne nauststufter, hellegroper, urgraver, teltringer, runde gammetufter og fellesgammer (Myrvoll 2001). Sekkebetegnelse som vanligvis brukes på slike sammensatte lokaliteter, blir så vidtfaevnende at de ikke gir mening. Det ville vært mer informativt hvis et søk hadde resultert i en oversikt over hvilke kulturminnetyper som fantes på hver lokalitet. Eventuelt kunne lokalitetene i oversikten karakteriseres med emneord (Myrvoll 2008: 18-19). En lokalitet som består av hustufter, gammetufter, nauststufter, et offersted og fangstgroper kunne karakteriseres med emneordene bygningsstruktur, samisk helligsted, og fangstinnretning. Lokalitetsartene er heller ikke bruk konsekvent. Særlig artsbetegnelsene *bosetning-aktivitetsområde* og *annen arkeologisk lokalitet* har blitt brukt om hverandre. Det er også eksempler på at lokaliteter som består av urgraver, er klassifisert som *annen arkeologisk lokalitet* og ikke som *gravfelt*. Dette gir upresise søkeresultater.

Tellefunksjoner

I den tidligere web-versjonen av det gamle Fornminneregisteret var det ikke mulig å foreta søk som viste hvor mange kulturminner det fantes av en kulturminnetype i en kommune eller et fylke. Man kunne med andre ord ikke søke opp det totale antallet urgraver i Finnmark. I dagens Askeladden er slike søk mulig. Resultatene av slike søk må imidlertid tas med en klype salt. Noen av lokalitetene har opprinnelig ikke blitt dokumentert med et eksakt antall kulturminner. Derimot kunne det være ført opp at en lokalitet besto av *flere* kulturminner, for eksempel flere fangstgroper. Slike omtrentlige antallsangivelser er det ikke tatt høyde for i Askeladden, og omtrentlige antall er i noen tilfeller ført inn som ett kulturminne. I Unjárga /Nesseby kommune er det for eksempel registrert en lokalitet (Askeladden id nr 67215) som består av *400-450 fangstgroper*. I Askeladden kommer dette noe omtrentlige antallet fram under selve beskrivelsen av lokaliteten. Antallsmessig er det imidlertid bare lagt inn én fangstgrop i rubrikken som oppgir hvor mange enkelminner lokaliteten inneholder. Det finnes også andre eksempler, blant annet fangstlokaliteten ved Noaidečerro (Askeladden id nr 27037) i Båtsfjord kommune. Lokaliteten strekker seg over 500 meter og består av en sirkelformet *vuobman* med ledegerder, 6 fallgraver, over 35 bogastiller samt steinrøyser. Denne fangstlokaliteten står oppført med ett enkeltminne i Askeladden, nærmere bestemt én fangstgrop! Lokaliteten er ikke kartfestet, og et eventuelt kulturminnesøk innen dette gårdsnummeret vil med andre ord, gi sparsomme opplysninger om denne geografisk store og rikt sammensatte kulturminnelokaliteten. Gropbakkenga (Askeladden id nr 46955) i Unjárga /Nesseby kommune er en av de mest kjente steinalderlokalitetene i Finnmark. I følge Povl Simonsen består boplassen av 85 tufter (Simonsen 1961: 107), mens Bjørnar Olsen oppgir at den har minst 89 tufter (Olsen 1994: 69). I Askeladden står lokaliteten oppført med bare ett enkeltminne; én hustuft.

De samlede antallene for enkeltminner som oppgis i søkeresultatene i Askeladden, er som man skjønner, for lave. Denne svakheten med databasen vil ha liten betydning når det gjelder kulturminnetyper som vanligvis bare har ett kulturminne per lokalitet. For kulturminnetyper som ofte forekommer i store felt, for eksempel fangstgroper, urgraver, hellegroper, hustufter og gammetufter, vil denne svakheten i tellefunksjonen gi graverende utslag.

Kulturminnemyndighetene har et særlig behov for kartfestete opplysninger som angir kulturminnelokalitetenes avgrensing. Opplysninger om hvor vidt en lokalitet inneholder ett eller 100 kulturminner kan i utgangspunktet tenkes å være av underordnet betydning så lenge lokaliteten er kartfestet og gitt en ytre avgrensing. Kulturminnemyndighetene har imidlertid *også* behov for opplysninger om antall. Opplysninger om antall er en viktig bakgrunnsopplysning for kulturminnemyndighetene i verdivurderinger (representativitet) av kulturminner og kulturmiljøer (Riksantikvaren 2003). Opplysninger om antall er også essensiell informasjon for kulturminnemyndighetene i vurderinger av potensial for funn av kulturminner i et område.

Mange kulturminneopplysninger som i dag finnes i Askeladden, er resultat av innberetninger og informantopplysninger. Disse informantopplysninger inneholder sjeldent eksakte opplysninger om antall kulturminner på en lokalitet eller i et område. Det vil være svært ressurskrevende å oppsøke og kontrollregistrere alle lokaliteter som i dag ikke står oppført med et eksakt antall kulturminner. Med tanke på dagens ressursituasjon er det lite som tilsier at kulturminnemyndighetene kan prioritere å gjennomføre denne type kontrollregistreringer. Intervju og innhenting av informantopplysninger inngår som en viktig del av meto-

dene man benytter under kulturminneregistreringer, særlig i registrering av samiske kulturminner. Dette kan føre til at samiske kulturminner kan komme til å framstå som antallsvis færre enn hva tilfellet er, fordi en større andel av disse kulturminneopplysningene er basert på informantopplysninger.

Mitt ankepunkt mot svakheten i tellefunksjonen av enkeltminner, er primært at det ikke opplyses om dette i brukerveiledningen. Databasen får derfor et skinn av å være en pålitelig *kulturminnekalkulator* som med noen få tastetrykk kan vise det samlede antallet gammetufter eller fangstgroper, det være seg i Unjárga/Nesseby kommune, i Finnmark fylke eller i hele Norge. Søkene framstår som korrekte transformasjoner eller bearbeidinger av de opprinnelige registreringene, mens de i virkeligheten representerer klare brudd med dem. Man kan også spørre seg om denne tellefunksjonen i Askeladden i det hele tatt har noen verdi, når feilmarginene er så betydelige.

«Jeg har slikt å gjøre, jeg har slikt å føre, jeg fører vel den,» sa Askeladden

I eventyret om *Askeladden og prinsessa som ingen kunne målbinde* tok Askeladden vare på alt han fant. Navnelikheten til tross, da den nasjonale kulturminnedatabasen ble etablert ble ikke alle opplysningene i Fornminneregisteret overført til den nye databasen. Det gjaldt blant annet opplysninger som i Fornminneregisteret var innført under rubrikkene (feltene) *tradisjon* og *anmerkning*. Disse opplysningene hadde i sin tid blitt videreført fra registreringsskjemaene (registrantene) til Fornminneregisteret da dette ble opprettet.

Både *anmerkninger* og *tradisjon* inneholder et bredt spekter av informasjon. En gjennomgang av originale registreringsskjemaer viser at det ikke er noen klar regel for hva som ble ført inn under henholdsvis *tradisjon* og *anmerkning*. Her finnes informantopplysninger om fjernete kulturminner, hvor det finnes kulturminner, eierforhold, tro og religionsutøvelse, jordbruksaktivitet og alder på hus- og gammetufter, til observasjoner om vær og vegetasjon samt henvisning til tegnede skisser/kart med mer. Disse rubrikkene kunne også inneholde tilleggsopplysninger om kulturminner som ikke ble tatt med i selve beskrivelsen av lokaliteten. På en lokalitet i Bergeby i Unjárga/Nesseby kommune er det registrert 27 hustufter fra steinalderen. I originalregistranten samt i Fornminneregisteret under rubrikken *anmerkninger* sto det opplyst følgende tilleggsopplysninger om denne lokaliteten:

I den nedre, S-lige kant av tufteområdet i retning NV-SØ er en rekke av 6 nyere tufter, delvis gammetufter, delvis hustufter. De er klart markert og godt synlige i terrenget, relativt store (Fornreg. Id 07205 / Lokalitets Id 26962 i Askeladden).

Beskrivelsen av de 27 hustuftene er tatt med i Askeladden, mens *anmerkningene* om gammetuftene og hustuftene, er utelatt. Grunnen til at de i sin tid ble ført inn under *anmerkninger*, i stedet for å stå sammen med den øvrige beskrivelsen av lokaliteten, kan ha sammenheng med at den første registreringa fant sted så tidlig som i 1971, med andre ord, flere år før lovendringa som innebar at samiske kulturminner eldre enn 100 år ble automatisk fredet. Siden de samiske kulturminnene har en flytende grense for automatisk fredning, er opplysninger om alder og bruk følgelig svært relevant for kulturminneforvaltningen. I dette perspektivet kunne man forvente at opplysningene ble tatt vare på og videreført i den databasen som skal være kulturminnemyndighetens viktigste redskap.

Samtaler og intervju inngår som en viktig komponent i metodikken som benyttes i registrering og dokumentasjon av samiske kulturminner. Bortfall av denne type opplysninger synes

derfor særlig å ramme samiske kulturminner og forvaltningen av dem. Et annet forhold som aktualiserer informantopplysninger, er at noen samiske kulturminner, nærmere bestemt samiske helligsteder, ikke alltid har synlige spor etter menneskelig aktivitet. I slike tilfeller kan informantopplysninger være den eneste bekreftelsen på stedets status som automatisk fredet. For å illustrere dette kan jeg sitere følgende opplysning hentet fra *anmerkninger*:

Per Persen Setereng fortalte at hans mor hadde sagt dette var en seidestein. Han kan ikke huske der har vært ofret på den. (Fornreg. Id 01620 / Lokalitets Id 56653 i Askeladden).

Denne *anmerkningen* er ikke overført til Askeladden.

Det kan legges til at Sametinget ikke ble gjort oppmerksom på at opplysningene som var å finne under tradisjon og anmerkning, ble tatt ut da Askeladden ble etablert. På det tidspunktet fantes det 1015 lokaliteter i Finnmark som inneholdt opplysninger under rubrikken *anmerkninger* i det tidligere Fornminneregisteret og 266 lokaliteter med opplysninger under *tradisjon*. Etter hvert ble Riksantikvaren gjort oppmerksom på at *tradisjon* manglet i Askeladden, og 18. juni 2007 meddelte Riksantikvaren på Askeladdens meldingsside at disse opplysningene nå var lagt inn under feltet *historikk*.

Anmerkninger er fremdeles fraværende i Askeladden, og på tross av den nevnte meldinga i 2007 er likevel ikke alle opplysninger om tradisjon tilbakeført. En gjennomgang av opplysninger som tidligere lå i Fornminneregisteret viser at flere fortsatt mangler. Her er tre eksempler fra Finnmark:

Ifølge lokale informanter fra Sarnes skulle det på det aktuelle området være bare to tufter fra gammelt av. En av informantenes foreldre var født i 1907 og tuftene skulle være eldre enn vedkommende [...] (Fornreg. Id U44932 / Lokalitets Id 8539 i Askeladden. Opplysningen er registrert i 1995 i Nordkapp av Hartvik Birkely og Gerd Valen, Samisk kulturminneråd).

Ifølge Klemet Solbakken (86 år) skal det være mange tufter her på eiendommen. På V-siden av veien er det gamle slåtteplasser og her er også et sagn om «ulda», underjordiske. Når de laget stikkrenne til snekkerneveien her, fant de hjemmelaget jernøks (Fornreg. Id 04751 / Lokalitets Id 59823 i Askeladden. Opplysningen er registrert i 1997 i Porsanger av Hartvig Birkely, Samisk kulturminneråd).

Ifølge Øystein Nilsen, Abelsborg ble dette området brukt som høst- og vinterboplass for Nesseby-samene. Ingeborg Iversen, født Reppen, forteller at i hennes barndom for 30 år siden flyttet de inn i ei gamle der om høsten for å plukke bær (Fornreg. Id U44880 / Lokalitets Id 27897 i Askeladden. Opplysningen er registrert i 1997 i Unjárga /Nesseby kommune av Sven Erik Grydeland, Samisk kulturminneråd).

De nevnte eksemplene viser at tradisjonsopplysningene inneholder fortellinger om personer, tro, bosettingsmønster og landskapsbruk. Det siste eksempelet er hentet fra en lokalitet med gammetufter i Unjárga /Nesseby kommune. Tradisjonsopplysningene her er gitt av Øystein Nilsen som har stor lokalkunnskap og er en viktig ressursperson for Várjjat Sámi Musea/Varanger Samiske Museum. Nilsen har også selv samlet inn tradisjonsstoff og skrevet om varangersamenes historie (Nilsen 2009). Disse opplysningene som Sametinget som kulturminnemyndighet, har dokumentert (Fig. 4), har altså Riksantikvaren i ettertid fjernet fra databasen (Fig. 5).

I dag er det et økende fokus på at kulturminner kan være en ressurs i utviklinga av lokalsamfunn og inngå i verdiskaping. Miljøverndepartementet og Riksantikvaren har selv satt i gang et program som tar for seg verdiskaping på kulturminneområdet (Riksantikvaren 2010c). I lys av dette er det et paradoks at Riksantikvaren i sin egen nasjonale database over kulturminner, ikke har valgt å ta vare på eksisterende dokumentasjon av lokalsamfunnenes

SÁMI KULTURMUITORÁDDI - SAMISK KULTURMINNERÁD		
REGISTRERINGSSKJEMA:		
SØKESNE/PROSJEKT: 96/1929 Byggetilatelise hytte i Lookkejjggi - Marie Wille		
REGISTRERINGSNR.: R1		
REGISTRÅTOR:	Sven Erik Grydeland	DATE: 09.10.97
KOMMUNE:	Nesseby	FYLKE: Finnmark
GARDNAVN:		GNR./BNR.: 6/29
LOKALITETSNAVN:	Lookkejjggi	
BRUKER:		ADRESSE:
KART:	KOORDINATER:	REG. AVMERKET SOM:
MT11: 2335 III	547-806 svart	
ØK.: HK 282-S-1	x1351460-y22890	R1
Atnoet:		
FOTOFIF: DIAS:	SV/HV:	
FILMNR.:		
FOTONR.:		
FOTOGRAF:		
REGISTRE:	REG.NR.:	
ØK.:		
SAMSK.:		
SEFRÅK.:		
KULTURMINNETYPE:	ANTALL:	DATERING:
Gammelfufter	2	Blåre enn 100 år
KULTURLANDSKAPSTYPPE:	Gammel innmark	
TERRENGBESKRIVELSE:		
Tidels tett bjørk- og seljekratt med noen åpne glenner med gammel innmark.		
BELIGGENHET:		
2,2 km V for Vestrelva, 750 m SSO for bergvegg ved Vuov'rovarri med utsikt over myrene i S		
UNDERSØKELSER:		
Ingen		
LOKAL TRADISJON, INFORMANTER:		
Ifølge Øystein Nilsen, Abelsborg ble dette området brukt som høst- og vinterboplass for Nesseby-samene. Ingeborg Iversen, født i Reppen, forteller at i hennes barndom for 30 år siden flyttet de inn i ei gamle der om høsten for å plukke bær.		
KULTURMINNEBESKRIVELSE:		
I nordenden av en eng, gammel innmark, 70 m N for myrkan, 2-3 m S for gjengrodd sti, 20 m S for hyttatomta:		
R1, K1 Gammelfufter, rektangulær 6 x 5 m orientert N-S med åpning i vestveggen. Veggvollens bredde 1 - 1,5 m, høyde opptil 0,4 m.		
1,5 m V for K1:		
K2 Gammelfufter, delvis rund i formen, diam. 5 m, åpning mot S. I NV-delen et ekstra rom, diam. 2,5 m med åpning inn til hovedrommet. Vollbredde 1 - 1,5 m, høyde opptil 0,4 m		
(På gnr. 6/30 lenger mot ØNØ er også registrert to gammelfufter, se avmerking på kart og egen sak i mappa)		

Fig. 4: Registreringsskjema som inneholder tradisjonsopplysninger, registrert av Samisk kulturminneråd (Fornreg. Id U44880 / Lokalitets Id 27897 i Askeladden).

egne fortellinger og kunnskap om kulturminner; hvilke oppfatninger som knytter seg til kulturminnene, hvem som har bodd i dem, hvilke hendelser som har funnet sted i eller rundt dem, hvilke næringer de representerer osv. Dette er fortellinger som lokalt har tilført kulturminner og stedene der de fantes, et meningsinnhold.

Det finnes også andre former for dokumentasjon som det heller ikke er gitt plass til i Askeladden. I tillegg til den skriftlige beskrivelse av kulturminnene, tegnet registratorene skisser over enkelte kulturminner og kulturminnelokaliteter. Dette gjaldt særlig kompliserte strukturer eller større lokaliteter som fangstgropsystemer og boplasser med mange tufter og strukturer. Skissene gir en visuell framstilling av lokalitetene og kulturminnenes innbyrdes plassering, og de er et supplement til beskrivelsene av lokalitetene. Verken skisser eller foto var tilgjengelig gjennom Fornminneregisteret, men man kunne finne henvisninger til skissene. De fleste av disse var ført inn under rubrikken *anmerkninger*. I og med at opplysningene under *anmerkninger* ikke er overført til Askeladden, får ikke brukerne av Askeladden vite om det foreligger skisser av kulturminnene i andre arkiver. 70 lokaliteter i Finnmark hadde skissehenvisninger under denne rubrikken i Fornminneregisteret. Selv om skissene finnes i arkivene, vil de likevel være langt mer tilgjengelig hvis de fantes sammen med den øvrige dokumentasjonen av hver enkel kulturminnelokalitet i Askeladden. Det samme gjelder fotos. Riksantikvarens fotoarkiv er tilgjengelig gjennom Askeladden, men arkeologiske lokaliteter er i liten grad representert. Fotomaterialet er i første rekke knyttet til bygningslokaliteter, teknisk/industrielle lokaliteter og kirkesteder. Riksantikvaren har med andre ord

Lokalitet - 27897 - Arkeologisk lokalitet - Loakkejæggi			
Klassifisering			
Kategori:	Arkeologisk lokalitet	Art:	Bosetning-aktivitetsområde
Stedfesting			
Fylke:	Finnmark	ØK-kart:	HK282-5-1
Kommune:	Unjarga-Nesseby		
Museumsdistrikt:	Tromsø Museum		
Elendomsopplysninger			
Eldre eiendomsopplysninger (før matrikelvask)			
Kommune:	Unjarga-Nesseby	Festenr:	0
Gnr:	6	Seksjonsnr:	0
Bnr:	29		
Oppretting og ansvar			
Registrert			
Dato:	09.10.1997	Ansvarlig etat:	
Utført av:	Sven Erik Grydland	Instans:	
Registreringstype:	Økonomisk kartverk		
Flyfoto, serie:	(R1) (R)	Tidligere idnummer:	3-U44880
Utfyllende opplysninger			
Beskrivelse:			
Kulturlandskapstype: Gammel innmark.			
I nordenden av eng, gammel innmark, 70 m N for myrkant, 2-3 m S for gjengrodd sti, 20 m S for hyttetomta:			
Fornminne 1: Gammetuft, rektangulær 6 x 5 m orientert N-S med åpning i vestveggen. Veggvollens bredde 1-1,5 m, høyde opp til 0,4 m. 1,5 m V for forminne 1:			
Fornminne 2: Gammetuft, delvis rund i formen, diameter 5 m, åpning mot S. I NV-delen et ekstra rom, diameter 2,5 m med åpning inn til hovedrommet. Vøllbredde 1-1,5 m, høyde opp til 0,4 m. (På gnr 6/30 lenger mot ØNØ er også registrert to gammetufter, se avmerking på kart og egen sak i mappe).			
Terrengheskrivelse:			
Til dels tett bjørk- og selvkraut med noen åpne glenner med gammel innmark.			
Orientering:			
2,2 km V for Vesterelva, 750 m SØ for bergveggen ved Vuotrovvarri med utsiklover myrene i S.			
Prosjekt:			
Samisk kulturminneråd, saksnr./prosjekt 96/1929 Byggetillatelse hytte iLoakkejæggi - Marie WilleM711 2335 III, koordinater 547-806 svart			
Tilhørende enkeltminner		<input type="button" value="Nytt enkeltminne"/> <input type="button" value="Utskriftsvennlig"/> <input type="button" value="Bildetarkiv"/>	
R 27897 Bosetning-aktivitetsområde		AUT	
└ R 1 Gammetuft		AUT	
└ R 2 Gammetuft		AUT	
Sammendrag lokalitet		<input type="button" value="Endre"/> <input type="button" value="Slett"/>	
• Synlig over markoverflaten		<input type="button" value="Endre kategori til 'Arkeologisk lokalitet'"/>	
Registreringstype: Økonomisk kartverk			
Vernestatus:	Automatisk fredet		
Lovgrunnlag:	Kulturminneloven av 1978		
Paragraf:	4a		

Fig. 5: Kulturminnelokalitet, utskrift fra Askeladden (Fornreg. Id U44880 / Lokalitets Id 27897 i Askeladden). Tradisjonsopplysningen er fjernet (sammenlign med opplysningene i figur 4)

valgt å prioritere opplysningene (oppmåling og oppskritting) om kulturminnens lengde, bredde, høyde, og dybde i databasen. I likhet med deler av tradisjonsstoffet og andre lokale historier, er den visuelle dokumentasjonen av arkeologiske kulturminner så langt ikke gitt prioritet i Askeladden. Hvis man sammenligner med Riksantikvarieämbetets database *Fornsök* (Riksantikvarieämbetets 2010), vil man finne at den svenske databasen både gir tilgang til skisser og fotos av arkeologiske kulturminner.

Konklusjon

Kulturminneregistrering kan karakteriseres som det første leddet i en lang kjede av transformasjoner som utgår fra de fysiske kulturminnene. I den samme kjeden finner vi det vitenskapelige språket og dets kategorier, arkivene, databasene, kulturminnemyndighetenes vurderinger samt vitenskapelige tekster. Alt dette er forbundet med mangfoldet av data som er registrert og dokumentert i felt, og gjennom denne forbindelsen er det også forbundet med

de fysiske kulturminnene. Vitenskapelig holdbarhet har, som Latour (1999) påpeker, å gjøre med at denne kjeden har en akseptabel grad av kontinuitet, at vi kan følge den langs de mange små serier av transformasjoner eller overganger mellom objektet og konkluderende vitenskapelige utsagn om objektet, i dette tilfellet kulturminnet. Det vitenskapelige språket og kategoriene som blir benyttet til å definere kulturminnene, er i seg selv et premis for hvordan et kulturminne forstås, hvordan det registreres og hvordan det kan forstås av andre i ettertid. Kategoriene er ikke statiske. De endres, justeres og nye kommer til. Denne dynamikken står i relasjon til den faglige diskusjonen innen disiplinen arkeologi.

Gjennom å ta vare på, videreføre og gjøre tilgjengelig flest mulig av elementene som inngår i dokumentasjonen av kulturminner, vil man kunne motvirke at det oppstår direkte brudd i transformasjonskjedene som utgår fra det fysiske objektet. Dette vil gjøre det mulig for andre i ettertid å *sirkulere* langs kjedene av transformasjoner, for å bruke Latours (1999) terminologi. Man vil da lettere kunne foreta justeringer og revideringer av tidligere typebestemmelser på kulturminner uten på nytt å måtte oppsøke kulturminnene i terrenget.

Fotos og skisser finnes i dag fysisk i arkivene til blant annet universitetsmuseene, kulturminnemyndighetene og Norsk institutt for kulturminneforskning. Det er imidlertid tidkrevende å skulle lete i disse arkivene. Hvis materialet hadde vært tilgjengelig gjennom Askeladden, ville det være ressursbesparende både for forvaltningsapparatet og for forskere.

Slik sett, må det også kunne sies å være et paradoks at opplysninger som før var tilgjengelig gjennom Fornminneregisteret, ikke er ført videre til Askeladden. Dette gjelder primært informasjon som i Fornminneregisteret var å finne under rubrikkene *anmerkninger* og i noen grad under *tradisjon*. Dette rammer ikke minst dokumentasjonen av samiske kulturminner. Sett i lys av at det i utgangspunktet finnes få kilder om samenes historie, er det bemerkelsesverdig at Riksantikvaren har valgt å utelate nedtegnete opplysninger som angår samiske kulturminner. Et annet moment, er at *meldingssiden* og veiledningene til Askeladden *ikke* redegjør for at de nevnte opplysningene er utelatt (Riksantikvaren 2010b). Veiledningen redegjør heller ikke for at tellefunksjonene av enkeltminner i Askeladden inneholder til dels betydelige feilmarginer eller at det kan finnes skisser av kulturminnene i andre arkiver. Dette innebærer at kulturminnedataene som framkommer i Askeladden, på flere vis kan karakteriseres som et brudd både med kulturminnedokumentasjonen som finnes i arkivene, og med opplysninger som før var å finne i Fornminneregisteret. Brukerne av Askeladden gis med andre ord ingen direkte muligheter til å overskue de transformasjonsprosessene som har funnet sted fra kulturminnedokumentasjon i felt via Fornminneregisteret til Askeladden.

Ei videreføring av informasjonen som før lå i Fornminneregisteret, samt tilgjengeliggjøring av eksisterende fotos og skisser av automatisk fredete kulturminner, hadde utvilsomt gjort det enklere å følge kjedene eller transformasjonsprosessene tilbake til kulturminnet/objektet. Dette ville dessuten ha gitt større mulighet for revidering av allerede typebestemte kulturminner og gjort databasen mer anvendelig for brukerne. Det faktum at viktige deler av dokumentasjonsmaterialet fra kulturminneregistreringene, er utelatt i Askeladden, bidrar til ei mørklegging av kontinuiteten i kjeden av transformasjonsprosesser. Vegen tilbake til studieobjektet, i vår tilfelle kulturminnene, vanskeliggjøres, og i noen tilfeller representerer Askeladden et direkte kutt eller brudd i kjedene. I stedet for å bryte kjedene kunne man, med de muligheter som dagens datateknologi gir, heller prøve å ta vare på mangfoldet i dokumentasjonene og gjøre det tilgjengelig, søkbart og anvendelig for brukere innen kulturminneforvaltning og forskning.

Som et siste moment, vil jeg legge til at dokumentasjonsmetodikken som benyttes under kulturminneregistreringer har et forbedringspotensial. Metodikken som brukes under arkeologiske utgravninger framstår som langt mer standardisert og finmasket med tanke på å være etterprøvbart og reversibelt. Dette må selvsagt også sees i sammenheng med at en utgraving innebærer et destruktivt element ved at kulturminnet som fysisk struktur, ødelegges eller dekonstrueres. Arkeologiske utgravninger er dessuten et anliggende som forutsetter dispensasjon fra kulturminneloven og derfor må utføres i henhold til de betingelser som stilles. Registreringer av synlige kulturminner på markoverflata har derimot ingen fysisk innvirkning på selve kulturminnene. Diskusjonen de siste årene har i stor grad dreid seg om bruk av elektronisk utstyr i registreringsarbeid, og Riksantikvaren har utviklet et elektronisk registreringsskjema til bruk for kulturminneforvaltningen. Registreringsmetodikken kan imidlertid videreutvikles i retning av en mer breispektret, utfyllende og nyansert beskrivelse av kulturminnene og de landskapsmessige sammenhengene de inngår i, noe det ikke gis rom for slik dagens elektroniske registreringsskjemaer er utformet. Registreringsmetodikken kunne også i større grad vektlegge fotodokumentasjon evt. annen visuell dokumentasjon, av kulturminner og kulturminnemiljøer. Fotodokumentasjon i kulturminneregistrering har vært vanlig i flere tiår, og mitt poeng her, er at denne formen for dokumentasjon er et svært viktig og lite ressurskrevende supplement til de verbale beskrivelsene av kulturminnene. Den visuelle dokumentasjonen gir muligheter som annen dokumentasjon i form av verbale beskrivelser ikke fanger opp. En mer systematisk bruk av fotodokumentasjon kan gjøre det enklere for kulturminnemyndighetenes å justere kulturminnedatabasen i forhold til nye forskningsresultater og endringer av kategorier og nomenklatur.

Forskningens behov har ikke vært styrende for opprettelsen og utforminga av Askeladden. Askeladden er opprettet og eid av Riksantikvaren med det formål å være et redskap for kulturminnemyndighetene i forvaltningen av kulturminner. Databasen må derfor vurderes ut fra hvilken målgruppe og bruk den er tiltenkt. Samtidig er det nærliggende å se en nasjonal kulturminnedatabase som en viktig kilde og ressurs i arkeologisk forskning. Kulturminnemyndighetenes forvaltning av automatisk fredete kulturminner skjer på basis av kategorier, tolkninger og en kulturhistorisk forståelse som ikke kan sees løst fra forskning og forskningsstatus. Denne relasjonen mellom forskning og forvaltning er ikke statisk. Kulturminneforvaltere må løpende oppdatere seg i forhold til aktuelle forskningsresultater. I lys av dette vil jeg hevde at det er av betydning at metodikken som anvendes i kulturminnedokumentasjon og organiseringa av Askeladden, innehar en fleksibilitet som muliggjør justeringer, og oppdateringer i henhold til samtidas forskningsstatus. Et annet moment, er at en nyansering av dokumentasjonsmetodikken vil kunne være et utgangspunkt og grunnlag for forskning. Med andre ord: Et utgangspunkt for å skape nye ledd i kjeden av transformasjoner som utgår fra de fysiske kulturminnene i terrenget.

Noter

¹ Aldersbestemmelsene *førreformatorisk tid* og *eldre enn 100 år* er her tatt med i perioden e. Kr.

Cultural heritage sites under the influence of archaeological categories and The Norwegian Cultural Heritage Database.

Abstract

Cultural heritage sites are surveyed, classified in categories and documented. Data are further transmitted to archives and databases becoming a resource for researchers and cultural heritage management. Surveying and documentation data are the starting point of this so-called chain of transformations. In archaeology, surveying, interpretation and categorization of sites are subject to continuous discussions and it is therefore necessary at times to re-examine the documentation and adjust it in accordance with present research results. The way documentation is filed in archives and databases is of importance for this ongoing discourse. However, the Norwegian Cultural Heritage Database does not fully display the information and documentation recorded through field surveys. The database can therefore be seen as being disconnected to the chain of transformations derived from the cultural heritage sites. Researchers and cultural heritage management, the users of the database, are neither informed about these limitations nor of shortcomings regarding search functions. Instead, the database appears as a reliable source. The database is of most importance for the management of cultural heritage, and the consequences of this disconnection are especially noticeable in the management of Sami cultural heritage.

Litteratur

- Berg, E. 2001: National Registries of Sites and Monuments in Norway – Developing GIS-based Databases. Z. Stančič og T. Veljanovski (red.). *Computing Archaeology for Understanding the Past, CAA 2000. Computer Applications and Quantitative Methods in Archaeology. Proceedings of the 28th Conference, Ljubljana, April 2000*, BAR International Series 931, pp. 133-137. Oxford.
- Berg, E. 2007: Using GIS-based Database as Platform for Cultural Heritage Management of Sites and Monuments in Norway. J.T. Clark og E. M. Hagemeister (red.). *Digital Discovery. Exploring New Frontiers in Human Heritage, CAA 2006. Computer Applications and Quantitative Methods in Archaeology. Proceedings of the 34th Conference, Fargo, United States, April 2006*, pp. 345-351. Budapest
- Hedman, S.-D. og B. Olsen 2009: Transition and order: a study of Sámi rectangular hearts in Pasvik, Arctic Norway. *Fennoscandia archaeologica XXVI*, pp. 3-22.
- Henriksen, J. E. 1996: *Hellegropene. Fornminner fra en funntom periode*. Stensilserie B nr.42. IAR, Universitetet i Tromsø. Tromsø
- Hesjedal, A., C. Damm, B. Olsen og I. Storli 1996: *Arkeologi på Slettnes. Dokumentasjon av 11.000 års bosetting*. Tromsø Museums skrifter XXVI. Tromsø
- Holm-Olsen, I. M. 1985: Datering av hellegraver. E. Engelstad og I. M. Holm-Olsen (red.). *Arkeologisk feltarbeid i Nord-Norge 1984*. Tromsø, Kulturhistorie nr. 5. Universitetet i Tromsø, Institutt for Museumsvirksomhet. Tromsø.
- Holm-Olsen, I. M. 1989: 112-års fortidsminneregistrering i Nord-Norge 1874-1986. Et forskningshistorisk tilbakeblikk. P. Simonsens fotefar. R. Bertelsen, P. K. Reymert og A. Utne (red.). *Framskritt for fortida i nord*. Tromsø Museum Skrifter XXII, pp.17-29. Tromsø.
- Kleppe, E. J. 1974: *Samiske jernalderstudier ved Varanger-fjorden. Magistergradsavhandling*. Arkeologisk institutt, Universitetet i Bergen.
- Latour, B. 1999: *Pandora's Hope; Essays on the Reality of Science Studies*. Cambridge, Massachusetts – London.
- Myrvoll, E. R. 2001: *Delrapport I. Kulturminneregistreringer 2001. Kulturmiljøer fra jernalder og eldre historisk tid i Kyst-Finnmark. En undersøkelse med utgangspunkt i fenomenet mangeromstuffer*. Upublisert befaringsrapport. Universitetet i Tromsø.

- Myrvoll, E. R. 2005: Samiske urgraver; statusrapport med forslag til miljøovervåkingsprogram. *NIKU Rapport 7*. Oslo.
- Myrvoll, E. R. 2006. Kulturmiljøer fra jernalderen og tidlig historisk tid i Nord-Troms og Finnmark. I. M. Egenberg, B. Skar og G. Swensen (red.). *Kultur – Minner og Miljø. Strategisk instituttprogrammer 2001-2005*. NIKU Tema 18, pp. 221-234.
- Myrvoll, E. R. 2008: *Samiske helligsteder. Tradisjon-registrering-forvaltning*. NIKU Rapport 24. Oslo.
- Nicolaissen, O. M. 1890: Undersøgelser i Tromsø og Finnmarkens Amter i 1889. *Foreningen til Norske Fortidsminnesmerkers bevaring. Aarsberetning for 1889*, pp. 1-11.
- Nilsen, Ø. 2009: Varangersamene. Bosetning, næring, folketall, utmarksbruk mv. fra historisk tid til i dag. Várjjat Sámi Musea Čállosat /Varanger Samiske Museum Skrifter nr 5. www.varjjat.org.
- Olsen, B. 1984. *Stabilitet og endring. Produksjon og samfunn i Varanger 800 f. Kr. – 1700 e. Kr.* Upublisert magistergradsavhandling, Universitetet i Tromsø. Tromsø
- Olsen, B. 1994: *Bosetning og samfunn i Finnmarks forhistorie*. Oslo.
- Reymert, P. K. 1980: *Arkeologi og etnisitet. En studie i etnisitet og gravskikk i Nord-Norge og Finnmark i tiden 800-1200*. Upublisert magistergradsavhandling i arkeologi, Universitetet i Tromsø. Tromsø.
- Riksantikvaren, 2003: *Kulturminne og kulturmiljø i konsekvensutgreiingar, Rettleiar*. Riksantikvarens rapportar Nr. 31. 2003. Oslo.
- Schanche, A. 2000: *Graver i ur og berg. Samisk gravskikk og religion fra forhistorisk til nyere tid*. Karasjøk.
- Schanche, K. 1992: *Den funntomme perioden. Nord-Troms og Finnmark i det første årtusen e. Kr.* FOK-programmets skriftserie, nr 2.
- Skjelsvik, E. 1978: Registrering av fornminner for det økonomiske kartverket i Norge 1963-1977. *Fornvænnen* nr. 73, pp. 134-140.
- Skjelsvik, E. 1998: *Registrering av fornminner for det økonomiske kartverket 1963-1994*. NIKU Temahefte 25. NINA-NIKU Stiftelsen for naturforskning og kulturminneforskning. Oslo.
- Simonsen, P. 1961: *Varanger-funnene II, Fund og udgravninger på fjordens sydkyst*. Tromsø Museums skrifter. Vol. VII, Hefte II.
- Simonsen, P. 1979: Juntavadda og Assebakte: to utgravninger på Finnmarksvidda. *Acta Borealia* nr 17. 1979. Tromsø.
- Simonsen, P. 1982: Veidemenn på Nordkalotten. Hefte 4; Jernalder og middelalder. *Stensilserie B – historie*. Nr. 21-1982. Universitetet i Tromsø. Tromsø.
- Storli, I. 1994: «Stallo»- boplassene: spor etter de første fjellsamer? Instituttet for sammenlignende kulturforskning. Serie B: Skrifter XC. Oslo.

Internett

- 2010a Riksantikvaren. Strategisk plan for forvaltning av arkeologiske kulturminner og kulturmiljøer 2010-20120. Høringsutkast. Elektronisk dokument. Tilgjengelig fra: <http://www.riksantikvaren.no/filestore/STRATEGISKPLAN-HRINGSUTKAST.pdf> [Besøkt medio juni 2010]
- 2010b Riksantikvaren. Kulturminnedatabasen Askeladden. Elektronisk dokument. Tilgjengelig fra: <http://askeladden.ra.no/sok/> [Besøkt primo april 2010]
- 2010c Riksantikvaren. Verdiskapingsprogrammet. Elektronisk dokument. Tilgjengelig fra: <http://www.ra.no/?module=Articles;action=Article.publicShow;ID=4942> [Besøkt primo april 2010]
- 2010 Riksantikvariembetet. Fornsök. Elektronisk dokument. Tilgjengelig fra: <http://www.raa.se/cms/extern/index.html> [Besøkt primo april 2010]

Kvernsteinsindustri i vikingtid og tidlig middelalder i Saltdal kommune, Nordland fylke

I Norge har arkeologisk forskning omkring produksjon og distribusjon av kvernstein vært lite vektlagt. Dette til tross for kornets sentrale rolle i landet opp gjennom tida. I Nord-Norge var kornet gjennom hele middelalderen den viktigste byttevaren for tørrfisk, og det er derfor merkelig at problemstillinger rundt kvernsteinsproduksjon og kornmaling har vært så lite påakta. Både historiske og arkeologiske kilder omtaler funn av kvernsteiner flere steder i Norge og Sverige, mens det finnes ikke spor etter slik produksjon i Danmark. Det er også funnet kvernsteiner som fyllmasse både i gravhauger og som gravgods som kan dateres til jernalderen (Trones 2003: 44). Det eldste funnet av kvernstein i Norge er antakelig fra den store gravplassen i Skjeberg i Østfold hvor man har kvernfunn som kan dateres til 300-tallet før Kristus (Stigum 1981: 539). I tillegg blir kvernsteiner funnet i forbindelse med utgravninger av nordnorske gårdshauger som dateres til middelalderen. Tidligere blei bruddene på Tolstad i Vågå kommune i Gudbrandsdalen og Setså i Saltdal i Nordland regna som de eneste kjente produksjonssteder for kvernstein i middelalderen (Alsvik et al. 1981: 11-12).

Bortsett fra et par mindre arbeider som tar opp kvernsteinsproduksjon og omkringliggende problemstillinger, er arkeologen Irene Baug (2001) den første som bredt tar opp dette temaet i sin hovedfagsoppgave om kvernsteinsbruddene i Hyllestad i Sogn og Fjordane. Baug viser i sitt materiale at hele fire områder i Hyllestad kan vise til kvernsteinsproduksjon som strekker seg tilbake til vikingtid eller overgangen tidlig middelalder, og for to av lokalitetene kan produksjonen ha starta opp så tidlig som i førromersk og romersk jernalder. Produksjonsperioden kan for enkelte brudd ha vart til helt ut på 1600-tallet (ibid.: 64-65).

Utgangspunktet til denne artikkelen er kvernsteinsbruddene i Saksenvik og Setså i Salten kommune i Nordland (Fig. 1), hvor forfatteren foretok en arkeologisk undersøkelse i forbindelse med planlegging av et nytt mikrokraftverk i Soksenvikelva. Den arkeologiske utgravinga ga svært overraskende dateringer (Helberg 2007).

Registreringer av kvernsteinsbrudd i Nord-Norge.

I følge Einar Normann har det vært produsert kvernsteiner flere steder i Troms og Nordland, både i det han kaller «gamal og ny tid». Han definerer alle kvernsteinstypene fra disse bruddene som «Nordlandsstein» og konkluderer med at det ikke fra noen av produksjonsstedene har vært eksportert stein utover si egen fylkesgrense (Normann 1936: 119). I en seinere publikasjon av Alsvik, Sognnes og Stalsberg (1981: 14) nevnes også flere produksjonssteder for kvernstein i Sør-Troms og Nordland. Her skilles det mellom Brønnøystein som kom fra tre gårder i Brønnøy, Ranvæingsstein fra en gård i Elsfjorden og Saltvæingsstein fra en

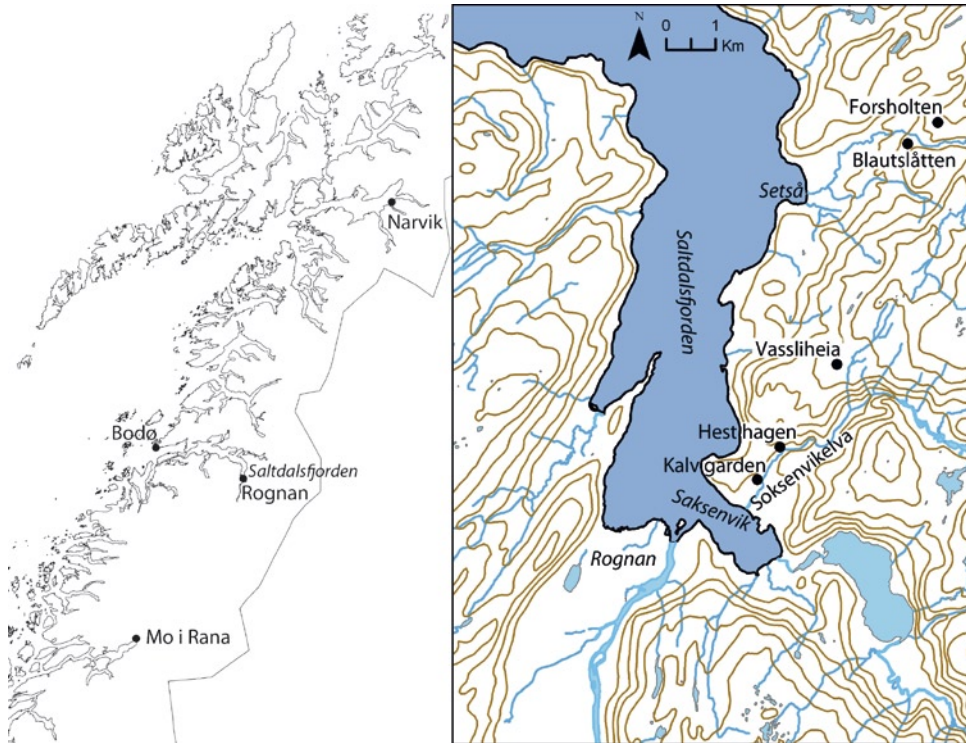

Fig. 1: Kartutsnitt av Nord-Norge med avmerking av undersøkelsesområdet. Illustrasjon: Jan Magne Gjerde, Tromsø Museum-Universitetsmuseet.

rekke brudd i Saltdal, Fauske, Sørfold, Nordfold og Hamarøy. Fra Troms fantes det en del brudd rundt Sørreisa, og disse gikk under navnet Sørreisastein.

Bygdene Saksenvik og Setså ligger på østsida av Saltdalsfjorden omlag midt mellom tettstedene Fauske og Rognan. I erkebiskop Aslak Bolts jordebok fra 1432 fortelles det at kvernsteinsproduksjon var i gang på begynnelsen av 1400-tallet, og at erkebispesetet i Nidaros eide kvernsteinsbrudd ved Setså, som i middelalderen hadde navneformene *Setzaa* og *Seshawgh*. I jordeboka står det at kirka eide 16 deler av heile kvernsteinsberget på Setså. (Bolt 1432-33: 154). Det finnes imidlertid svært mange større og mindre brudd i området, men disse er av en eller annen grunn ikke nevnt i det historiske kildematerialet. Samtidig kan det i dag være vanskelig å vurdere hvor stort område som kirka eide, var på denne tida.

I de seinere åra har Helge P. Titland (2002 og 2006) registrert ganske mange kvernsteinsbrudd på Setså og i Saksenvikdalen. Til sammen har Titland (personlig meddelelse 2009) dokumentert om lag 60 ulike kvernsteinsbrudd i Saksenvik- og Setsåområdet, og ca. 40 av disse er registrert i Askeladden. Han er sannsynligvis den som i dag best har oversikt over kvernsteinsbruddene i området. Mange av bruddene er store, opp mot 50-60 meter lange, 4-5 meter høye med til dels store tipphauger med avfallsstein foran. Mange brudd framtrer

Fig. 2: Kvernsteinsbruddet Vassliheia i Saksenvikdalen. Foto: Bjørn Hebba Helberg, Tromsø Museum-Universitetsmuseet.

som markante formasjoner i terrenget hvor man kan se sirkelprofiler og huggemerker etter uttak av kvernsteinsemner fra berget. (Fig. 2).

Kverntyper.

Det er i hovedsak to typer kverner som blei brukt til maling av korn. Det er håndkvern og vannkvern, og de blei som navnene indikerer, enten drevet for hånd eller ved hjelp av vannkraft. Håndkverna er den eldste, og som nevnt kan man finne spor etter slike i Norge helt tilbake til førromersk jernalder. Vannkverna kom ikke i bruk i landet før på begynnelsen av 1200-tallet (Baug 2001: 7). Dette medførte at maling av korn etter hvert blei overtatt av profesjonelle møllere, og man kjenner til at det fantes profesjonelle møllere i bergensområdet på 1200-tallet (ibid.: 7). Håndkverna blei fortsatt brukt, spesielt på gårdene, også etter at vannkverna blei innført (Trones 2003: 44). Terje Jensen i Saksenvik forteller at håndkverna blei brukt på gårdene i Salten til helt ut på 1920-tallet. Skubbekverner er selvsagt den eldste håndkverntypen vi har, og i den nordlige landsdel har vi eksempler som kan dateres fra mellomneolitikum til førromersk jernalder, noe som indikerer korndyrking f. Kr. (Valen 2007: 41). Skubbekverna og vannkverna vil ikke bli omtalt mer i denne sammenheng fordi de ikke inngår i konteksten vår.

Fordi det her utelukkende vil handle om håndkverner, skal vi se litt nærmere på oppbygginga og bruken av ei slik kvern (Fig. 3). Teknisk sett bestod kverna av en roterende over-

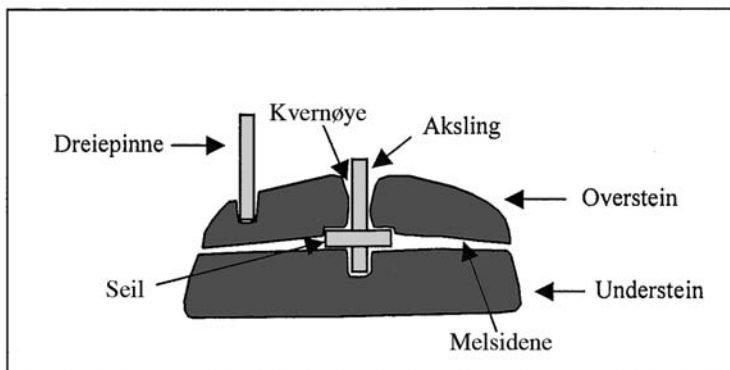

Fig. 3: Skjematisk oppbygging av håndkvern. Etter C. O. Cederlund 1981.

stein og en fast understein som lå oppå hverandre. De to sidene som lå mot hverandre blei kalt melsidene sia det var disse to steinflatene som var direkte i kontakt med kornet. Steinene var helt jevne der kornet blei malt, men for å lette kornets spredning og for først få en grovere og seinere en finere malningsgrad, var den underliggende steinen ofte svakt konveks ved sentrumshullet. Den overliggende steinen, som også kalles løperen, var derfor noe konkav på tilsvarende sted. Sentrumshullet, også kalt kvernøyet, gikk gjennom løperen og halvveis ned i understeinen der det var plassert en tre- eller jernaksling, som gjennom en anordning kalt seilet, overførte dreininga til oversteinen slik at kornet kunne bli malt. Seilet blei også brukt for å regulere avstanden mellom over- og understeinen. Dette kunne skje ved å legge inn kiler i seilets festeanordning. Ved maling blei kornet tømt ned i hullet og kom ut ved ytterkanten mellom kvernsteinene som ferdig mel (Pettersson 1977: 11, Cederlund 1981: 536 – 538, Baug 2001: 6).

I Norden dominerte to teknikker for å få oversteinen til å rotere. Den enkleste metoden var å dreie steinen rundt med en kort pinne festa i et hull oppe på oversteinen. Den andre metoden gikk ut på å feste ei lang stang i hullet på oversteinen samt i en bjelke over kverna. I middelalderen var sistnevnte metode mest i bruk fordi den var mest effektiv. Grunnen til dette var at dragstanga påvirkte oversteinens rotasjon på en bedre måte enn ved denne korte pinnen som ellers var i bruk. Ved kverning av korn var det viktig at kvernsteinene lå stødig på et flatt underlag, og spesielle kvernbenker av tre er kjent fra historisk tid. (Cederlund 1981: 537, Thue 2000: 24).

Saksenvik og Setså; landskap og bergartstype.

Det er spesielt tre hovedområder for uttak av kvernstein i Saksenvikdalen, og disse er fra sør mot nord; Kalygarden, Hestgarden og Vassliheia. I tillegg til hovedbruddene på disse lokalitetene er det spor etter flere mindre uttak i området. Uttakene i Saksenvikdalen finnes over en lengde på 1,5 km, og i Vassliheia mer eller mindre i en kontinuerlig lengde på om lag 400 meter. De laveste bruddene ligger på ca. 40 moh. og strekker seg helt opp til over 450 moh. De aller fleste uttakene i Saksenvikdalen er i fast fjell, og det finnes relativt få uttak fra løse blokker (Titland 2002, 2003: 37, 2006, Lindahl 2008: upaginert). Flere av bruddene har en

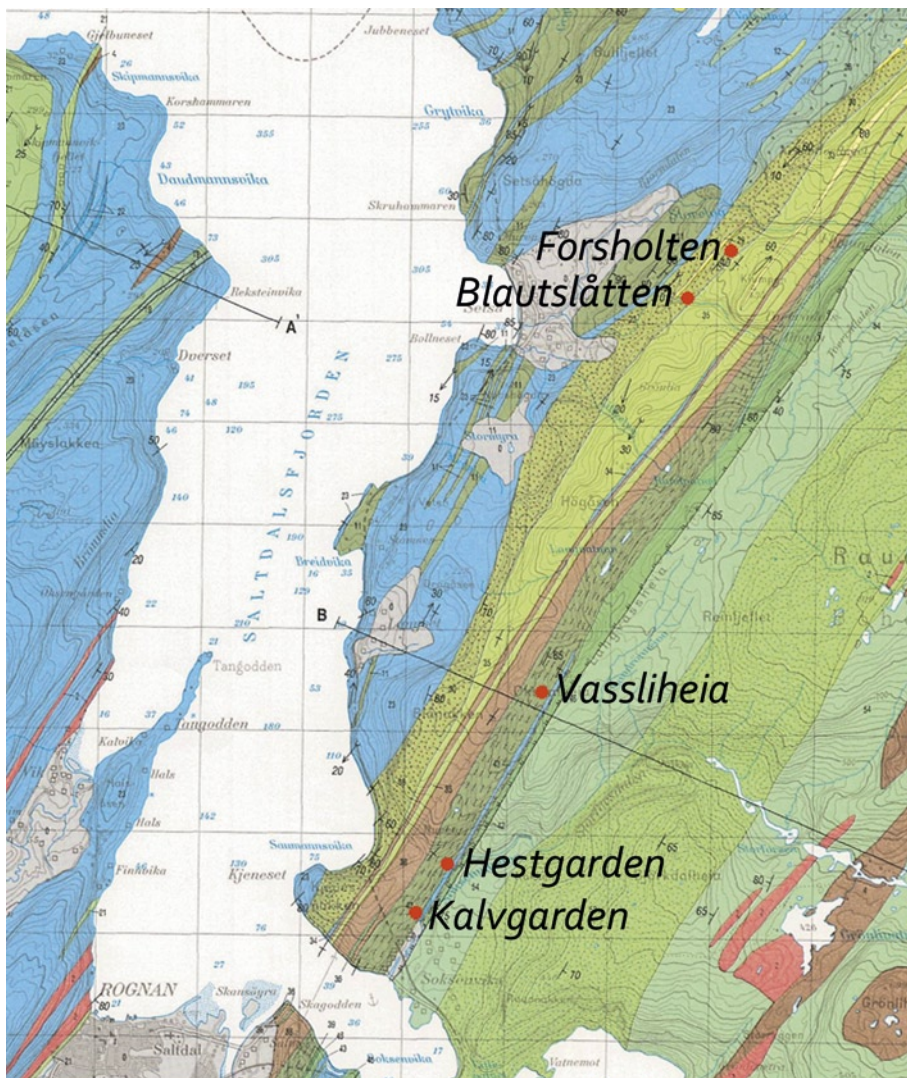

Fig. 4: Geologisk kart for området Saksenvik – Setså. Utsnitt kartblad Rognan 2129III (NGU), M 1:50 000.

imponerende størrelse, og det kan ha vært tatt ut mange tusen stein fra enkelte forekomster.

På Setså er de fleste uttakene knytta til lokalitetene Blautslåtten, Forsholten, Bjørnholten, Langholten og Kuhella, og det er registrert kvernsteinsbrudd i fast fjell opp til 200 moh. I tillegg finnes det flere lokaliteter hvor det ikke finnes hoggemerker i fjellet, men som har store rester av avfallsstein i front. Uttakene synes her mindre enn i Saksenvikdalen, og det finnes flere uttak på løse blokker (ibid.: 2002, 2003:39, 2006, 2008).

Fig. 5: Berg med spor etter utkiling av kvernsteinsemner ved Setså. Foto: Bjørn Hebba Helberg, Tromsø Museum-Universitetsmuseet.

Alle kjente norske kvernsteiner fra middelalderen er hogd ut i glimmerskifer med isprengte granater eller stauroliter (Stigum 1981: 553). I Saksenvikdalen og Setså domineres bergartene av granatglimmerskifer, amfibolitter og lag med marmor. Generelt stryker bergartene seg NNØ-SSV med et steilt fall mot ØSØ (ibid.: 2008) (Fig 4). Det er granatglimmerskiferen som er brukt som råstoff i kvernsteinsproduksjonen. Årsaka til dette er den spesielle blandinga mellom den myke glimmerskiferen og de harde granatene som til sammen gjør at bergartens overflate forblir ru, slik at kornet kan males.

Uttaksteknikk og produksjonsverktøy.

To ulike teknikker er benytta for å ta ut kvernstein i Saksenvikdalen og i Setsåområdet. Enten hogde man kvernsteinsemnet rett ut av berget eller så foretok man ei utkiling etter lagdelinga i berget (Titland 2003: 36). I Saksenvikdalen er hovedsakelig all produksjon av kvernstein skjedd ved at emnet først er hogd ut og deretter kilt ut og løsna fra berget (Lindahl 2008). Ved denne produksjonsmåten får man ferdige emner som enten kan fraktes ned til bygda og der bearbeides vidare for salg, eller bearbeidinga kan fullføres på bruddstedet. Ved en slik framgangsmåte blir avfallsmengden mindre enn ved å ta ut hele flak fra det lagdelte berget. Denne produksjonsmåten gir svært synlige spor i berget og kan sees mange steder i Saksenvikdalen. De sirkelrunde hoggmerkene, delvis uthogde sirkler og andre spor etter meiselbruk, vises i berget som rester etter at steinene er utkilt og løsna fra berget. (Fig. 6, 8). Flere steder finnes også hele kvernsteiner som står igjen i berget, og i avfallstip-

Fig. 6: Kvernsteinsemne med sentrumsavmerking og hoggespor. Foto: Bjørn Hebba Helberg, Tromsø Museum-Universitetsmuseet.

pene finnes både hele og fragmenter av ferdige steiner. Disse har ofte skader eller er av dårlig berg, slik at de ikke var brukbare som kvernstein.

I Setsåområdet er teknikken noe annerledes. Her er store flak og hellere løsna fra berget og etterpå bearbeida. Denne framgangsmåten gir større avfallstipper enn ved den første beskrevne teknikken fordi produksjonsavfallet blir mye større i det man tar ut store blokker og etterpå hogger dem til. Årsaka til de ulike uttaksteknikkene på de to stedene er sannsynligvis at fallet på foliasjonen er forskjellig; den faller mot hoggerne i Saksenvikområdet og fra hoggerne i Setsåområdet. Ei anna forklaring kan være at bruddene er av ulik alder (ibid.: 2008), noe jeg skal komme tilbake til (Fig. 5).

Granatglimmerskiferen er en lagdelt bergart med skifrig struktur, og den spaltes lett dersom man følger lagdelinga i berget. Alle sporene etter redskapsbruk i uttaksområdene viser tydelig at spisse metallredskaper har vært brukt i uttaksprosessen. Dette kommer tydeligst fram i de mange sirkelrunde hullene som sees i kvernssteinsbruddene, blant annet i Saksenvikdalen. Her kan man mange steder observere at det først er blitt laga en sirkel som markerte kvernsteinsemnet, og emner med sentrumsanmerking finnes også. Deretter er det hogd et tjuetalls meiselhull og sirkelspor slik at steinen kunne løses fra det underliggende berget. (Fig. 6, 8). Alt tyder på at kvernøyet blei hogd ut til slutt etter at steinen var løsnet fra berget fordi alle kvernsteiner og fragmenter av slike, som blei funnet under utgravinga, var uten kvernøye (Helberg 2007: 3). Dette passer også bra med Baugs (2001: 73) konklusjon fra Hyllestad om at kvernøyet også der er hogd ut etter løsing fra berget.

Fig. 7: Jernkile funnet i grusmaterialet i uttak under vann. Foto: Adnan Icacig, 9 Tromsø Museum-Universitetsmuseet.

Hvilke redskaper som var i bruk i middelalderen og i tida før vet man imidlertid svært lite om fordi omtrent ingenting er bevart, og i tillegg er de skrevne kildene fra middelalderen svært mangelfulle (Ekroll 1997: 83, Baug 2001: 70). Derfor blir bruksspor etter redskaper svært viktig for å forstå uttaksteknologien i bruddene. Baug (ibid.: 70) sier imidlertid at granatglimmerskiferen i Hyllestad er så hard at den har levna svært få redskapsspor. I Saksenvikdalen synes forholdene å være noe annerledes fordi det her blei avdekka flere klare merker etter produksjonsutstyr. Utstyr som spisshakker og ulike meisler ser ut til å være hyppig brukt (Helberg 2007: 3).

Dersom bergets lagdeling tillot det, blei kvernsteinene ofte utforma direkte på berget for så å bli løst etterpå (Baug 2001: 70). Dette ser også til å være tilfellet i Saksenvikdalen. Den mest kritiske fasen i hogginga var antakelig når den ferdighogde steinen skulle løses fra berget, og det er flere teorier om hvordan dette har foregått. Noen hevder at det blei brukt vann om høsten som man lot fryse slik at isen sprenge løs steinene, andre mener at det blei brukt trekiler som blei fukta slik at treet utvida seg og sprenge løs emnet (ibid.). Ut fra skriftlige kilder fra 1700-tallet er det belegg for at man tok i bruk jernkiler og ulike typer spisshakker, blant annet kvernjern som var ei hakke med spiss i begge ender. Dette kan også se ut til å være aktuelt for Saksenvik- og Setsåområdet. I forbindelse med utgravinga i 2006 blei det funnet et stykke jern som blei tolka som en jernkile brukt i forbindelse med uttak av stein (Helberg 2007: 5). Dette kan passe godt med noen av de sporene som står tilbake i fjellet (Fig.7).

Kvernsteinsbruddet, utgravinga og fornminne.

I området ved Kalvgarden og Hestgarden finnes flere områder hvor det er brutt kvernstein i eldre tider. Disse ligger på vestsida av Soksenvikelva langs den gamle skogsveien. Det undersøkte området ligger omtrent midt mellom disse, men noe nærmere Kalvgarden på eiendommen Øren. Grunnen til at man foretok en arkeologisk undersøkelse her, var at Saksenvik kraft AS hadde planer om å bygge et nytt minikraftverk samt ny inntaksdam i elva.

Selve kvernsteinsbruddet ligger om lag 800 meter fra sjøen og mellom 44 og 47 moh. Bruddet viste seg å være 31 meter langt, mellom 4 og 5,5 meter bredt og den største høgda om lag 3 meter. Det laveste punktet ligger under normalvannsstanden i elva, og det finnes også merker etter uttak av kvernstein her (Helberg 2007: 2). Det må antakelig bety at de

steinene som er tatt ut her, må være tatt ut ved svært lav vannstand, kanskje seinhøstes eller om vinteren.

Bruddet var, før utgravinga tok til, dekket av store mengder med jord og større steiner på grunn av skogsveien som var anlagt i overkant av bruddet. Fyllmassen fra veien dekket det aller meste av bruddet, og området var også dekket av småkratt og annen vegetasjon. Under fyllmassen og til dels iblanda i jordmassene var det en anseleg samling med skremateriale fra den tidligere kvernsteinsproduksjonen. Mange av disse restene hadde merker etter meisel og annen redskapsbruk. Utgravinga fungerte først og fremst som ei maskinutgraving der vår rolle som arkeologer var å overvåke denne på best mulig måte, samt se på muligheten for å ta stikkprøver og dateringsmateriale. Alt overliggende jordmateriale fra skogsveien blei fjerna med maskin. Krafte og finere redskap blei ikke brukt før vi kom ned i reint produksjonsmateriale fra bruddet (Fig. 8).

Det blei registrert mye avlagsmasse/produksjonsavfall som lå over uttakene og spesielt nede i botn av uttakene, hvor massen var ublanda og mer finkorna. Her blei det også, på ulike steder i bruddet, tatt ut fire stykker trekolprøver for ^{14}C -datering (Fig. 9). Etter at jordmassene var fjerna fra berget, framkom et større bergparti som var dekket av sirkelprofiler og gjenstående kvernsteinsemner. Det kom fram mange flotte strukturer etter uttak av kvernsteiner, samt produksjonsspor og merker etter bor- og meiselbruk, og man kan lett se størrelse og antall uttatte steiner flere plasser. Flere steder er det lange rader med sirkelrunde spor etter steinuttakene, slik at man kan telle hvor mange steiner som er tatt ut i hver rad. (Fig. 10). Kvernsteinene, som alle er håndkverner, har en diameter mellom 50 og 60 cm og en tykkelse på om lag 10-12 cm. De fleste steinene som står igjen i berget har spor etter 22-24 meiselhull, og diameteren på disse er ca. 2,5-4 cm. Merker etter senterhull blei også funnet flere steder. (Helberg 2007: 3). Disse er avsatt fordi man før hogginga tok til, avmerka ytterkanten av emnet med en passeranordning, slik at det blei lettere å få en jevn sirkel. I tillegg blei det funnet hele og noen fragmenter etter 17 kvernsteiner, alle uten kvernøye.

Kvernsteinsbruddet framstår i dag som et flott og sjeldent kulturminne, og mye av dette vil bli lagt under vann når den nye dammen er ferdig. Det er likevel ikke sikkert at bruddet vil ta særlig skade av dette. Vegetasjonen, som helt sikkert ville ha reetablert seg igjen på bergene og etter hvert ha dekket bruddet helt eller delvis, vil nå bli holdt borte av vannet. Bruddet vil nå bli mindre synlig, men kanskje bedre bevart under vann? På lang sikt må man likevel regne med at varierende vannstand, på grunn av oppdemminga, vil kunne forårsake erosjon og forvitring av bergstrukturene. Også isgang i elva og i damområdet vil kunne skade strukturene etter kvernsteinsuttakene.

Problemet med slike undersøkelser er at gravinga i for stor grad blir utført på tiltakshavers premisser. Både i forhold til hvor det graves og ikke minst når det gjelder tempoet på tiltaket, vil ofte ei slik utgraving framstå som lite tilfredsstillende sett fra en arkeologisk synsvinkel. Selv om gravemaskinkjørerene viser alle former for forsiktighet, vil det være mange muligheter for at ting kan gå galt, konteksten forstyrres, og den vil sikkert mange ganger forsvinne heilt uten at arkeologen en gang registrerer det. Et eksempel på dette kan være at bare deler av et kulturminnefelt blir avdekket slik at strukturer som burde ha vært dokumentert, ikke blir skikkelig registrert eller utgravd. I tillegg er kravet til dokumentasjon ofte lavere enn ved ei forskningsgraving. Det blir aldri som ved ei arkeologisk forskningsutgraving hvor premissene er heilt annerledes. Her er området undersøkt på for-

*Fig. 8: Kvernsteinsbruddet under utgraving. Uttak ¹⁴C-prøver.
Foto: Bjørn Hebba Helberg, Tromsø Museum-Universitetsmuseet.*

*Fig. 9: Kvernsteinsbruddet ved Soksenvikelva etter utgraving med avmerking av ¹⁴C-uttak.
Foto: Bjørn Hebba Helberg, Tromsø Museum-Universitetsmuseet.*

hånd, man har vurdert gravingsstrategi, tenkt igjennom ulike problemstillinger, og gjennomføringa skjer på grunnlag av disse forutsetningene.

Historikeren Johs. B. Thue (2000: 34) har konkludert at vrakandelen i Hyllestad ut fra avfallshaugene har vært høy. Dette ser ikke ut til å være tilfelle i Saksenvikdalen, dersom de 17 kvernsteinene representerer den totale mengden av feilproduksjon. Da må feilprosenten sies å være liten når man ser på det totale antall kvernsteiner som bare dette bruddet har framskaffa. Dette stemmer også godt med Baug (2001: 73) som sier at ho ikke registrerte mange uløste steiner i utgravingsområdet i Hyllestad. Størrelsen på avfallshaugene sier kanskje ikke så mye om vrakprosenten, men heller noe om produksjonsmengden av kvernstein. Avfallsmengden kan muligens også knyttes til kvaliteten på berget og hoggernes kyn-dighet.

Fig. 10: Rader av spor etter uttak av kvernstein. Foto: Bjørn Hebba Helberg, Tromsø Museum-Universitetsmuseet.

Hvor gammelt kan kvernsteinsbruddet være?

Kvernsteinsbruddene på Setså er nevnt i Aslak Bolts jordebok fra 1432, som er ei nøye registrering av inntektene av eiendommene til erkebispesetet i Nidaros. Det at kirka eide og dreiv brudd aleine eller sammen med andre aktører og er nevnt i skriftlige kilder, må både bety at virksomheta var av betydelig størrelse og at den allerede på 1400-tallet hadde pågått ei tid. Fra skriftlige kilder vet vi at kvernstein blei produsert på Setså fra 1430-tallet og til midten av 1830-tallet (Pettersson 1977: 71). Sogneprest Sommerfeldt nevner i si beretning fra 1820-tallet at hogging av kvernstein var så godt som slutt, og at de få som dreiv dette knapt nok kunne hogge en møllestein til eget bruk (Hutchinson et al. 2000: 29).

Ut fra gårdsnavn og funnkontekst kan både Setså og Saksenvik dateres til vikingtid og muligens til tida før dette (Hutchinson et al. 2000: 25, 2006: 14). Sannsynligvis tilhørte gårdene opprinnelig et av de store høvdingegodsene som hadde makta og styrte samfunnsutviklinga i Hålogaland i jernalderen. Når vi kommer ut i middelalderen er eierskapet mer komplisert; og både kongen, kirka, adelskap og odelsbønner er representert blant eierne, og mange av eierne bodde ikke selv i dalen (ibid.: 2006: 20). Begge gårdene er i Bolts jordebok oppført med særdeles høy skyldverdi i forhold til den verdien som er oppført i nyere tid, og det må antas at verdien av kvernsteinsbruddene var en av hovedårsakene til dette (Hutchinson et al. 2006: 20).

Likevel nevner ikke jordeboka noe om kvernsteinsbrudd i Saksenvik. Hvordan kan dette forklares? Ei forklaring kan være at alle kvernsteiner fra området gikk under benevnelsen

Trekolprøve	Resultat ¹⁴ C år	Kalibrert resultat
Wk20433	930 ± 37 BP	1020-1190 e. Kr.
Wk20434	959 ± 34 BP	1010-1160 e. Kr.
Wk20435	1014 ± 34 BP	900-1160 e. Kr.
Wk20436	966 ± 34 BP	1010-1160 e. Kr.

Kalibrert resultat utført med OxCal versjon 3.10 med 95,4 % sannsynlighet.

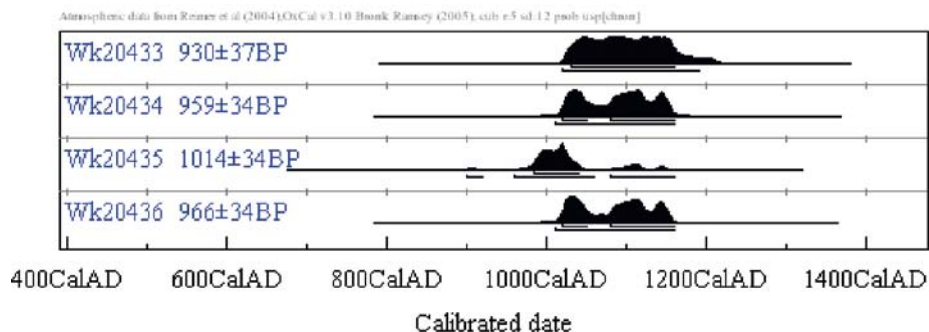

Fig. 11: Dateringsoversikt av ¹⁴C-prøver tatt nede i botnen av kvernsteinsbruddet.

setsåstein. Vi vet foreløpig ikke når kvernsteinsproduksjonen på Setså tok til, men det synes noe underlig dersom den starta på et mye seinere tidspunkt enn i Saksenvik. Ei anna forklaring kan være at kvernsteinsbruddene i Saksenvik var avslutta før jordeboka blei skrevet slik at bruddene her ikke hadde noen interesse. Det er også mye som taler for at gården lå brakk etter Svartedauen i 1349-50 fordi landskylda etter Svartedauen blei satt til halvparten av den gamle, og dette tyder på at den nylig var bygsla etter et lengre tidsrom der den lå øde (Hutchinson et al. 2000: 207). Det er likevel merkelig dersom gården lå brakk at ingen tok opp produksjonen viss det var mer råstoff tilgjengelig her.

Den arkeologiske undersøkelsen frambrakte fire trekolprøver som blei sendt til Waikato University på New Zealand for ¹⁴C-bestemmelse. Figur 11 viser en oppstilling over dateringsresultatet. Muligheta for å ta ut dateringsmateriale var ikke optimal. Dette kan komme av at vi mista materiale på grunn av gravingsstrategien eller av at det ikke var mer materiale tilgjengelig. Alle prøvene er tatt i den midtre delen av bruddet slik at vi verken har daterbart materiale fra den tidligste fasen eller fra sluttperioden. Ut fra ¹⁴C-prøvene har kvernsteinsbruddet med stor grad av sikkerhet vært i drift mellom 900 og 1190 e. Kr., fra midten av vikingtid og til slutten av tidlig middelalder. Dette dekker imidlertid bare en del av bruddets tidshorison fordi vi ikke har dateringsmateriale fra botn- og topplagene.

Sannsynligvis må oppstarten ha vært enda tidligere fordi alle trekolprøvene blei tatt ut godt inne i bruddet, og elva overflomma også det laveste partiet av bruddet selv om vannstanden var relativ liten på utgravingstidspunktet. Dette minimaliserte antakelig muligheta for å finne daterbart materiale i bruddets tidligste fase. Det blei heller ikke funnet noe trekol i den øvre delen av bruddet. Resultatet blir da at vi ikke med sikkerhet kan datere starten og slutten av virksomheta her. Vi kan bare stadfeste at deler bruddet blei drevet i overnevnte

periode. Likevel kan vi argumentere med at starten sannsynligvis må ha vært en gang på 800-tallet e. Kr. på grunn av at startfasen på bruddet ligger lavere enn der de tidligste date-ringene stammer fra. Fordi Saksenvik ikke er nevnt i jordeboka, er det fristende å sette sluttfasen av virksomheta her til før Svartedauen. Med en slik argumentasjon blir bruks-fasen på bruddet rundt 500 år.

Produksjonsmengde av kvernstein.

Kvernsteinsbruddet ved Kalvgarden kan ha vært i drift i om lag 500 år, og det blei totalut-gravd ved undersøkelsen i 2006 slik at vi har mål på bruddets utbredelse og størrelse. Derfor er det også mulig å forsøke å anslå den totale produksjonsmengden av kvernstein her.

Det er i hvert fall to måter å beregne et mulig produksjonstall. Det ene er å dele bruddets totale volum på volumet av en kvernstein. Da får man anslagsvis antall produserte kvern-steiner, og i dette tilfellet får man om lag 8000 steiner totalt. Usikkerheta er imidlertid stor både fordi det er vanskelig å beregne det virkelige volumet av steinuttak, samt si noe om hvor stort skrematerialet er. Den andre måten er å forsøke å få et slags mål på hvor mange stein som er tatt ut ved hjelp av de resterende uttakssporene som kan sees i bruddet. Dette gir også usikre tall. Ved denne metoden blir en mulig produksjon rundt 7000 kvernstein. Begge disse tallene må sees som et maksimum av produserte kvernstein, og sannsynligvis var produksjonen lavere. Dersom vi justerer ned produksjonsantallet på grunnlag av skre-materialet og andre usikkerheter til 5000 stein og setter levetida til bruddet til om lag 500 år, kan dette ha gitt en årsproduksjon på ca. 10-12 stein.

For å få et mål på tidsbruken ved kvernsteinsproduksjon, kan vi se på forsøkshogginga som Irene Baug (2001: 76-79) foretok i forbindelse med sin hovedoppgave i arkeologi. Steinhoggerne som utførte oppdraget brukte 15 timer på å ferdigstille en stein. Det er likevel vanskelig å relatere dette til en tilsvarende prosess utført i jernalder og middelalder. Da måtte hoggerne også rydde bruddene for overskuddsmasse, samt kanskje holde redskapen kvass dersom det ikke var profesjonelle smeder på stedet som tok seg av denne oppgaven. Dessuten må vi regne med at profesjonelle steinhoggere i tidligere tider var mer kyndige enn de som utførte forsøkshogginga. I tillegg hogg de mindre steiner ved forsøket, 38-40 cm i diameter (Baug 2001: 77) mot 50-60 cm i Saltdal.

I Selbu produserte 200 mann mellom 400 og 600 kvernstein i sesongen (ibid: 79). Dette utgjør om lag 2,5 stein per mann. En oversikt over kvernsteinsproduksjon fra Västergötland i Sverige fra perioden 1847-1905 gir en gjennomsnittsproduksjon på 440 kvernstein i sesongen. I omtrent samme tidsrom var gjennomsnittssysselsettinga 70 hoggere, det vil si om lag 6 stein per hogger i sesongen (Pettersson 1977: 36-37). Dersom vi bruker disse produksjonstallene som grunnlag, kan vi kanskje antyde at det var knytta 2-3 steinhoggere til virksomheta i Kalvgarden.

Uansett hvor kyndige tidligere tiders steinhoggere var sammenligna med nåtidige ama-tørhoggere, kan vi se at svært mye av tida i bruddene må ha gått til opprydding, fjerning av feilproduksjon og skrematerialet. Hvor stor del dette arbeidet representerte vet vi lite om fordi det ikke omtales i kildene. Kvernsteinsbruddet ved Kalvgarden har sannsynligvis vært i drift i om lag 500 år med en samla kvernsteinsproduksjon på rundt 5000 håndsteiner. Befar-inger i terrenget viser at nærområdet har svært mange kvernsteinsbrudd, helt fra beboelses-området og opp på fjellet. Totalt er det registrert over 60 ulike brudd i området, og mange av

bruddene er på størrelse med Kalvgarden eller større. Hvor stor den totale kvernsteinsproduksjonen var i dette området og over hvilket tidsrom den foregikk er ikke mulig å si noe om uten en større arkeologisk undersøkelse. Både de ulike bruddenes størrelse og antatt driftsperiode kan ikke besvares. Heller ikke om alle bruddene var i drift samtidig eller om de laveste uttakene blei tømt først for deretter å starte opp høyereliggende brudd, kan besvares uten en slik undersøkelse.

Kvernsteinsbruddene i Saltdal i et større perspektiv.

Kverner og maling av korn er sjelden nevnt i skrevne kilder, men noen få unntak finnes. I et brev skrevet omkring 1330-1350 gir kong Erik av Sverige innbyggerne i en sørsvensk by lov til å ha egne håndkverner i husa sine. Også i nedskrevne lover fra 1300-tallet omtales kverner, og det nevnes at tyveri av kverner skal sidestilles med ran og straffes hardt. Beskrivelser av ulike kverntyper finnes også i Olaus Magnus (1555/1982: 590) si historieframstilling fra 1555 hvor han nevner en mengde ulike kverntyper; alt fra håndkverner til kompliserte, mekaniske kverner som blei drevet av ulike energityper. Likeså måtte man på 1200-tallet betale tiende av kvernsteinsberg (Baug 2001: 114). Dette betyr at kverner og melframstilling har hatt en sentral rolle i samfunnet, og at fenomenet allerede har eksistert ei god tid før det blei skriftlig omtalt.

Som nevnt finnes det minst 60 kvernsteinsbrudd av uvisst størrelse i området, og ei estimering av total produksjonsmengde vil være hefta med mange usikkerheter. Med bakgrunn i utgravingsresultatene kan vi i hvert fall anslå at den totale mengden av kvernstein fra området må ha vært rundt tretti tusen stein i løpet av produksjonsperioden. En slik aktivitet er så betydelig at den må regnes som en tidlig form for industrivirksomhet. Sentrale spørsmål blir da hvordan man organiserte ei slik virksomhet, hvem hogde og hvordan foregikk transport og distribusjon? Og blei det bare produsert kvernstein?

Både produksjon og distribusjon av kvernstein fra Salten er etter all sannsynlighet sterkt undervurdert. En del av årsaka til dette kan være at omtrent alle som hevder dette, har en felles referanse, nemlig Einar Normann (1936: 119) som hevder at «når ein tek undan dei største av desse brota, i Brønnøy herad i Nordland, er det ikkje frå nokon av deim sendt kvernar utanum fylkesgrensa». Dette utsagnet faller etter mi meinig helt på steingrunn dersom vi tar utsagnet til inntekt for kvernsteinsdistribusjon i jernalder og middelalder. Påstanden er kanskje misbrukt fordi Normann sannsynligvis ikke omtaler denne perioden, men bare til omsetting av kvernstein i nyere tid. Også Baug (2001: 87-90) har en tendens til å ta for gitt at «alle» kvernsteiner som er funnet i Sør-Norge, Danmark, Sverige, Island, Færøyene og England, og som ikke kan stedfestes, stammer fra Hyllestad. Dette kan neppe stemme. En storproduksjon av stein, slik som vi ser fra Setså og Saksenvik, må ha hatt et annet marked enn bare sitt eget nærmiljø. Det lokale omland kan umulig ha forbrukt en slik mengde kvernstein, og det ville samtidig ha overflommet og ødelagt markedet prismessig, slik at handelen ville ha vært uinteressant. Også for eierne ville en slik type drift ha vært lite gunstig, og kirka ville neppe ha involvert seg så sterkt i et tapsprosjekt. Dette støttes også opp av informasjon fra NGU, som sier at de har sett på kvernsteinsmaterialet fra folkebibliotekstomta og andre nærliggende gravinger i Trondheim og konkluderer med at «vi finner atskillige gode kandidater for saltdalsstein» (Meyer 2009). Dette kan imidlertid ikke avgjøres

sikkert før en geologisk analyse av kvernsteinens bergart er gjort. Dersom det viser seg at råstoffet for steinene kan tilskrives saltdalsområdet, er det ingenting i veien for at kvernsteinene har gått til andre steder i landet og også utenlands.

I Egils saga omtales Torolv Kveldulvsson, som var fra Hålogaland og den første tørrfisksportør vi kjenner til, at han utrusta et skip som seilte til England omkring 875 med fisk og kom hjem med vin, honning og klede (Egils saga: 36). Også i Grettes saga (Norrøn saga V, Grettes saga 1989: 58,59) fortelles det om storfolk, blant annet Torkjel fra Salten, som sendte skip fra Vågan i Lofoten til England med varer. I Sverres saga får vi vite at kongen på vei ut Trondheimsfjorden passerte hele 50 handelsskip som kom fra Vågan, men vi vet ikke hvem skipene tilhørte og hvor de skulle (Norges Kongesagaer: 18). Ut fra dette bildet ser vi at både skip og transportruter sannsynligvis var godt etablert rundt år 1000. Det er derfor ingen ting i veien for at kvernstein fra Salten kunne ha sine markeds plasser i Sør-Skandinavia og ellers rundt om i Europa. Kvernstein kan også ha vært benytta som ballaststein i båtene for seinere å bli salgsvare, før man tok fatt på hjemveien med vin, keramikk og kornprodukter. Problemet med opplysningene i Egils og Grettes sagaer er imidlertid at de alle stammer fra tida rundt midten av 1200-tallet, og de kan derfor vanskelig tas til inntekt for hva som virkelig skjedde to- til tre hundre år tidligere. Av Sverres saga, som for det meste er skrevet i hans samtid, får vi vite at det på slutten av 1100-tallet var etablert en skipsrute fra det nordlige Norge og sørover. Denne opplysninga er nok mer å stole på fordi den er skrevet ned i si samtid, men den kan heller ikke tas til inntekt for hvordan samfunnsforholdene var et par hundre år tidligere.

Hvordan blei virksomheta organisert?

Nå vet vi ikke helt hvor lenge kvernsteinshogginga foregikk i Salten, men vi kan med stor sikkerhet si at den varte i minst 500 år. Den spede begynnelsen kan ha vært en gang på 800-tallet, og aktiviteten slutta antakelig en gang etter Reformasjonen. Disse spesielle og sjeldne kulturminnene vitner om stor aktivitet, svært god kunnskap om berggrunnen, teknisk innsikt og ikke minst evne til organisering av transport og distribusjon. Uttak av stein skjedde med stor sannsynlighet på flere steder samtidig og har etter all sannsynlighet vært av stor økonomisk betydning for distriktet. Omfanget av virksomheta virker så stor at ikke hvem som helst kan ha stått ansvarlig for dette. Vi må tro at det i den tidligste fasen var høvdingene og andre storbønder som sto bak og organiserte virksomheta, både selve produksjonen og utskipninga av produktene. Når vi kommer ut i tidlig middelalder, har sannsynligvis også kirka hatt en aktiv og deltakende rolle. Produksjonen på de ulike lokalitetene vitner om en svært profesjonell utførelse, og spørsmålet må bli om det var folk tilgjengelig i bygda som både hadde tid og de nødvendige kunnskapene for å utføre arbeidet. Å få klarhet i dette er vanskelig, og mulighetene er flere, men vi kan tenke oss at i den første driftstida blei arbeidet kanskje utført av treller under ledelse av kyndige håndverkere. Seinere kan dette enten ha utvikla seg til ei drift utført av spesialister som kanskje kom utafra, men mest sannsynlig er det at arbeidet blei skjønna av bygdas egne folk som hadde lært seg teknikken. Dette sannsynliggjøres også ut fra at det kanskje ikke var mer enn en noen få stykker som arbeidet samtidig i hvert av bruddene. I perioder kunne man unnvære folk på gårdene til annet arbeid enn fiske og gårdsarbeid. Sannsynligvis var det sesongmessig produksjon, noe

man gjorde når gårdsarbeid og fiske ikke krevde sin mann. Det er også lite sannsynlig at produksjonen blei holdt oppe om vinteren, både fordi snøen kunne ligge i tykke lag over bergene, og fordi dette også var tida for det beste fisket.

Sluttkommentarer.

Utgravinga av kvernsteinsbruddet ved Kalvgarden i 2006 gir oss holdepunkter for å si at det antakelig allerede på 800-tallet var i gang en industriaktig framstilling av kvernstein, og at det må ha vært tilnærma profesjonell handtering i alle ledd. Stormenn og kirka må ha hatt hånd om denne virksomheta, som hadde slikt betydelig omfang. Dersom man vurderer størrelsen av uttakene i Kalvgarden som et gjennomsnitt, må den totale mengden av produserte kvernsteiner være alt for stor for kun å dekke et lokalt behov. Derfor må en regne med at det meste av produksjonen har gått ut av distriktet, sannsynligvis også til utlandet.

Det er imidlertid vanskelig å anslå størrelsen på produksjonen og tidsaspektet uten en ny og større undersøkelse av området, der man både ser på utbredelsen av bruddene samtidig som materiale for ¹⁴C-dateringer blir tatt. Uttaksteknikken av stein kan synes å være forskjellig på ulike steder i området. Kommer dette kun av ulik lagdeling av bergarten i området eller kan det også si noe om endring i teknologi og alder? Det er derfor viktig at det fokuseres på studier som kan gi oss ny kunnskap om anvendt teknologi.

Fremdeles gjenstår mange ubesvarte spørsmål vedrørende kvernsteinshistoria i Saksenvik og på Setså. Disse kan ikke besvares før en større arkeologisk undersøkelse finner sted. Spørsmål angående teknologi, utskipping, marked og organisering av virksomheta bør belyses ytterligere. Det samme gjelder for hvor lenge virksomheta varte og når den hadde sin glanstid. NGU er godt i gang med det treårige kvernsteinsprosjektet *Kvernsteinslandskap i Norge* som kanskje kan gi noen svar, spesielt med hensyn til hvilke markeder kvernsteinene endte opp på, idet de skal undersøke bergartssammensetting og proveniens (<http://www.ngu.no/no/tm/Om-NGU/Prosjekter/Millstone/>, lokalisert 06.05.2010).

Summary

The starting point for this article is the millstone quarries at Saksenvik and Setså in Salten municipality, Nordland County, where the author conducted archaeological investigations in 2006 at the Kalvgarden locality (Helberg 2007), (Fig. 1, 4). All of the Norwegian millstones from the medieval period are formed from mica schist with ice fractured garnets or staurolites (Stigum 1981: 553). In Saksenvikdalen and Setså, the rock types are dominated by garnet mica schist, amphiboles and layers of marble. Garnet mica schist is the raw material for millstone production. The reason for this is the special mixture of soft mica schist and hard garnets that combined together create a rough rock surface suitable for grinding grain.

Millstones have been quarried over a large part of the area, and more than 60 different quarries have been recorded (Titland 2009). The lowest quarries lie at ca. 40 m asl and the highest are at 450 m asl. Many of the quarries are large and reach 50-60 meters in length and 4-5 meters in height. Some have large heaps of waste rock and many appear as pronounced

features in the terrain where one can see circular profiles and cut marks from the removal of millstone blanks from the rock (Fig. 2).

The investigated millstone quarry lies approximately 800 meters from the sea and between 44 and 47 m asl. The quarry is 31 meters long and between 4 and 5.5 meters wide with a maximum elevation of 3 meters. The lowest point lies under the normal water level of the river, and there are also marks from the removal of millstones here (Helberg 2007:2). This probably indicates that the millstones were quarried when the water level was very low, perhaps in the late autumn or winter.

Many fine structures related to the quarrying of millstones were revealed during the investigations, as well as traces from production and markings from drill and chisel use. The size and quantity of quarried millstones is clearly visible at a number of locations. In some places there are long rows of circular traces from quarrying, making it possible to count how many millstones were taken out of each row. The millstones, which were all used in hand mills, have diameters of 50-60 cm and are around 10-12 cm thick. The majority of unfinished millstones which remain in the rock have traces from 22-24 chisel depressions, and the diameters of these are ca. 2.5-4 cm. Marks from the central holes were also found in a number of places (Helberg 2007: 3). These remain because prior to cutting, the outer edge of the blank was inscribed using a compass technique so that it would be easier to obtain an even circle (Fig. 6, 8). The excavations make it possible to estimate that this quarry alone could have produced as many as 5000 millstones with a yearly production of about 12 stones. The workforce may have been 2-3 men at a time.

The archaeological investigations produced very surprising dates because it can be shown with a high degree of confidence that the millstone quarry was in operation from approximately AD 850 to the Black Death (Helberg 2007). Excavation results provide evidence that industry-like quarrying of millstones was already taking place by the ninth century, with by and large professional handling of all production phases. Both chieftains and the church must have had a hand in this enterprise, which had a considerable scope. If one considers the size of the quarry at Kalvgarden as average, the total number of millstones produced may have been well over 30.000 stones. We may assume that the majority of this production was exported beyond the district, including overseas.

There remain many unanswered questions concerning the history of millstone production at Saksenvik and Setså. These cannot be answered until a larger archaeological excavation takes place. Questions regarding technology, shipment, markets and organization of the enterprise should be further illuminated. The same applies to how long the enterprise lasted and when it was at its prime.

Takk

En stor takk til Stephen Wickler og Jan Magne Gjerde som helt på direkten hjalp til med oversettelse og teknisk hjelp.

Litteratur

- Alsvik, E., Sognnes, K. og A. Stalsberg 1981: Kulturhistoriske undersøkelser ved Store Kvern fjellvatn, Selbu, Sør-Trøndelag, 1978. *Rapport. Arkeologisk serie 1981:1*. Det Kgl. Norske Videnskabers Selskab, Museet. Universitetet i Trondheim.
- Baug, I. 2001: *Kvernsteinsbrota i Hyllestad. Arkeologiske punktundersøkingar i steinbrotsområdet i Hyllestad i Sogn og Fjordane*. Universitetet i Bergen. Upublisert hovedfagsoppgave.
- Bolt, A. 1432-33: *Aslak Bolts Jordebok*. Utgitt ved Jon Gunnar Jørgensen. Oslo 1997.
- Cederlund, C. O. 1981: Kvarn. *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder fra vikingtid til reformasjonstid*. Bind 9.
- Egils saga: Oversatt av Lie, H. Oslo 1970.
- Ekroll, Ø. 1997: *Med kleber og kalk. Norsk steinbygging i mellomalderen*. Oslo.
- Helberg, B. H. 2007: Rapport vedrørende overvåking av inngrep i kvernsteinsbrudd i damområdet for Saksenvik kraftverk, Saksenvik i Saltdal kommune, Nordland. Upublisert rapport TMU, UiT.
- Hutchinson, A., Clark, G. S. og L. Krane 2000: *Saltdal. Gård og slekt*. Bind I. Bodø.
- Hutchinson, A., Clark, G. S. og L. Krane 2006: *Saltdal. Gård og slekt*. Bind IV. Oslo.
- Jensen, T. 2006: Personlig meddelelse mai 2006.
- Lindahl, I. 2008: NGU Geologi for samfunnet. NGU Rapport 2008.075. Granatglimmerskiferen i Saksenvik – Setså området; tidligere brukt som kvernstein – nå til bruk som unik bygningsstein, Saltdal kommune, Nordland. (Upaginert).
- Meyer, G. 2009: Opplysninger gitt i mail mars 2009.
- Norges kongesagaer, Sverres saga 1914: Oversatt av G. Storm og A. Bugge. Kristiania.
- Normann, E. 1936: *Norske mylnor og kvernar*. Band II. Oslo.
- Norrøn saga V 1989: *Grettes saga*. Oversatt av L. Holm-Olsen. Oslo/Gjøvik.
- Olaus, Magnus (1555) 1982: *Historia om de nordiska folken*. Stockholm.
- Pettersson, T. J-E. 1977: *Kvarnstenshuggning. En innledande översikt på skandinavisk grund med utgångspunkt från Malungs socken*. Uppublisert oppgave i etnologi. Uppsala Universitet.
- Stigum, H. 1981: Kvernstein og kvernsteinsbryting. *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder fra vikingtid til reformasjonstid*. Bind 9.
- Thue, B. J. 2000: *Livets Steinar. Produksjon og eksport av kvernstein frå Hyllestad i mellomalderen*. Leikanger.
- Titland, H. P. 2002: Kulturminneregistreringer av kvernsteinsbruddene i Saksenvik og på Setså, Saltdal 2002. Saltdal kommune, arkiv kulturetaten. Upublisert rapport.
- Titland, H. 2003: Kvernsteinsbruddene i Saltdal. L. Krane (red.). *Saltdalsboka 2002/2003*. Utgitt av Saltdal kommune.
- Titland, H. P. 2006: Kulturminneregistreringer av kvernsteinsbruddene i Saksenvik. Saltdal kommune, arkiv kulturetaten. Upublisert rapport.
- Titland, H. P. 2009: Personlig meddelelse vedrørende dokumenterte kvernsteinsbrudd i Saksenvikdalen og på Setså, samt registrering i Askeladden.
- Trones, J. I. 2003: Om bergverksdrift fra middelalderen og muligens tidligere. L. Krane (red.). *Saltdalsboka 2002/2003*. Utgitt av Saltdal kommune.
- Valen, C. R. 2007: Jordbruksimpulser i neolitikum og bronsealder i Nord-Norge? En revisjon av det arkeologiske gjenstandsmaterialet og de naturvitenskapelige undersøkelsene. Universitetet i Tromsø. Upublisert hovedfagsoppgave i arkeologi.

På sporet av tidlig gårdsstruktur

Kjelsvika – en marginal bosetning fra bronsealder og jernalder i et sentralområde på Lista, Vest-Agder fylke

Lista har lenge vært et viktig område for arkeologisk forskning i det sørligste Norge. Oppmerksomheten har særlig vært rettet mot de to mest funnrike tidsperiodene bronsealder og yngre romertid/folkevandringstid. Området er av mange forskere framhevet som et sentralt område for tidlig etablering og utvikling av gårdsstrukturer. Forskingen viser at området har hatt et bredt politisk og sosialt nettverk i disse periodene. Fokus har i stor grad vært rettet mot arkeologiske kilder som vitner om velstand og ekspansjon, og når det gjelder eldre jernalder er det lagt stor vekt på funnmaterialet fra gården Lunde og dens nærområde innerst i Lundevågen lengst øst på Lista. Tidligere har det blant annet gjennom Farsundprosjektet blitt gjennomført omfattende undersøkelser på nordsiden av Lundevågen i 1992 (Ballin og Jensen 1995) (Fig. 1).

I 2006 og 2007 gjennomførte Kulturhistorisk museum, ved Lundevågenprosjektet, arkeologiske utgravninger på sørsiden av Lundevågen. Undersøkelsene ble utført i to områder, Kjelsvika og Smalsundet (Reitan og Berg-Hansen 2009). Disse lå med en kilometers avstand på sørsiden av vågen. Til sammen ble det foretatt utgravninger på ni lokaliteter, og prøvegravninger på ytterligere seks. Undersøkelsene omfattet først og fremst funn og lokaliteter fra steinalderen, men i likhet med Farsundprosjektet ble det funnet spor fra flere tidsperioder på så å si alle lokalitetene. Dette skyldes to forhold. På sørsiden av Lundevågen reiser halvøya Skjolnes seg bratt og berglendt, og det er i hovedsak i et smalt belte langs sjøen at det finnes flatere områder som er egnet for bosetning. Landhevingen i dette området har i tillegg vært begrenset, slik at de samme områdene har ligget i strandkanten det meste av tida siden istida. Selv om dette har resultert i at alle lokalitetene har flere bosetningsfaser, har det for en stor del vært mulig å skille ut funn fra ulike tidsperioder.

I denne artikkelen skal jeg rette søkelyset mot undersøkelsene som ble gjort i Kjelsvika, en liten beskyttet vik ytterst i Lundevågen. Innerst i vika renner en liten bekk ut i sjøen, og i et lite område omkring finnes det små terrasser og flater mellom lave bergrabber som til sammen danner et avgrenset landskapsrom omkring vika. I dette området ble det funnet spor etter bosetning fra hele steinalderen tilbake til mellommesolitikum. Her skal vi imidlertid se nærmere på funnene fra perioden senneolitikum/eldre bronsealder til og med eldre jernalder. Kokegroper, dyrkningsspor og graver vitner om en liten jordbruksbosetning her gjennom deler av, eller kanskje hele denne perioden. Området må oppfattes som marginalt for jordbruk sammenlignet med de store gårdene på Flat-Lista. Funnene fra Kjelsvika kan derfor gi viktige bidrag til bildet av jordbrukshistorien på Lista. Vi skal se nærmere på disse funnene, men for å forstå hvorfor dette området ble tatt i bruk er det også nødvendig å presentere en kort oversikt over funnbildet og kunnskapsstatus for Lista, og for området omkring Lunde spesielt.

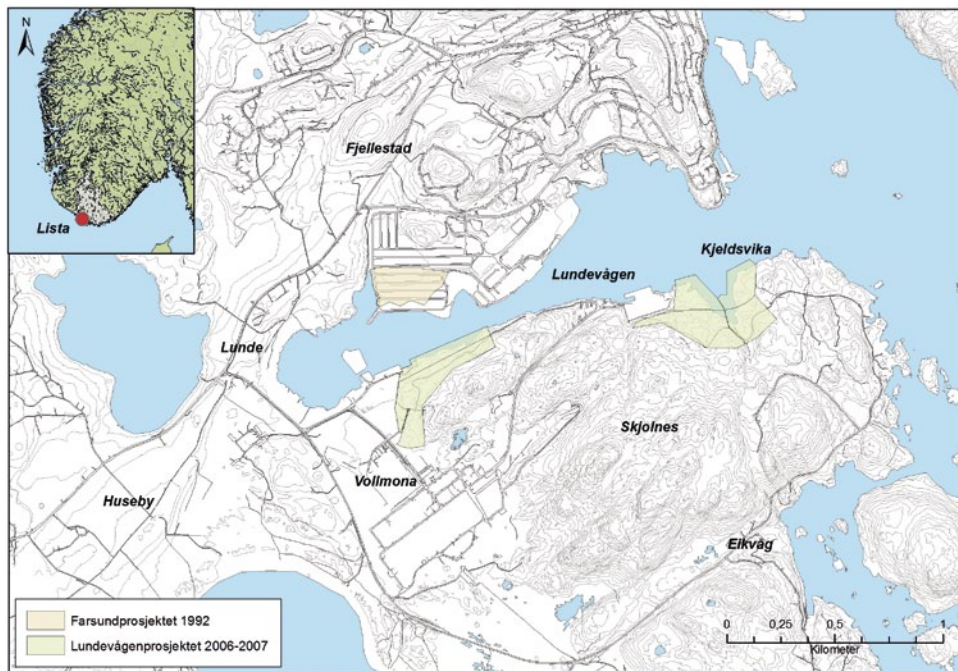

Fig. 1. Oversiktskart som viser den sørøstligste delen av Listahalvøya med Lundevågen. Kartet viser til steder nevnt i teksten. Ill: M. Samdal, Kulturhistorisk museum.

Tidlig åkerbruk i senneolitikum/bronsealder i Lundevågen

Senneolitikum og bronsealder er en periode på Lista som vi først og fremst kjenner gjennom mange løsfunn av steinredskaper, men også bronsegenstander, graver og helleristninger. Boplassene er derimot få og til dels lite utforsket.

Løsfunnene omfatter blant annet et stort antall dolker og sigder av flint, i tillegg til skaft-hulløsker. Gjenstandene er funnet spredt på de fleste gårdene på Flat-Lista (se f.eks. Johansen 1986, Stylegar 2000, samt Valum 2009 for oversikt). Lista regnes av flere forfattere som en del av det vestnorske klokkebegerinfluerte området i senneolitikum (Prescott og Walderhaug 1995, Østmo 2005, Prescott 2009, Melheim in press). Østmo (2005) argumenterer for at Jylland overtar som det viktigste kontaktområdet for Vest-Norge i denne perioden, i motsetning til den foregående perioden som var orientert mot øst-sørøst (jf. Amundsen 2000, Apel 2001, Østmo 2008, Kvalø 2007). Flinthandel har trolig vært en vesentlig del av samhandlinga mellom Jylland og Sørvest-Norge i slutten av steinalderen. Denne kontakten kan også hatt innflytelse på organiseringa av samfunnet, med en utvikling mot et mer intensivt jordbruk og en hierarkisk sosial struktur. Det er flere funn som indikerer kontakt mot Jylland og klokkebegerkulturen på Lista. Funn i en gravrøys som ble undersøkt av Farsundprosjektet (R1) kan være eksempel på en slik innflytelse. Røysa var lagt over en bergsprekk som inneholdt et kullag. Laget er datert til 3870 ± 95 BP, dvs. overgangen mellom mellomneolitikum b og senneolitikum, og inneholdt også en nål eller syl av tinn som dateres til senneo-

litikum, eventuelt eldre bronsealder (Ballin og Jensen 1995, Melheim in press). Funnet representerer trolig en senneolitisk grav, som muligens er gjenbrukt eller tildekket av en ny grav i bronsealder. Et annet eksempel på en slik innflytelse er et funn fra Klokkhammer i nærheten av Vanse. Det dreier seg om en spiralarmring av gull som trolig er fra en gravhaug. Spiralringen dateres til senneolitikum/eldre bronsealder (Melheim in press). Disse metallgjenstandene har paralleller i danske og europeiske klokkebegeerfunn.

Når det gjelder metallfunnene fra bronsealder i Agderfylkene er de aller fleste fra Lista. Det er kjent 33 bronsegjenstander fra Vest-Agder, og av disse kommer 28 fra Lista (Johansen 1986, 1993). Det er i tillegg kjent en rekke helleristninger fra Lista. Disse er av samme type som ristninger i Rogaland og Østfold fra samme periode (Fett og Fett 1941). Motivene som går igjen på ristningene på Lista er skålgroper, skip og fotsåler. Både gjenstandsfunnene, de mange jordbygde gravhaugene og helleristningsfeltene viser at Lista har hatt en nær kontakt med Rogaland og Danmark i senneolitikum og bronsealder (Marstrander 1950, Johansen 1986:110, Apel 2001, Østmo 2005, Kvalø 2007, Melheim in press).

Selv om gjenstandsfunnene er mange, har det hittil manglet undersøkte boplasser. Fra Lista kjenner vi kun to to-skipete og ett tre-skipet langhus fra senneolitikum/bronsealder på Arctanderjordet ved Vanse sentrum (Valum 2009). I tillegg er spredte bosetningsspor fra Fossjordet på Sunde datert til eldre bronsealder (Haukalid 2000), og tilsvarende bosetningsspor på Øvre Skeime er datert til yngre bronsealder (Haukalid 2002). Disse funnene representerer etter alt å dømme spor etter gårdsbosetninger. Johansen (1986: 112-116) påpeker at mange av Listas gårdsnavn kan ha sin opprinnelse i eldre bronsealder. Det dreier seg om uforklarte gårdsnavn, usammensatte, ubøyde naturnavn og naturnavn med dativendelse slik som Tjørve, Penne, Brekne, Jølle, Vere, Elle, Voile, Skeime, Jåtog, Kviljo, Hassel, Berg, Sunde, Lunde, Hauge, Vatne, Velle m. fl. Det store flertallet av bronsefunnene fra Lista kommer fra gårder med slike navn (Johansen 1986: 116). Her skal det også nevnes at det i 2008 ble undersøkt et dyrkningslag på Fjellestad, hvor en kullprøve fra bunnen ble datert til siste del av senneolitikum (Beta-240697, 3600 ± 40 BP) (Demuth og Rundberget 2008). Farsundprosjektet undersøkte en liten lokalitet (R35) med flatehuggete pilspisser og et dolkfragment som er foreslått datert til eldre bronsealder. Lokaliteten hadde imidlertid ingen strukturer som kunne knyttes til denne bosetningsfasen. På lokaliteten R21/22 ble det også funnet en overflateretusjert pilspiss som er blitt knyttet til ^{14}C -dateringer av to ildsteder til eldre bronsealder (T-10485, 3140 ± 75 og T-10488, 3275 ± 80 BP) (Ballin og Jensen 1995). På gårdene Lunde, Huseby og Fjellestad som ligger omkring Lundevågen er det dessuten funnet flere gjenstander som dateres til perioden (Fig. 1). Det dreier seg i hovedsak om eldre løsfunn av flateretusjerte flintredskaper (jf. Tabell 1). Disse funnene dateres i hovedsak innenfor senneolitikum og eldre bronsealder.

Selv om det er funnet få sikre boplasser, må alle disse funnene til sammen oppfattes som spor etter en etablert jordbruksbosetning både på Lista som helhet, og innerst i Lundevågen i senneolitikum og eldre bronsealder. Den omfattende bosetningen som funnene representerer, gjenspeiles også i vegetasjonsutviklingen i perioden. Pollendiagrammene fra halvøya viser at det overalt foregår en omfattende skogrydding i neolitikum og bronsealder som settes i sammenheng med en jordbrukseksponasjon. Pollenanalysene viser at det har blitt etablert gårder i bronsealder, og at det i løpet av bronsealder og jernalder skjer en omfattende avskoging av Lista (Høeg 1995, Prøsch-Danielsen 1995, 1996, Stylegar 2000, 2001, Høgestøl og Prøsch-Danielsen 2006, Prøsch-Danielsen og Selsing 2009: 15). De kjente gjen-

Tabell 1. Storredskaper og pilspisser av flint og bergart fra senneolitikum og bronsealder funnet på Lunde, Huseby og Fjellestad, Farsund kommune, Vest-Agder.

Museumsnummer	Gjenstand	Gård
B4310	1 skafthulløks	Lunde
B4428	1 flintsigd	Lunde
B5473	1 flintdolk, Lomborgs type Ib	Lunde
C22710	1 hjerteformet pilspiss	Lunde
C22711a	1 hjerteformet pilspiss	Lunde
C23978	1 flintsigd	Lunde
C27038	1 flintsigd	Lunde
B3213, B3239, B3342	> 10 hjerteformede pilspisser	Lunde (Vollmona)
B3342a	1 klokkebegerspiss	Lunde (Vollmona)
B3345	1 flintdolk, Lomborgs type VI	Huseby
C22714	1 flintdolk, Lomborgs type VI	Huseby
C22713	1 spydspiss, laget av en dolk av eldre type hvor grepet er knekt (sml. Petersen 1999; nr. 240)	Huseby
C22717	1 skafthulløks	Huseby
C22715	1 flintdolk, Lomborgs type V	Fjellestad

standsfunnene og gravene på Lista er som nevnt i første rekke knyttet til gårder som ligger på den gode jorda på Flat-Lista (jf. for eksempel Johansen 1986), og Høgestøl og Prøsch-Danielsen (2006) mener det er tett sammenheng mellom mengden gjenstandsfunn i et område og de paleoøkologiske sporene etter jordbruk i senneolitikum og eldre bronsealder. Det var derfor uventet å finne et helt kulturmiljø med både dyrknings- og bosetningsspor, og ikke minst et gravanlegg, i Kjelsvika utenfor de sentrale jordbruksområdene og på et sted hvor det ikke er kjent et eneste løsfunn fra denne perioden.

Jordbruksbosetning i senneolitikum og bronsealder i Kjelsvika

Det er undersøkt fem lokaliteter i Kjelsvika med dateringer og funn fra senneolitikum eller bronsealder i forbindelse med Lundevågenprosjektet (Fig. 2) (Reitan og Berg-Hansen 2009). Det dreier seg om både boplassfunn, dyrkningslag og gravfunn, men det er ikke funnet spor etter bygninger. Bosetningssporene kan derfor karakteriseres som fragmentariske, og de ligger på lokaliteter med funn fra flere perioder. Til sammen utgjør de imidlertid sikre spor etter bosetning i perioden, og det er derfor naturlig å presentere materialet samlet.

De eldste sporene i området finner vi på Kjelsvika III, hvor en kokegrop (S6A) er datert til senneolitikum II (Tabell 2). Rett ved kokegropa ble det funnet 148 keramikkskår av ett kar som trolig kan dateres til samme tid. Ingen andre funn på lokaliteten kan knyttes sikkert til denne perioden. Det er derfor vanskelig å si noe om varigheten av oppholdet. Funnene føyer seg imidlertid fint inn i rekken av de mange fragmentariske sporene fra senneolitikum omkring Lundevågen.

Innerst i vika ligger Kjelsvika IV, en boplass med funn blant annet fra eldre bronsealder. Blant gjenstandsmaterialet er det fem overflateretusjerte pilspisser med konkav basis, samt bor og skrapere tildannet med overflateretusjeringsteknikk (Fig. 3). Alle dateres typologisk

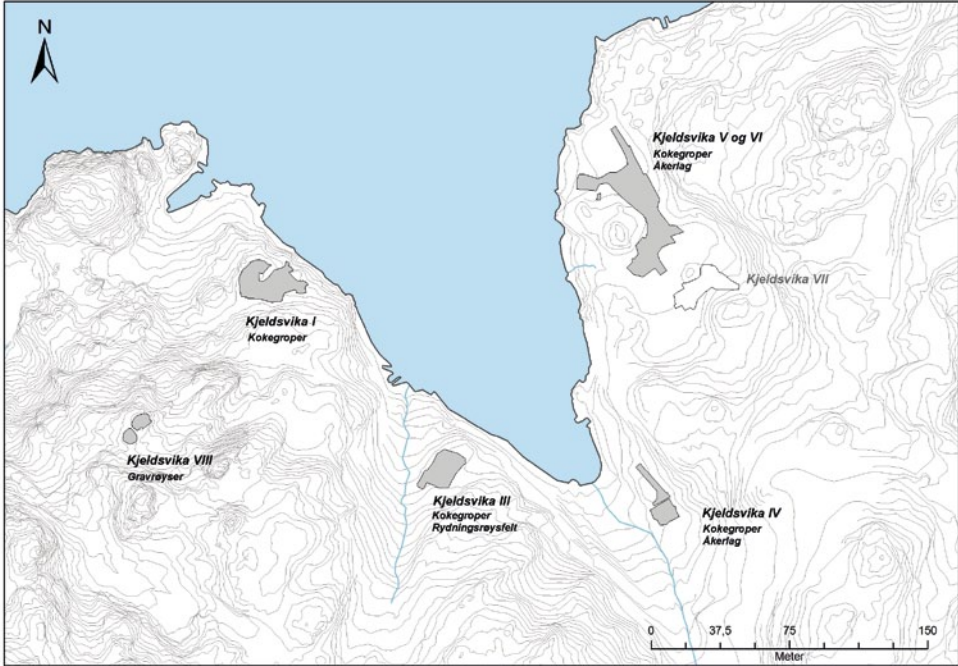

Fig. 2. Kart over lokalitetene i Kjeldsvika. Ill: M. Samdal, Kulturhistorisk museum.

til senneolitikum/eldre bronsealder, og er av typer som ofte forekommer på boplasser fra perioden. Et åkerlag dekket en stor del av lokaliteten (Prøsch-Danielsen og Sandvik 2008, Reitan og Berg-Hansen 2009). Laget inneholdt spor etter en rydningsbrann som er ^{14}C -datert til bronsealder, periode I. Det ble også funnet flere kokegroper på lokaliteten som alle er yngre enn åkerlaget. Fem av disse kokegroperne er ^{14}C -daterte til eldre bronsealder (jf. Fig. 4, Tabell 2). Det ser dermed ut til at lokaliteten ble tatt i bruk i senneolitikum eller tidlig i eldre bronsealder. Deretter ble boplassen flyttet, og en åker etablert på stedet. Etter at åkeren gikk ut av bruk ble det gravd flere kokegroper på samme sted allerede i løpet av eldre bronsealder.

Ytterligere to boplasslokaliteter i Kjeldsvika har ^{14}C -dateringer fra bronsealder. På lokaliteten Kjeldsvika VI er det blant annet funnet et fossilt åkerlag (S26) som er datert til eldre bronsealder, periode II. En kokegrop (S6) datert til yngre bronsealder var gravd ned gjennom laget. På lokaliteten Kjeldsvika I ble ytterligere to kokegroper datert til eldre bronsealder (jf. Fig. 4, Tabell 2). Det ble ikke funnet gjenstander som kan dateres til denne perioden på disse lokalitetene, men ^{14}C -dateringene viser en viss aktivitet gjennom bronsealder.

Gravanlegg fra bronsealder i Kjeldsvika

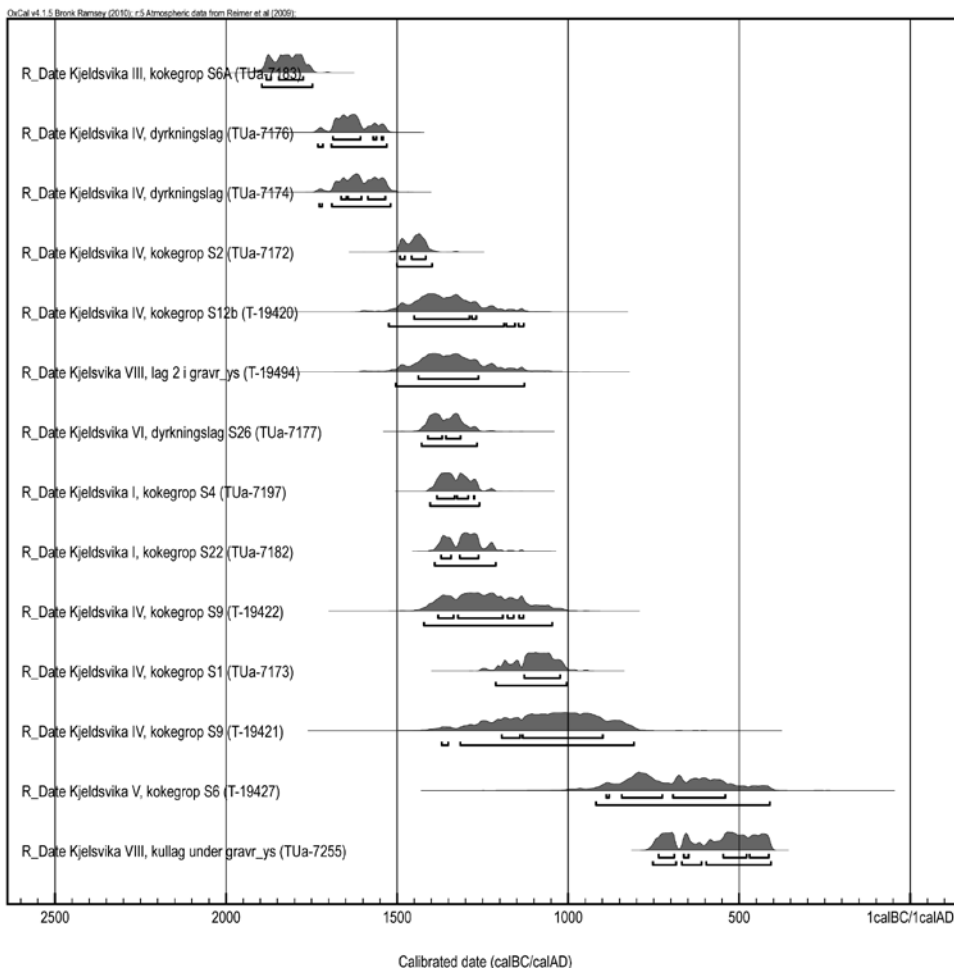
I tillegg til bosetnings- og dyrkningssporene ble det undersøkt to gravrøyser (Grindkåsa 2009). Gravene lå høyt og fritt, og med god utsikt mot sjøen slik det er vanlig for denne

Fig. 3. Gjenstander av flint fra Kjelsvika IV (C55979). Øverst t.v. et flateretusjert avslagsbor. Øverst, i midten: to ødelagte redskaper som kan ha vært skrapere av om lag samme type som det øverst til høyre. Øverst t.h.: et kombinasjonsredskap med en skraperende og en mulig borspiss i motsatt ende. Nederst: fem flateretusjerte pilspisser, alle med konkav basis. Lengden på disse varierer fra 3,5 til 1,5 cm. Foto: T. Heibreen, Kulturhistorisk museum.

Tabell 2. Oversikt over ^{14}C -dateringer fra senneolitikum og bronsealder fra Lundevågenprosjektet.

Lokalitet	^{14}C -datering, ukal.	Kal. datering (2)	Periode	Lab.nr.
Kjeldsvika III (kokegrop S6A)	3505 ± 25	1900-1740 f. Kr.	Senneolitikum	TUa-7183
Kjeldsvika IV (dyrkningslag)	3345 ± 30	1740-1520 f. Kr.	Bronsealder per. I	TUa-7176
Kjeldsvika IV (dyrkningslag)	3330 ± 35	1730-1510 f. Kr.	Bronsealder per. I	TUa-7174
Kjeldsvika IV (kokegrop S2)	3170 ± 30	1500-1390 f. Kr.	Bronsealder per. II	TUa-7172
Kjeldsvika IV (kokegrop S12b)	3105 ± 75	1530-1120 f. Kr.	Bronsealder per. II-III	T-19420
Kjelsvika VIII (lag 2 i gravrøys)	3090 ± 75	1510-1120 f. Kr.	Bronsealder per. II-III	T-19494
Kjeldsvika VI (dyrkningslag S26)	3085 ± 35	1430-1260 f. Kr.	Bronsealder per. II	TUa-7177
Kjeldsvika I (kokegrop S4)	3050 ± 25	1410-1250 f. Kr.	Bronsealder per. II-III	TUa-7197
Kjeldsvika I (kokegrop S22)	3030 ± 25	1390-1210 f. Kr.	Bronsealder per. III	TUa-7182
Kjeldsvika IV (kokegrop S9)	3010 ± 70	1430-1040 f. Kr.	Bronsealder per. II-III	T-19422
Kjeldsvika IV (kokegrop S1)	2905 ± 30	1220-1000 f. Kr.	Bronsealder per. III-IV	TUa-7173
Kjeldsvika IV (kokegrop S9)	2850 ± 110	1400-800 f. Kr.	Bronsealder per. III-V	T-19421
Kjeldsvika V (kokegrop S6)	2590 ± 100	950-400 f. Kr.	Bronsealder per. V-VI	T-19427
Kjeldsvika VIII (kullag under gravrøys)	2445 ± 35	760-400 f. Kr.	Bronsealder per. V-VI	TUa-7255

Figur 4. Kalibreringskurve for ^{14}C -dateringer til senneolitikum og bronsealder fra Kjeldsvika. (Oxcal v4.1.5 Bronk Ramsey (2010); r:5 Atmospheric data from Reimer et al. 2009)

typen røyser. Røysene inneholdt graver fra yngre romertid/tidlig folkevandringstid (se nedenfor), men flere funn viste at den største røysa (id50127) også har hatt en eldre fase i bronsealder. Ved foten av denne røysa ble det funnet et steinlag på den ene siden (Fig. 5). Det dreier seg enten om en steinlegning, eller om en rest av en bronsealder røys. Det er uansett sannsynlig at steinlaget representerer et gravanlegg fra bronsealder som er gjenbrukt og/eller påbygd i romertid. I steinlaget og under selve gravrøysa ble det funnet en brukket, flateretusjert spiss (mulig del av en flintsigd), en flekke og to flintavslag (Fig. 6). Spissen dateres trolig til eldre bronsealder. Det ble dessuten funnet biter av opptil knyttnevestor hvit kvarts både spredt i haugfyllet, og i en konsentrasjon sentralt i gravrøysa. I tillegg var det også plassert kvartsbiter med jevne mellomrom langsmed kanten av gravrøysa. Det er usik-

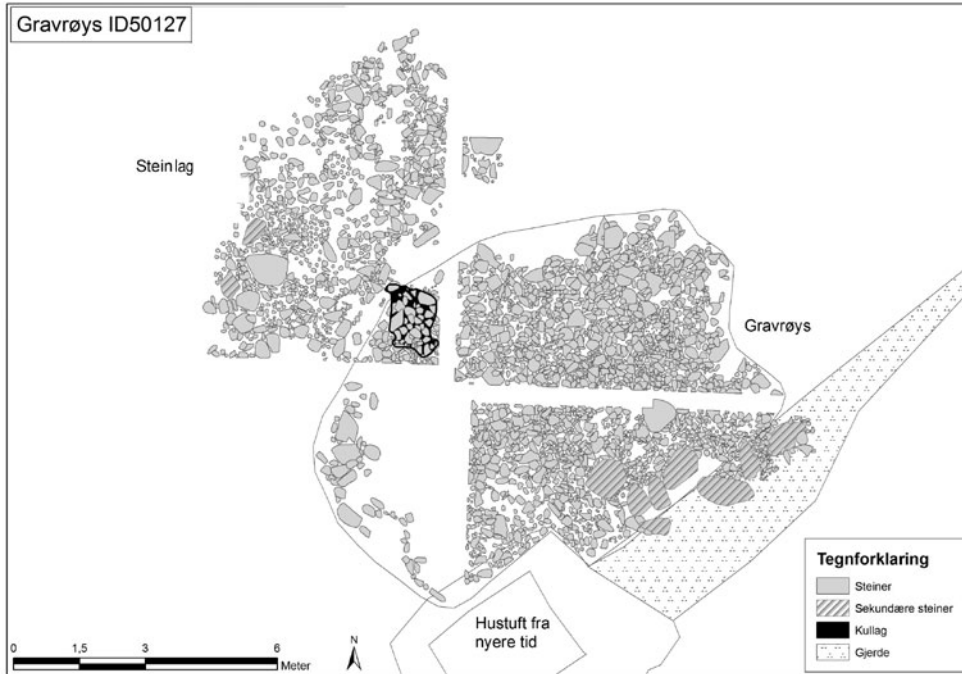

Fig. 5. Plantegning av den største gravrøysa i Kjelsvika (id50127). Steinlaget hvor den flateretusjerte flintspissen ble funnet er øverst til venstre. Ill: T. Wikstrøm, Kulturhistorisk museum.

Fig. 6. Del av flateretusjert spiss av flint, mulig del av sigd (C56214/1). Største lengde 4,5 cm, største bredde 1,9 cm. Funnet i steinlaget ved gravrøys id50127 på Kjelsvika VIII. Foto: I. M. Berg-Hansen, Kulturhistorisk museum.

kert hvorvidt kvartsen tilhører bronsealder- eller jernalderkonteksten. Stykker av hvit kvarts er relativt vanlig i slike graver fra begge perioder (Larsen et al. 2004: 102-103). Goldhahn (2007: 159-206) har pekt på at hvit kvarts ofte forekommer i seremonielle kontekster, slik som helleristninger og graver fra bronsealder.

To ^{14}C -dateringer fra selve gravrøysa ga henholdsvis eldre bronsealder, periode II-III og yngre bronsealder (jf. Fig. 4, Tabell 2). Den eldste av disse dateringene antas å være samtidig med den flateretusjerte flintspissen fra steinlaget, og daterer trolig bronsealdergraven. Det er verdt å legge merke til at denne dateringen er relativt samtidig med to kokegropene på den nærliggende lokaliteten Kjelsvika I, samt dyrkningslaget på Kjelsvika VI og flere av kokegropene på Kjelsvika IV.

Plantemakrofossilanalyser og pollenanalyser av jordlaget under gravrøysene ga interessante resultater. Laget inneholdt spor etter en rydningsbrann, og pollenanalysene viste et skogløst område, med dominans av gress (*Poaceae*) og innslag av pollentyper som indikerer beite (Prøsch-Danielsen og Sandvik 2008). Noen få pollen av bygg (*Hordeum*), samt åkergress i prøvene tyder på at det har vært dyrket korn i nærheten, selv som laget under gravrøysene ikke er et åkerlag. Det foreligger ingen ¹⁴C-datering av selve laget, men etter som den eldste fasen i den største gravrøysa dateres til eldre bronsealder, gjenspeiler de paleobotaniske analysene beite og korn dyrking i nærheten samtidig med eller før anleggelsen av røysene, dvs. senneolitikum/eldre bronsealder.

Faste gårder på Lista i eldre bronsealder?

Til sammen representerer sporene etter dyrking, kokegropene og gjenstandsmaterialet samt gravanlegget, en relativt stabil jordbruksbosetning i Kjelsvikaområdet i hvertfall fra og med eldre bronsealder. Åkrene har trolig vært begrensete i omfang, men det ser ut til å ha foregått dyrking i flere deler av området. I alt foreligger det 13 ¹⁴C-dateringer til bronsealder og én til senneolitikum fra Kjelsvikalokalitetene (jf. Fig. 4, Tabell 2). Kalibreringene viser at sju-åtte dateringer fra de ulike lokalitetene i Kjelsvika faller innenfor tidsrommet 1500 – 1100 f. Kr. (dvs. bronsealder periode II og III). Sammen med gjenstandsfunnene representerer dette etter alt å dømme en gårdsbosetning med en hovedfase i denne perioden.

Som nevnt viser pollenanalysene fra Lista en omfattende skogrydding og en jordbruks-ekspansjon i senneolitikum og bronsealder, med etablering av faste gårder. Også i Lundevågen/Skjolnes-området er det funnet spor etter tidlig korndyrking. I Skjolnes, myr I, som ligger i underkant av 700 meter sørøst for Kjelsvika viser ¹⁴C-dateringer at det var dyrket havre i området i senneolitikum og eldre bronsealder (Høeg 1995: 314). Den yngste av disse dateringene sammenfaller med de eldste dyrkningssporene fra Kjelsvika. Det kan også nevnes at det er funnet pollen av bygg og hvete datert til eldre bronsealder i Fjellestad, myr I, på nordsiden av Lundevågen (Høeg 1995: 314). Funnene fra Kjelsvika bekrefter dermed de tidligere pollenanalysene fra området, med en etablert jordbruksbosetning senest i eldre bronsealder. Dateringene fra Farsundsprosjektets lokalitet R21/22 faller dessuten samtidig med hovedfasen i Kjelsvika. Sammen med løsfunnene fra området omkring Lunde forteller alt dette om omfattende jordbruksaktivitet i Lundevågen i senneolitikum/eldre bronsealder.

Forholdene for åkerbruk i det småkuperte og delvis berglendte terrenget på Skjolnes og i Kjelsvika, må antas å ha vært langt mindre attraktive enn på de store løsmasseområdene på Flat-Lista, selv i bronsealder. Man kan derfor spørre seg hva som motiverte til en bosetning med jordbruk i Kjelsvika? Prøsch-Danielsen og Selsing (2009: 15 figur 6) anslår at etableringen av beiter og permanente åkre på Lista skjer i løpet av det siste årtuset før Kristus. Det er imidlertid flere ting som kan tyde på at dette kan ha skjedd noe tidligere. Det finnes som nevnt mange spor etter bosetning i senneolitikum både på og omkring Lunde og ellers på Lista, og det er flere tydelige tegn på påvirkning fra klokkebeugerulturen. Når vi kommer inn i bronsealder har det tilsynelatende vært bosetning på så godt som alle historiske gårder på Flat-Lista, og de mange monumentale gravminnene kan oppfattes som uttrykk for sterk kontroll med landområder i denne perioden. Det er derfor mulig at det har oppstått en plassmangel på Lista allerede i eldre bronsealder. Etableringen av en jordbruksbosetning i et

marginalt område som Kjelsvika, senest i eldre bronsealder, kan oppfattes som tegn nettopp på at den beste åkerjorda allerede var tatt i bruk.

Det finnes imidlertid flere mulige grunner for etableringen av en liten gård i Kjelsvika. Forholdene har etter alt å dømme ligget til rette for en kombinasjon av beite/åkerbruk og utnyttning av fangstressurser her, noe spissmaterialet fra Kjelsvika IV også antyder. I tillegg kan Lunde vågen og fjorden utenfor allerede i bronsealder ha hatt en strategisk betydning som god havn og trygg seilingsled (jf. Knudsen 2003, Kvalø 2007). Gravanlegget på Kjelsvika VIII har ligget høyt og med fin utsikt nettopp utover den ytterste delen av Lunde vågen, og har dermed ligget lett synlig og strategisk plassert nær sundet. Det er derfor naturlig å også se bosetningen i Kjelsvika i bronsealder i sammenheng med en mer etablert jordbruksbosetning på Lunde, som kan ha kontrollert et større område inkludert Lunde vågen.

Jernalderen i Lunde vågen

Grunnlaget for kunnskapen om Listas jernalder har fram til nå først og fremst vært gravmaterialet og noen få eldre undersøkelser av hustuffer. Gravmaterialet viser at området har vært rikt, med omfattende bosetning i yngre romertid og folkevandringstid. Tida både før og etter framstår med langt færre og «fattigere» funn. Flere vegetasjonshistoriske undersøkelser har de senere årene nyansert dette inntrykket, men fortsatt mangler det funn og ikke minst boplasser fra store deler av jernalderen. I forbindelse med Lunde vågenprosjektet er det gjort funn som kan bidra til å utfylle dette bildet. I tillegg gir utgravningsresultatene fra Kjelsvika oss et nytt perspektiv på den uvanlig rike gårdsbosetningen på Lunde i yngre romertid/folkevandringstid. For å kunne se disse funnene i rett lys, er det nødvendig å først gi et overordnet bilde av tidligere funn og undersøkelser på Lista som helhet og på Lunde spesielt.

På Lista er det stor variasjon gjennom jernalderen både med hensyn til mengden gravfunn, og gravfunnenes karakter. Det er kjent gravfunn på flere gårder fra førromersk jernalder og eldre romtid, men ikke spesielt mange. Fra førromersk jernalder er det kjent en grav i Spikerhaugen på Østre Vatne, to graver i en haug på gravfeltet på Øyvold, og et mulig funn i Sverreshaug på Østre Hauge (Larsen 1986). I tillegg kommer en mulig grav på Fjellestad (Demuth og Rundberget 2008). På gårdene Høyland, Vestre Hauge, Borhaug, Ore og Lunde er det kjent seks gravfunn fra eldre romertid. Fra yngre romertid og folkevandringstid derimot er det kjent et stort antall graver, og perioden blir gjerne omtalt som Listas andre storhetstid, etter bronsealderen (jf. Larsen 1987). Det finnes særlig mange gravfunn fra perioden 350 – 550 e. Kr., og gravskikken er variert (Larsen 1987). Grieg (1938) nevner mer enn 100 graver fra denne perioden, hvorav om lag 90 dateres til folkevandringstid.

Fram til nå er det ikke gjort noen boplassfunn fra førromersk jernalder på Lista. Spor etter bosetning fra eldre jernalder kjenner vi først og fremst fra undersøkelser foretatt av Helge Gjessing i årene 1917-1921 og Sigurd Grieg i perioden 1931-1933 (Grieg 1934). Den gang ble det undersøkt til sammen 11 hustuffer av sørvestnorsk type med steinvegger forskjellige steder på Lista. Tuftene dateres til yngre romertid/folkevandringstid (Grieg 1934). Ut over dette er det undersøkt spredte boplassspor på Fossjordet, Sunde, som er datert til romertid (Haukalid 2000), samt blant annet et langhus på Lunde fra yngre romertid/folkevandringstid (se nedenfor). I tillegg til gravfunnene og tuftene har de mange bygdeborgene spilt en vesentlig rolle for oppfatningen av Lista som et sentralområde i siste del av eldre jernalder (Grieg 1938, Rolfsen 1977, Myhre 1992: 165-167 med ref., Stylegar 2001).

Ved overgangen til yngre jernalder er det en markert nedgang i funnmaterialet, og bosetningssporene mangler så å si helt. Unntaket representeres av Sande innerst i Åptafjorden hvor det har ligget en gård med gravfelt som går tilbake til romertid. Gravfeltet hadde funn fra folkevandringstid og merovingertid, med blant annet en uvanlig rikt utstyrt kvinnegrav fra folkevandringstid (Helliksen 2008). Den eneste kjente bebyggelsen fra merovingertid i Vest-Agder er her representert med to langhus. I tillegg til husene fantes også tre naust. Fra perioden mellom 550 og 650 e. Kr. finnes det ingen gravfunn på Lista. I andre halvdel av 600-tallet kommer gravfunnene tilbake, og det er kjent 10 funn fra siste del av merovingertid. Gravene fra perioden er godt utstyrt, men vitner ikke om uvanlig rikdom. Fra vikingtid er det kjent 22 gravfunn fra Lista (Larsen 1987).

Pollendiagrammene fra Lista viser som tidligere nevnt at det foregår en omfattende skogrydding i jernalder som settes i sammenheng med jordbruk (Høeg 1995, Prøsch-Danielsen 1995, 1996). Det samme gjelder også for området rundt Lunde vågen. Høeg (1995: 312) mener at vegetasjonsendringene skyldes intensivt jordbruk gjennom jernalderen, og finner at området er så å si skogløst fra og med slutten av vikingtid. I Skjolnes myr I er det påvist pollen av havre fra ca. 1000 e. Kr., mens det er spor etter intensiv dyrking av både bygg, havre, hvete og rug fra omkring 200 e. Kr. ved Fjellestad myr II på nordsiden av Lunde vågen (Høeg 1995: 314).

Lunde i yngre romertid/folkevandringstid

Omkring Lunde vågen finnes det spor etter en spesielt rik bosetning fra yngre romertid/folkevandringstid. Gården Lunde har ligget sentralt i bunnen av vågen, og har trolig kontrollert store deler av sjøtrafikken mot Lyngdal og ikke minst langs den indre leia som antagelig har gått over Listeid. Enkelte forskere har da også foreslått at det kan ha ligget en viktig anløpsplass for båter på Lunde i denne perioden (Grieg 1938: 180, Appel 2001: 44, Grimm 2006: 288-289, 426), mens nabogården Huseby trolig først har fått en sentral stilling i middelalder da det ble reist et kapell her (Larsen 1987: 24, Stylegar 1997) (jf. Fig. 1).

Vi har ingen sikre spor etter selve tunet på sentralgården på Lunde, men på lokaliteten Spannslåta om lag 350 meter sør for det kjente Lunde gravfeltet, er det undersøkt fragmentariske bosetningsspør som er datert til yngre bronsealder og yngre romertid/folkevandringstid (Hoftun 1997, Larsen 1999). I tillegg til dette kjenner vi et treskipet stolpebygget langhus på Vollmona, som har ligget drøye 900 meter sørvest for gravfeltet (Ballin-Smith 1997a og b). Huset har vært om lag 31 meter langt og 6-7 meter bredt, med minst 12 takbærende stolpepar (Askeladden id127785) (Fig. 7). Huset har hatt minimum to innganger langs den ene vegg, samt to ildsteder. Det har hatt en konveks form, og en større avstand mellom takbærende grunder (dvs. maksimum fagdybde på ca. 3,8 meter) litt til siden for midten av huset. Disse trekkene stemmer godt overens med en datering til yngre romertid/folkevandringstid (Martens 2007, Bårdseth 2008: 84). I jordlagene over og omkring huset er det funnet store mengder keramikkskår (om lag 38 000 stk, C50270). Keramikken lå dels i bevarte strukturer og kulturlag, og var dels blandet inn i matjorda over. Den dateres typologisk hovedsakelig til yngre romertid/folkevandringstid, men det finnes også eldre og yngre gjenstander (Ballin-Smith 1997a og b). Det foreligger flere ¹⁴C-dateringer blant annet av stolpehull og ildsteder som faller innenfor perioden 200 f. Kr. – 450 e. Kr., men med hovedtyngde i eldre romertid. ¹⁴C-dateringene antyder dermed en eldre datering enn husformen og hoveddelen av funnmaterialet.

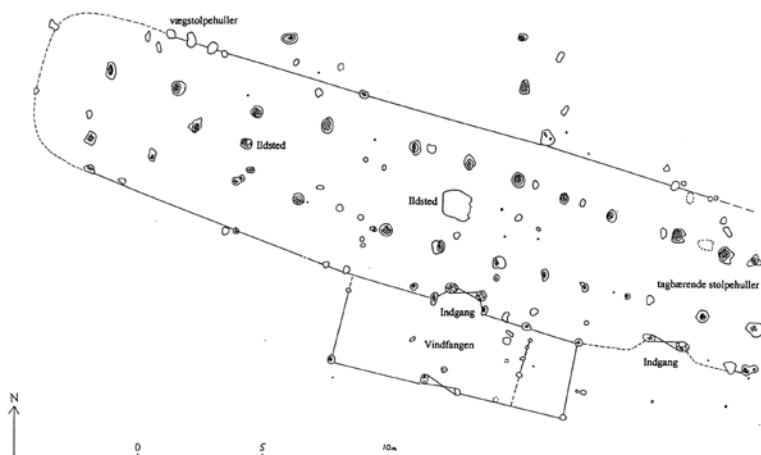

Fig. 7. Plantering av langhuset på Vollmona (id127785) som ble undersøkt i 1996-97. Tegningen er hentet fra utgravningsrapporten og viser et forslag til tolkning av huset (forslaget om vindfang støttes ikke av undertegnede). Ill: B. Ballin-Smith, Kulturhistorisk museum.

Det er først og fremst gravfunnene som er bakgrunnen for oppfatningen av Lunde som en sentralgård. Det sentrale gravfeltet har bestått av minst 16 gravhauger og to steinsetninger. Gravfunnene fra gården representerer flere deler av jernalderen, men funnene fra yngre romertid og folkevandringstid er spesielt rike. Det vil føre for langt å presentere disse funnene her, og det vises derfor til omtale i andre publikasjoner (Petersen 1926: 198-201, Grieg 1938, Larsen 1987, Appel og Stylegar 2000, Appel 2003: 253-257). Til tross for at vi mangler sporene etter selve gårdstunet er Lunde, på bakgrunn av disse gravfunnene og den strategiske beliggenheten, pekt ut som et maktsentrum i denne perioden (Larsen 1987). En slik storgård har trolig hatt behov for store arealer både til åker og utmark. Omkring gravfeltet, og det som må antas å være det sentrale gårdsområdet, er det gode åkerarealer, og de vegetasjonshistoriske undersøkelsene viser som nevnt en intensiv dyrking i området fra omkring 200 e. Kr. Dersom dette gir et riktig bilde er det rimelig å anta at de beste åkerarealene var ryddet lenge før slutten av eldre jernalder, og at mer marginale områder var tatt i bruk som utmark. Det er også trolig at mindre gode dyrkningsarealer var ryddet til mindre gårdsbruk. Halvøya Skjolnes utenfor Lunde kan ha vært brukt på denne måten. Vi skal se nærmere på jernalderfunnene fra Lunde vågenprosjektets undersøkelser her, og betrakte dem både på bakgrunn av sentralområdet på Lunde, og i forhold til resten av Lista.

Gravrøyser i Kjelsvika ytterst i Lunde vågen

I forbindelse med Lunde vågenprosjektet ble det som nevnt ovenfor, undersøkt to gravrøyser av typen årroyser (jf. Fig. 2 og Fig. 8) (Grindkåsa 2009). De to røysene lå rett ved hverandre og var henholdsvis 10,5 og 8 meter i diameter, og ca. 1,5 og 1 drøy meter høye. Begge røysene var jordblandete og inneholdt kremasjonsgraver fra yngre romertid/tidlig

Fig. 8. Den største gravrøysa (id50127) i Kjelsvika med utsikt nordover mot munningen av Lundevågen. Foto: L. Grindkåsa, Kulturhistorisk museum.

folkevandringstid. Gravene var relativt innholdsrike og hadde flere karakteristiske felles-trekk.

Sentralt i begge røysene lå det et kammerlignende rom. Kamrene var bygget av både steinheller og store rundere stein. Disse kamrene målte henholdsvis ca. 50x70 cm og ca. 55 x 85 cm, og inneholdt mesteparten av de brente beina og en del av gjenstandene. Omkring og over kamrene fantes det et jordlag som også inneholdt en del bein og gjenstander fra gravleggingen. Kammeret i den største røysa inneholdt et forråds- eller kokekar som var satt ned i gravrommet og fungerte som gravurne (Fig. 9). Den øvre delen av karet var ødelagt/fjernet før nedleggelsen, slik at kun den nedre delen var bevart. I og omkring karet lå mesteparten av beina, flere skår av et finere, dekorert bordkar, fragmenter av en beinnål, en rød glassperle og biter av en beinkam. Spredt i jordlaget utenfor gravrommet lå ytterligere brente bein, skår fra begge keramikkarene, nok en brukket beinnål og flere fragmenter av beinkammen. Kammen er en trelags avsatskam med bueformet gripeplate, og dekorert med punktsirkler. Den har vært holdt sammen med klinknagler av jern (sml. Hoftun 1993: 11-17, 33-35). I tillegg fantes en lysblå glassperle og et halvt konisk spinnehjul av bergart. Kammeret i den minste røysa inneholdt de fleste brente beina i denne graven, og skår av et større forråds- eller kokekar. En del randskår mangler, noe som viser at heller ikke her var alle skårene deponert i graven. I tillegg fantes det flere fragmenter både av en kam og et kamfuttal av bein (Fig. 10). Stratigrafien viste at alt dette trolig hadde ligget i en beholder av organisk materiale (for eksempel skinn eller tekstil) som var satt ned i graven, men som ikke var bevart. I jordlaget som lå over og omkring fantes både brente bein, skår av det samme karet som i graven, samt

et skår av et finere, dekorert bordkar, flere biter av kammen og kamfutteralet, og dessuten spissen av en jernnål. Kammen er av samme type som i den andre graven. Kamfutteralet som også er av bein er, i likhet med kammene, holdt sammen av klinknagler av jern, og er dekorert med linjer i tillegg til punktsirkler (sml. Hoftun 1993: 14-17). Gravene inneholdt henholdsvis 671,2 gram og 672,4 gram brent bein av både menneske og dyr. Alle beina var knuste og rensset for bålrester. Dyrbeina er ikke artsbestemte, men utgjorde en mindre andel av den totale mengden bein og var blandet med menneskebeina. Bestemmelsen av menneskebeina er usikker, men er foreslått å være et voksent individ i den største røysa, og en eller to unge voksne individer, muligens en mann og en kvinne, i den minste.

Et slående trekk ved materialet fra begge røysene er at alt, både bein og andre gjenstander er intensjonelt ødelagt. Til og med spinnehjulet er brukket i to. Av alle funnene fra de to gravene er det kun den blå perlen fra den største graven som er uskadet og tilstede i sin helhet. Den lille mengden bein i hver grav innebærer at kun en del av de kremerte beina er samlet opp og lagt i gravene. All keramikken er knust, og ingen av karene er representert med alle skårene. Bordkaret i den minste graven er sågar kun representert med ett skår. Tilsvarende gjelder for de øvrige gjenstandene. Både knusing av kremerte bein og gjenstandsmateriale, og gravlegging av bare en del av beina er et vanlig trekk ved kremasjonsgraver fra både yngre bronsealder og jernalder (jf. Wangen 2009 for diskusjon).

Begge gravene dateres typologisk på grunnlag av keramikken og kammene til yngre romertid, eventuelt tidlig folkevandringstid. Som nevnt ovenfor ble det funnet spor etter et gravanlegg fra bronsealder i bunnen av den største gravrøysa. Dateringen av denne typen gravrøysar har lenge vært diskutert, og de dateres gjerne til enten bronsealder eller jernalder på grunnlag av gjenstandsfunn. Blant de av gravene som er fagmessig undersøkt er det nemlig få som har funnmateriale fra begge perioder (Sollund 1996, Larsen et al. 2004). Gravrøysene fra Kjelsvika er dermed et interessant eksempel på kontinuitet, og viser hvordan gravanlegg fra bronsealder, i hvert fall i noen tilfeller, er blitt gjenbrukt i eldre jernalder.

Gravrøysene lå i underkant av 200 meter fra Kjelsvika III hvor det er funnet bosetnings- og jordbruksspor med samme datering (se nedenfor). Gravene skal trolig ses i sammenheng med denne bosetningen, men må også ses i lys av den samtidige sentralgården på Lunde. Røysene ligger som nevnt ytterst i Lundevågen, med utsyn over innseilinga både til Lunde og til den indre skipsleia. Plasseringen av gravene kan derfor ha hatt betydning som en territoriemarkering for Lunde (jf. for eksempel Myhre 1997: 181).

Bosetnings- og dyrkningsspor fra jernalder i Kjelsvika

Som vi har sett er det funnet få sikre hustomter fra jernalder omkring Lundevågen, og heller ikke i forbindelse med Lundevågenprosjektet ble det gjort noen slike funn. Dette kan både skyldes omfattende moderne forstyrrelser i området, eller også som tidligere nevnt, de marginale forholdene for åkerbruk på det meste av Skjolnes. I løpet av utgravningene ble de vanskelige forholdene for åkerbruk bekreftet. Det viste seg at det mange steder er bygd store bakkegjerdar og terrasser i historisk tid, for å øke dyrkningsarealet. I tillegg til dette har det også vært usikkert både hvilken karakter bosetningen i området har hatt i jernalder, og hvor omfattende den har vært. Dersom området har ligget som en utmark under Lunde, er det lite trolig at området har vært intensivt dyrket. Det er imidlertid mulig at området har hatt en strategisk funksjon i forbindelse med Lundebosetningen, noe vi skal komme tilbake til.

Fig. 9. Keramikkar (C56213/15) fra kammeret i den største gravrøysa i Kjelsvika, med de brente beina som ble funnet i det. Foto: T. Heibreen, Kulturhistorisk museum.

Fig. 10. Fragmenter av kamfutteralet (C56212/4-5) fra graven i den minste gravrøysa i Kjelsvika. Foto: T. Heibreen, Kulturhistorisk museum.

Selv om hustomtene mangler, ble det funnet andre spor etter bosetning i jernalder flere steder i prosjektområdet. I Kjelsvika finner vi den største konsentrasjonen av aktivitet i denne perioden (Reitan og Berg-Hansen 2009). I tillegg til gravrøysene (se ovenfor) ble det funnet et rydningsrøysfelt og kokegrop og gjenstander på flere av lokalitetene her. Det ble funnet kokegrop datert til ulike deler av jernalderen på fem av lokalitetene. Av i alt 14 ¹⁴C-dateringer faller syv innenfor førromersk jernalder og eldre romertid, mens seks er datert til yngre romertid og folkevandringstid (jf. Fig.11, Tabell 3). På Kjelsvika IV er det

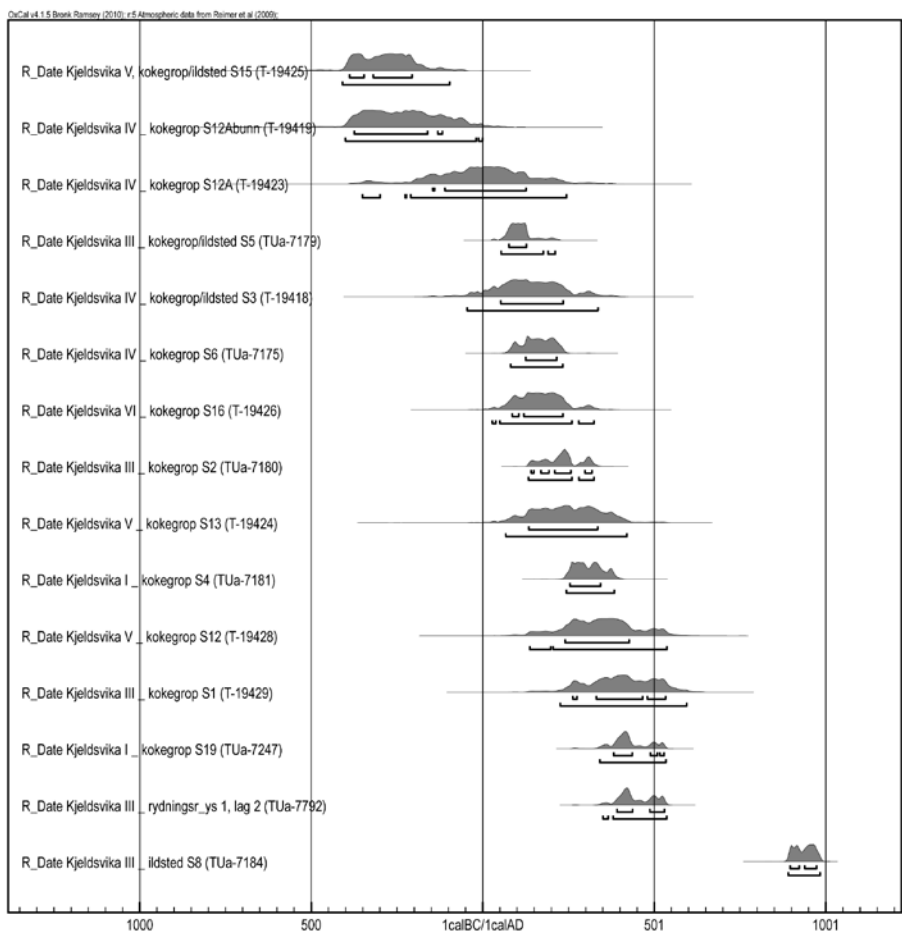

Fig. 11. Kalibreringskurve for ^{14}C -dateringer til jernalder i Kjeldsvika. (Oxcal v4.1.5 Bronk Ramsey (2010); r:5 Atmospheric data from Reimer et al. 2009)

dessuten funnet til sammen 215 skår fra to-tre keramikkar av eldre jernalders type, med linje- og gropdekor. Kokegropene på denne lokaliteten var gravd gjennom dyrkningslaget fra bronsealder (se over), mens keramikkskårene ble funnet på toppen av det samme laget.

På Kjeldsvika III (jf. Fig. 2) ble det funnet et rydningsrøysfelt som bestod av sju små røys-er (ca. 1,5 – 3 meter i diameter). Røysene lå spredt utover en 3000 m² stor dyrkningsflate (Fig. 12). Dyrkningslaget dateres trolig til slutten av yngre romertid/folkevandringstid (Tabell 3). Denne dateringen samsvarer godt med dateringen av en av kokegropene på den samme lokaliteten (S2). Ved kokegropa er det dessuten funnet to keramikkskår med en linjedekor som er vanlig på romertidskar. Pollenanalysen fra dyrkningslaget viser et åpent landskap, med et lappeteippe av lynnhei, beite, åkre og treklynger på den tida da dyrknings-flata har vært i bruk. Pollen av bygg (*Hordeum*), hvete (*Triticum*) og åkeruggress er påvist i

Tabell 3: Oversikt over ¹⁴C-dateringer fra jernalder i Kjelsvika.

Lokalitet	¹⁴ C-datering.	Kal. datering (2)	Periode	Lab.nr.
Kjeldsvika V kokegrop/ildsted S15	2240 ± 70	410-90 f. Kr.	Eldre førromersk jernalder	T-19425
Kjeldsvika IV – kokegrop S12Abunn	2180 ± 90	400-0 f. Kr.	Førromersk jernalder	T-19419
Kjeldsvika IV – kokegrop S12A	1985 ± 100	350 f. Kr. - 250 e. Kr.	Yngre førromersk j.a.-eldre romertid	T-19423
Kjeldsvika III – kokegrop/ildsted S5	1895 ± 25	50-220 e. Kr.	Eldre romertid	TUa-7179
Kjeldsvika IV – kokegrop/ildsted S3	1880 ± 80	50 f. Kr. - 340 e. Kr.	Eldre romertid	T-19418
Kjeldsvika IV – kokegrop S6	1855 ± 30	80-240 e. Kr.	Eldre romertid	TUa-7175
Kjeldsvika VI – kokegrop S16	1850 ± 55	50-330 e. Kr.	Romertid	T-19426
Kjeldsvika III – kokegrop S2	1790 ± 25	130-330 e. Kr.	Yngre romertid	TUa-7180
Kjeldsvika V – kokegrop S13	1780 ± 80	60-430 e. Kr.	Yngre romertid	T-19424
Kjeldsvika I – kokegrop S4	1730 ± 25	240-390 e. Kr.	Yngre romertid	TUa-7181
Kjeldsvika V – kokegrop S12	1695 ± 80	130-540 e. Kr.	Yngre romertid- folkevandringstid	T-19428
Kjeldsvika III – kokegrop S1	1645 ± 80	220-600 e. Kr.	Yngre romertid-folkevandringstid	T-19429
Kjeldsvika I – kokegrop S19	1635 ± 30	340-540 e. Kr.	Yngre romertid-folkevandringstid	TUa-7247
Kjeldsvika III – rydningsrøys 1, lag 2	1625 ± 30	350-540 e. Kr.	Yngre romertid-folkevandringstid	TUa-7792
Kjeldsvika III – ildsted S8	1110 ± 20	890-985 e. Kr.	Sen vikingtid	TUa-7184

dyrkningslaget. I laget under en av rydningsrøysene er det funnet smalkjempe (*Plantago lanceolata*) som gjerne oppfattes som tegn på beitebruk. Også dette laget speiler en skogfattig vegetasjon i området. Det er derfor sannsynlig at området har vært brukt som beite før åkeren ble anlagt (Prøsch-Danielsen og Sandvik 2008).

Dersom vi ser på bruken av landskapet i Kjelsvika gjennom jernalderen, kan det se ut til at tyngdepunktet for bosetningen endres noe over tid. De fleste dateringene til førromersk jernalder og eldre romertid finner vi nemlig på Kjelsvika IV, V og VI som ligger samlet på østsiden av vika, mens de yngre dateringene i hovedsak er fra lokalitetene Kjelsvika I og III som ligger vest for vika (jf. Fig. 2, Tabell 3). Dateringene antyder altså at hovedaktiviteten har vært konsentrert om østsiden av vika i førromersk jernalder og eldre romertid, mens aktiviteten flyttes til vestsiden i yngre romertid og folkevandringstid samtidig som det fortsatt også er aktivitet på østsiden. Til sammen vitner funnene om stor aktivitet i Kjelsvika i eldre jernalder, og rydningsrøysfeltet viser at det har vært en gård i området senest i den siste delen av denne perioden.

Kjelsvika – en marginal bosetning i et sentralområde

Med dette utgangspunktet skal vi igjen vende blikket utover, og betrakte Kjelsvika i et litt større perspektiv. Gården i Kjelsvika har neppe vært særlig stor. Åkeren med rydningsrøysfeltet på Kjelsvika III er relativt liten, og området for øvrig har hatt et begrenset potensial for åkerbruk. De øvrige funnene herfra er da også langt mer beskjedne enn de samtidige funnene fra Lundes sentralområde innerst i Lunde vågen. Bosetninga i Kjelsvika representerer derfor trolig en mindre gård, eller eventuelt en bosetning som har ligget inn under Lunde. En slik bosetning kan for eksempel ha vært knyttet til utnytting av utmarks- og fiskeressurser, eller til vakhold ved leia og innseilinga til Lunde vågen.

Fig. 12. Plantegningen viser rydningsrøysfeltet og kokegropene på Kjeldsvika III. Fotoet viser dokumentasjon av en av røysene ved S. L. Berge. III: L. Thorgersen / G. Reitan, Kulturhistorisk museum.

Lundes betydning som sentralgård og mulig anløpssted er nært knyttet til de vanskelige seilingsforholdene utenfor Lista. Disse forholdene har gitt muligheter for kontroll av ferdselen langs den indre skipsleia. Lundevågen og Skjølnesshalvøya har derfor hatt en viktig strategisk betydning for Lunde. Dette demonstreres av at det er bevart hele tre bygdeborger her. På toppen av Skjølnes, mellom Lunde og den ytre skjærgården, ligger bygdeborgene Geitefjellet, Dyrebakk, og Skjærefjellet (Rolfsen 1977, Stylegar 2001, Askeladden id32880, id22555 og id13211) (Fig. 13). Rett ved Geitefjellet ligger også en eldre vete. Bygdeborgene har ligget slik til at de kunne kontrollere hele skipsleia forbi Lista og inn i den indre leia. I tillegg har de kontrollert den naturlige havna i Eikvåg på yttersiden av Skjølnesshalvøya, og dermed også veien over land inn til Lunde. Kjeldsvika har ligget fint til for kontroll av innseilinga til Lundevågen. Fra Kjeldsvika kan man dessuten følge et dalsøkk oppover og tvers over halvøya til bygdeborgene Dyrebakk og Skjærefjellet, en strekning på i underkant av 700 meter. Vakholdet her har dermed vært enkelt å organisere.

Bygdeborgene på Skjølnes er aldri blitt undersøkt, og dermed heller ikke datert. Nyere undersøkelser av bygdeborger i Trøndelag har gitt dateringer fra yngre bronsealder til yngre jernalder (innenfor tidsrommet ca. 800 f. Kr. – ca. 950 e. Kr.) (Ystgård 1998). Som vi har sett er det kulturminner og funn i Lundeområdet fra hele dette tidsrommet. Borgene på Skjølnes har trolig hatt lang brukstid, og det er sannsynlig at en del av sporene etter aktivitet på Skjøl-

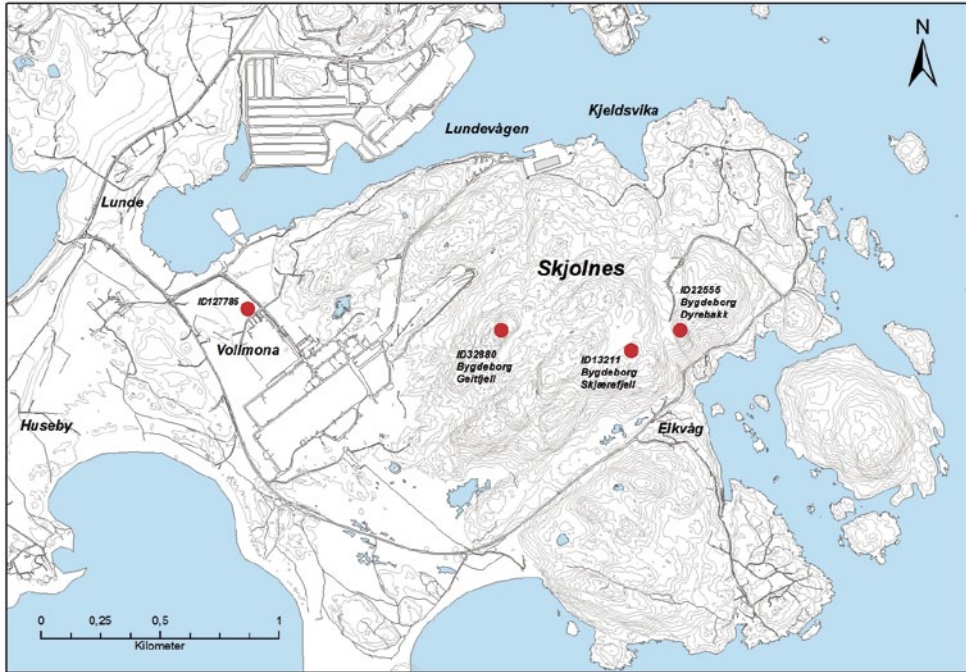

Fig. 13. Kartet viser Skjolneshalvøya med bygdeborgene på toppen og Kjeldsvika ytterst i Lundevågen. Fra disse stedene har det vært mulig å kontrollere all ferdsel i området. Ill: M. Samdal, Kulturhistorisk museum.

nes i jernalderen skal ses i sammenheng med dem. I denne sammenhengen er det interessant at det samme området i Kjeldsvika tas i bruk på samme måte først i eldre bronsealder, og dernest i yngre romertid/folkevandringstid. Selv om det finnes spor etter aktivitet her i tidsperioden i mellom disse bosetningene, er det i de tidsrommene hvor vi har rike funn fra Lundeområdet og fra Lista for øvrig, at vi har de mest omfattende sporene etter bosetning i Kjeldsvika. I disse tidsrommene har vi altså spor etter et helt kulturmiljø som omfatter både boplass, åker og grav. Det er også bemerkelsesverdig hvordan gravanlegget fra bronsealder aktualiseres i slutten av eldre jernalder ved at det både bygges om og tas i bruk på nytt.

Lunde har, i hvert fall i yngre romertid og folkevandringstid, kontrollert hele området omkring Lundevågen. Skjolnes må ha hatt en viktig rolle i denne kontrollen og i forsvaret av Lunde (Stylegar 2001). Gravrøysene i Kjeldsvika kan ses på som en bekreftelse på dette. Gravrøyser langs skipsleia og andre ferdselårer er av enkelte forfattere satt i sammenheng med territoriemarkering og kontroll over landområder og ferdsel (se for eksempel Sollund 1996, Myhre 1997: 181, Larsen et al. 2004). Sammen med borgene utgjør disse en kraftfull markering som understreker Lunde som politisk og sosialt senter. I lys av dette kan den lille gården i Kjeldsvika, tolkes som en marginal, men betydningsfull, bosetning i et sentralområde.

Summary

Searching for early farms

Kjelsvika – a marginal settlement from Bronze Age and Iron Age in a central area at Lista, Vest-Agder

The excavations done by the Lundevågen Project in Kjelsvika at Lista in 2006-2007 uncovered traces of settlement and farming, as well as gravemounds, dated to the Bronze Age and Early Iron Age. These findings were unexpected, as the conditions for cultivation here are poor. Kjelsvika is situated at the inlet of Lundevågen, approximately 1,5 km from the farm Lunde, where on the other hand, the conditions for farming are good. From this farm, as well as from the rest of the farms in the lowlands at Lista, we know many findings dated to Late Neolithic/Early Bronze Age. These finds are, supported by pollen analysis, interpreted as traces of extensive agricultural settlements from this period. In addition, Lista has several gravefindings from Late Neolithic/Early Bronze Age that shows an influence from Denmark and the Bell Beaker Culture. This article argues that the marginal agricultural settlement in Kjelsvika from this period can be seen as an indication that the good soil already was taken at Lista, and that permanent farms were established.

From the Late Roman and Migration Period a large number of gravefindings are known from Lista, several of them from Lunde. This is understood as an expression of economic expansion in the area in this period, and the farm Lunde is seen as a central farm with control over a large area. An important premise for Lundes development was the difficult sailing conditions outside Lista that made the use of the alternative inner sailing route past Lunde necessary. Kjelsvika is situated strategically by the inlet to Lunde. From here, and from three fortifications on top of the peninsula Skjolnes, it has been possible to control all ships passing Lista and Lunde. The settlement in Kjelsvika has a very different, and far more modest character, than what the gravefindings from Lunde express. Kjelsvika may therefore be conceived as a marginal, but significant, settlement under the large farm Lunde.

Litteratur

- Amundsen, Ø. M. 2000: *Neolitikum i Agder og Telemark. En komparativ analyse av keramikk og flintøkser*. Upublisert hovedfagsoppgave i nordisk arkeologi, IAKK, Universitetet i Oslo.
- Apel, J. 2001: *Daggers Knowledge & Power. The Social Aspects of Flint-Dagger Technology in Scandinavia 2350 – 1500 cal BC*. Coast to coast project. Uppsala.
- Appel, L. K. 2001: *Lunde* §2. Joh. Hoops: Reallexikon der Germanischen Altertumskunde, bd. 19, pp. 41-44. Berlin.
- Appel, L. K. 2003: «Enten finder jeg Vei – eller jeg baner mig Vei!» Arkeologen Anders Lund Lorange på Lista i 1877. P. Rolfsen og F.-A. Stylegar (red.). *Snartemotfunnene i nytt lys. Universitetets kulturhistoriske museer, Skrifter nr.2*, pp. 239-268. Oslo.
- Appel, L. K. og F.-A. Stylegar 2000: Et «nytt» folkevandringstids gravfunn med glassbeger fra Lunde på Lista. *Universitetets Oldsaksamling Årbok 1999*, pp. 129-148. Oslo.
- Ballin, T. B. og O.L. Jensen 1995: *Farsundprosjektet – steinalderbopladsen på Lista. Varia 29*, Universitetets Oldsaksamling. Oslo.
- Ballin-Smith, B. 1997a: *Indberetning C.50270 – Udgravning af bosætningsområde fra jernalderen. Huseby og Lunde, gnr. 2 og 6, Farsund kommune, Vest-Agder*. Upublisert rapport. Universitetets Oldsaksamling, Topografisk arkiv.
- Ballin-Smith, B. 1997b: *Afsluttende undersøgelse af bosætningsområde fra jernalderen. Lunde gnr/bnr 6/64, Farsund, Vest-Agder*. Upublisert rapport. Universitetets Oldsaksamling, Topografisk arkiv.

- Bårdseth, G. 2008: Kulturhistorisk syntese, kapittel 6. G. Bårdseth (red.). *E6-prosjektet Østfold, band 5. Evaluering og resultat*. Varia 69. Kulturhistorisk museum, Fornminneseksjonen, Universitetet i Oslo, pp. 79-104.
- Demuth, V. og B. Rundberget 2008: *Senneolittisk dyrkning og varierte bosetningsspør fra eldre jernalder. Rapport fra arkeologisk utgravning, Fjellestad, 5/4, Farsund kommune, Vest-Agder*. Upublisert rapport. Kulturhistorisk museum, Topografisk arkiv.
- Fett, E. N. og P. Fett 1941: *Sydvestnorske helleristninger: Rogaland og Lista*. Stavanger museums skrifter, bind 5. Stavanger.
- Goldhahn, J. og T. Østigård 2007: *Rituelle spesialiteter i bronse- og jernalderen*. GOTARC 65. Series C. Arkeologiska skrifter, Göteborgs universitet. Institutionen för arkeologi. Göteborg.
- Grieg, S. 1934: *Jernalderhus på Lista*. Institutt for sammenlignende kulturforskning. Serie B: Skrifter XXVII. Oslo.
- Grieg, S. 1938: *Listas jernalder*. Universitetets Oldsaksamlings skrifter bind I. Oslo.
- Grimm, O. 2006: *Großbootshaus – Zentrum und Herrschaft. Zentralplatzforschung in der nordeuropäischen Archäologie (1.-15. Jahrhundert)*. Mit Beiträgen von B. Rankov und F.-A. Stylegar. Berlin.
- Grindkåsa, L. 2009: *Lundevågenprosjektet delrapport 6, Kjelsvika VIII: 2 gravrøyser med faser fra yngre romertid og bronsealder. Lunde, 6/35, Farsund kommune, Vest-Agder*. Upublisert rapport. Kulturhistorisk museum, Topografisk arkiv.
- Haukalid, S. 2000: *Arkeologisk undersøkelse av bosetningsspør, Fossjordet, Sunde gnr. 1 bnr 2, Farsund, Vest-Agder*. Upublisert rapport. Kulturhistorisk museum, Topografisk arkiv.
- Haukalid, S. 2002: *Arkeologisk undersøkelse av bosetningsspør. Øvre Skeime, gnr 26/28 og 26/7, 39, Farsund, Vest-Agder*. Upublisert rapport. Kulturhistorisk museum, Topografisk arkiv.
- Helliksen, W. 2008: Grav, kult og hall i folkevandringstid og merovingertid på Sande i Farsund kommune, Vest-Agder. *Primitive tider vol. 10 – 2007/08*, pp. 7-19.
- Hoftun, O. 1993: *Kammene fra eldre jernalder i Vest-Norge og trosforestillinger knyttet til kammer*. Upublisert hovedoppgave i arkeologi, Universitetet i Bergen.
- Hoftun, O. 1997: *Arkeologisk utgravning i forbindelse med anlegg av kloakkledning og gangveg langs fylkesveg 664 i Lundevågen m.m.* Upublisert rapport. Universitetets Oldsaksamling, Topografisk arkiv.
- Høeg, H. I. 1995: Pollenanalyse på Lista. T. B. Ballin og O. L. Jensen. *Farsundprosjektet – steinalderbopladser på Lista. Varia 29*, Universitetets Oldsaksamling, pp. 266-321. Oslo.
- Høgestøl, M. og L. Prøsch-Danielsen 2006: Impulses of agro-pastoralism in the 4th and 3rd millennia BC on the south-western coastal rim of Norway. *Environmetal Archaeology vol. 11*, pp. 19-34. Maney.
- Johansen, Ø. 1986: *Tidlig metallkultur i Agder*. Universitetets Oldsaksamlings Skrifter nr. 8. Oslo.
- Johansen, Ø. 1993: *Norske depotfunn fra bronsealderen*. Universitetets Oldsaksamlings Skrifter, Ny rekke nr. 15. Oslo.
- Knudsen, L. 2003: *Det maritime kulturlandskapet mellom Lindesnes og Lista*. Upublisert hovedfagsavhandling i Nordisk arkeologi, IAKK, Universitetet i Oslo.
- Kvalø, F. 2007: Oversjøiske reiser fra sørvest-norge til nordvest-jylland i eldre bronsealder, – en drøfting av maritim realisering og rituell mobilisering. L. Hedeager (red.). *Sjøreiser og stedsidentitet. Jæren/Lista i bronsealder og eldre jernalder. OAS vol. 8*, pp. 11-134. Oslo.
- Larsen, J. H. 1986: Graver fra førromersk jernalder på Øyvold, Farsund, Vest-Agder. *Universitetets Oldsaksamling Årbok 1984/1985*, pp. 37-44. Oslo.
- Larsen, J. H. 1987: Den forhistoriske bakgrunnen. P. Brekke (red.). *Vanse kirkejubileum 950 år*, pp. 17-28.
- Larsen, J. H. 1999: *Naturvitenskapelige undersøkelser av kull fra strukturer C1 og C8 i anledning undersøkelse av boplass*. Upublisert rapport. Universitetets Oldsaksamling, Topografisk arkiv.
- Larsen, J. H., M.-L. Sollund og F.-A. Stylegar 2004: Gravrøyser ved Byglandsfjord. *Agder historielag, årsskrift nr. 80*, pp. 89-104.
- Marstrand, S. 1950: Jylland – Lista. *Viking XIV*, pp. 63-56.
- Martens, J. 2007: Kjølberg søndre – en gård med kontinuitet tilbake til eldre jernalder? I. Ystgaard og T. Heibreen (red.). *Arkeologiske undersøkelser 2001-2002*. Varia 62. Kulturhistorisk museum, Fornminneseksjonen, Universitetet i Oslo, pp. 89-109.

- Melheim, L. in press: Towards a new understanding of Late Neolithic Norway – the role of metal and metal working. Chr. Prescott og H. Glørstad (red.). *Becoming European. The transformation of third millennium Europe and the trajectory into the second millennium BC*. Oxford.
- Myhre, B. 1992: Borre – et merovingertidssenter i Norge. E. Mikkelsen og J. H. Larsen (red.). *Økonomiske og politiske sentra i Norden ca. 400 – 1000 e. Kr. Åkerseminaret, Hamar 1990. Universitetets Oldsaksamlings Skrifter. Ny rekke, nr. 1*, pp. 155-179. Oslo.
- Myhre, B. 1997: Boathouses and naval organization. A. N. Jorgensen og B. L. Clausen (red.). *Military Aspects of Scandinavian Society in a European Perspective, AD 1-1300*. Studies in Archaeology & History Vol. 2. Publications from The National Museum, pp.169-183. Copenhagen.
- Petersen, J. 1926: Lista i forhistorisk tid. Kapittel VII. A. Berge (red.). *Lista. En bygdebok*, pp. 114-240. Tønsberg.
- Prescott, Chr. 2009: History in prehistory – the later Neolithic/Early Metal Age, Norway. H. Glørstad og Chr. Prescott (red.). *Neolithisation as if history mattered. Processes of Neolithisation in North-Western Europe*, pp. 193-215.
- Prescott, Chr. og E. Walderhaug 1995: The Last Frontier? Processes of Indo-Europeanization in Northern Europe: The Norwegian Case. *The Journal of Indo-European Studies* 3 and 4, pp. 257-278.
- Prøsch-Danielsen, L. 1995: *Lista i støpeskjeen – landskapsendringer gjennom 15.000 år*. Fylkeskonservatoren i Vest-Agder i samarbeid med Direktoratet for naturforvaltning.
- Prøsch-Danielsen, L. 1996: Vegetation history and human impact during the last 11 500 years at Lista, the southernmost part of Norway. Based primarily on Professor Ulf Hafsten's material and diary from 1955-1957. *Norsk geografisk Tidsskrift*, Vol. 50, pp. 85-99.
- Prøsch-Danielsen, L. og P.U. Sandvik 2008: *Lunde gnr. 6, div. br. og Skjølnes gnr. 7/23, Farsund kommune, Vest-Agder: Analyse av pollen og makrofossil. Oppdragsrapport B 2008/20*, Arkeologisk museum i Stavanger.
- Prøsch-Danielsen, L. og L. Selsing 2009: *Aeolian activity during the last 9200 calendar years BP along the southwestern coastal rim of Norway*. Ams-Skrifter 21. Universitetet i Stavanger.
- Reitan, G. og I.M. Berg-Hansen 2009: *Lundevågenprosjektet delrapport 1, Sammenfattende rapport. Lunde, 6/1, 6/35 og Skjølnes, 7/23, 7/27, Farsund kommune, Vest-Agder*. Upublisert rapport. Kulturhistorisk museum, Topografisk arkiv.
- Rolfsen, P. 1977: Bygdeborger i Vest-Agder og Aust-Agder. *Agder Historielags Årsskrift nr. 55*, pp. 15-32.
- Sollund, M.-L. 1996: *Åsrøyser – Gravminner fra bronsealderen? En analyse av åsrøysene i Vestfold*. Varia 34, Universitetets Oldsaksamling. Oslo.
- Stylegar, F.-A. 1997: Sancti Laurentis de Lista – et kongelig kapell på Huseby. *Agder historielag Årsskrift nr. 72*, pp. 30-36.
- Stylegar, F.-A. 2000: Tidlig jordbruk i det sørligste Norge. *Agder historielag, Årsskrift nr.76*, pp. 116-154.
- Stylegar, F.-A. 2001: Hovedgårder, stormenn og landnám. M. S. Veia og H. R. Naley (red.). *Fiender og forbundsfeller. Regional kontakt gjennom historien. Karmøyseminaret 1999*, pp. 37-64. Karmøy kommune.
- Valum, M. S. 2009: *Hellig eller profan? Hus og husoffer som kilde til kosmologi i senneolitikum og bronsealder på Lista i Vest-Agder fylke*. Upublisert masteroppgave i arkeologi. IAKH, Universitetet i Oslo.
- Wangen, V. 2009: *Gravfeltet på Gunnarstorp i Sarpsborg, Østfold. Et monument over dødsriter og kulturovelse i yngre bronsealder og eldste jernalder*. Norske Oldfunn XXVII. Kulturhistorisk museum, Universitetet i Oslo.
- Ystgård, I. 1998: *Bygdeborger i Trøndelag: en forskningshistorisk og empirisk undersøkelse av et begrep og en kulturminnekategori*. Upublisert hovedoppgave i arkeologi, NTNU.
- Østmo, E. 2005: Over Skagerak i steinalderen. *Viking, bd. LXVIII – 2005*, pp. 55-82.
- Østmo, E. 2008: Some notes on the development of shipbuilding and overseas connections in Scandinavian prehistory. K. Chillidis et al. (red.). *Facets of Archaeology. Essays in honour of Lotte Hedeager on her 60th birthday. OAS vol. 10*, pp. 265-274. Oslo.

En sølvfigurin fra Lejre i Danmark

Stor er den ikke, blot 1,75 cm høj, 1,98 cm bred og 1,25 cm dyb, lavet af sølv og vejer sølle 9 gram. Hvad den mangler i størrelse og vægt, det besidder den imidlertid i udsagnskraft og med en detaljerigdom, der forekommer uden sidestykke. Selv uden nærmere studier kan ingen være i tvivl om, hvad den forestiller: En person siddende på en fint udskåret stol med en stor fugl på hvert armlæn. De to dyrehoveder på stolens ryglæn hører stilmæssigt hjemme i vikingetid og daterer figuren til perioden o. 950.¹ (Fig. 1).

Det var en af de dage i september på Roskilde Museums udgravning i Lejre, hvor der stod muldafrømning på programmet.² Forud var gået en lang, varm og knastør sommer, hvor kræfterne var brugt på at udgrave store og komplicerede bygninger – den største en 60 meter lang hal. Nu skulle det nye udgravningsfelt forbindes med de gamle udgravninger, som blev afsluttet midt i 1990'erne. Det var her i lavningen midt imellem de to halområder, undersøgelsen i 1980'erne og det nye fra 2009, at fundet blev gjort i det kulturlag, som lå mellem pløjelaget og morænen (Fig. 2).

Efter at det øverste muldlag var fjernet med maskinkraft, blev feltet afsøgt med detektor. Der blev sat mange fundmarkeringspinde i jorden, for i modsætning til området omkring de nye store haller, der stort set var fundtomt, blev der i det lave område gjort talrige fund, heriblandt guld- og sølvbarrer, sjældne mønter og spektakulære smykker, så der skulle noget til, før udgravningsmandskabet forlod stolpehullerne for at se det seneste detektorfund. Om det var «fundbrølet» eller de efterfølgende dansetrin, der snart dannede opløb, er uklart, men snakken gik hurtigt: «Det er Lejrekongen», «nej, det er da Odin med ravnene», «jamen, det er da en dame, der sidder på tronen.» Og det er netop spørgsmålet, for hvad eller rettere hvem forestiller figuren? Det skal der gives et bud på i det følgende. Figuren består af tre hovedkomponenter: Stolen, de to fugle og en siddende person.

Stolen

Stolen er konstrueret som en stolpestol, hvor de fire drejede stolper er forbundet med indtappede træstykker eller sarger. Hjørnestolperne afsluttes med dyrehoveder, der kan være stilerede grif- eller slangehoveder, som dog er brækket af på forreste højre stolpe. Det er først og fremmest det kunstfærdigt udskårne ryglæn, der giver stolen karakter. Aftegninger eller indridsninger på ryglænets forside, bag figuren, tyder på, at denne ikke skal opfattes som en glat plade, men at der også her har været udskæringer og dekorationer. Ryglænet er udsmykket med to fantastiske dyrehoveder med tydeligt afsat nakke/halsbånd og øjne, mens de

Fig. 1. Figuren er støbt i sølv med indlægninger af niello, en sort kobber- og svovlholdig legering, der står som kontrast til det blanke sølv. Foto: Ole Malling. Roskilde Museum.

Fig. 2. Fundstedet mellem de to halområder. Til vestre ses den «gamle» Lejrehal markeret i terrænet, til højre en af de nye haller trukket op med hvidt. Foto: Roskilde Museum.

Fig. 3. Bagsiden af stolen. Foto: Ole Malling. Roskilde Museum.

åbne gab bider ned over hjørnestolpernes afslutninger. Det er muligvis også to stiliserede dyrehoveder, der ses på toppen af ryglænet (Fig. 3).

Ud fra stolens detaljeringsgrad og udformning må man antage, at den er modelleret over et virkeligt forbillede. Der er ikke bevaret meget bohaver fra samtiden, og blandt det ofte fragmentariske inventar indgår ikke højsæder eller fornemme stole. I Oseberggraven fra 834 blev fundet en ret simpel «kistestol» til opbevaring af husgeråd (Brøgger 1917-28). Fra samme gravfund vil det i denne forbindelse være nærliggende at henvise til de såkaldte dyrehovedstolper: Fem ca. 50 cm lange udskårne træfigurer, hvis funktion er ukendt. Med reference til dyrehovederne på Lejrestolen, kan Osebergstolperne være dele af et højsæde.

Imidlertid kendes miniaturestole fra adskillige danske og skandinaviske vikingetidsfund (Arrhenius 1961: 149ff, Zeiten 1997: 21ff). De fleste er fremstillet af sølv og synes udformet som knob- eller kubbestole, dvs. stole der er skåret ud af ét stykke træ. Hovedparten stammer fra skattefund, men enkelte er fundet i grave, som for eksempel i den rigt udstyrede kvindegrav (grav 4) på gravpladsen ved vikingeborgen Fyrkat (Roesdahl 1977: 83ff). Her er den lille stol forsynet med en øsken, og i lighed med flere af de øvrige miniaturestole har den været båret som amulet, enten selvstændigt eller som en del af et større smykkesæt.

Mest interessant i forbindelse med fundet fra Lejre er dog en lille sølvtronstol fra Hedeby, ligeledes båret som amulet og fundet i en kvindegrav (Zeiten 1997: 41 og 60), (Fig. 4.). Den 1,52 cm høje og 2,5 cm brede stol er i lighed med Lejrestykket udformet som en stolpestol med fire runde hjørnestolper og ryglæn. På armlænene sidder to fuglelignende dyr, svaner

Fig. 4. Tronen fra Hedeby er den nærmeste parallel til Lejrehøjsædet. Alt tyder på, at der oprindeligt har siddet en person på stolen. Fundet blev gjort i en kvindegrav fra o. 900 ved Hedeby nær Slesvig. Foto: Wikinger Museum Haithabu.

er foreslået (Petersen 2005: 66). Afslutningerne på armlæne forestiller dyrehoveder – løver eller måske ulve. Der har siddet en nu forsvunden figur på stolen, og fundet omtales ofte som *Odins trone*. Graven og dermed også stolen kan dateres til o. 900.

Stolen fra Lejre er en gengivelse af en tronstol eller et højsæde, som de fornemme stole kaldes i sagaerne. I Den Yngre Edda fortælles om Lidskjalv, Odins højsæde. Det havde den egenskab, at guden, når han sad her, kunne skue ud over hele verden og se alt, hvad der foregik.

Fuglene

På hver side af højsædet sidder en fugl med front og opmærksomheden rettet mod den trønde person. På ryggen markerer nielloindlægninger de krydsende vinger lagt hen over halen på de to ens fugle. Også de kraftige lige næb er med til at give fuglene karakter, nok til at fastslå, at det er to ravne, der sidder på højsædets armlæn (Fig. 5). Og afbildninger af ravne er da heller ikke ukendte i den brogede dyreverden, som befolker overfladen på smykker og andre ornamenterede genstande fra yngre jernalder og vikingetid. Nogle smykkeformer er ligefrem udformet som fugle med bl.a. ravnens som tydeligt forbillede (Petersen 2005: 64ff).

Det er værdt at bemærke, at de to fugle på stykket fra Lejre ikke skal opfattes som dele af højsædet. Mens dyrehovederne på stolen er udskårne stiliserede træfigurer, er ravnene deres lidenhed til trods naturtro gengivelser af levende dyr, der på figuren optræder som selvstændige elementer. Tolkningen af de to fugle ligger lige for: Det må være Odins ravne Hugin og Munin. Egentlig betyder navnene «Tanken» (komme i hu) og «Erindringen» (mindes) – egenskaber der var gode at have, for fuglenes funktion var hver morgen at flyve ud i verden, både menneskenes og gudernes, og om aftenen vende tilbage og fortælle Odin om alt, der var sket.

Personen

Den lange dragt

Personen i tronstolen udgør figurens tredje element. Dragten består af en kappe, en lang kjortel/kjole/kaftanklædning og på brystpartiet ses markeret et særligt klædningsstykke eller smykke i form af fire kraftigt profilerede ringe eller kæder. Langs kappens kanter ses to parallelle furer med rester af indlagt niello. På dragten er der fremhævet to pålagte vertikale bånd føjet sammen af et tilsvarende kort horisontalt nederst på denne. Båndene er

Fig. 5. Ravn på højsædets armlæn. Foto: Ole Malling, Roskilde Museum.

prydet med små runde sølvornamenter i den sorte niello. På hovedet bærer personen en hat/hue eller hjelm med tydeligt afsat skygge eller kant.

Oplysninger om dragter fra yngre jernalder og vikingetiden findes overleveret både som jordfund, hyppigst tekstilrester i gravfund, og som billedfremstillinger enten som selvstændige figurer i træ eller metal eller mere almindeligt som afbildninger på metal i form af smykker o.l. Det er de sidstnævnte,

der i denne forbindelse er mest interessante, for det er her blandt genstande af træ og metal, at muligheden er størst for at finde paralleller til Lejredragten.

Ved Trønninge på Vestsjælland blev der i 1868 fundet en lille guldfigur af omtrent samme dimensioner som den fra Lejre (Fig. 6). Figuren forestiller en person iklædt kappe og en fodsid dragt med pålagte bånd, der både i form og ornamentik ligner Lejredragtens. Fundet fra Trønninge er blevet tolket som en spillebrik til et brætspil, og der har været fremsat forslag om, at det skulle være en løber eller en «bishop,» som er den engelske betegnelse, måske under indtryk af dragtens gejstlige udtryk (Ramskou 1976: 45). Imidlertid er figuren forsynet med en tydeligt markeret frisur, hvilket har afstedkommet en omfortolkning af fundet. I stedet skulle der være tale om en kvinde iklædt vikingetidens karakteristiske dragt, en såkaldt selekjole, der netop skulle være karakteriseret af de pålagte bånd. Denne dragttype synes at være knyttet til den mere velstående del af befolkningen, men ikke til samfundets øverste lag (Jensen 2004: 353ff, Roesdahl 1980: 20).

Ved Stavnsager nær Randers er der fundet en bronzepatridge forestillende en person iklædt en lang dragt og med en knælang form for prydele hængende om halsen (Nielsen, Højlund og Fidel 2001: 82f). Denne og tilsvarende fremstillinger af personer (kvinder), der river sig i håret, forbindes med gudinden Freja. Blandt guderne var Freja sammen med Odin kyndig i sejd- eller trolddomskunst, et begreb der i dag lettest, men ikke fuldt dækkende, kan beskrives som shamanisme.

I en rig kvindegrav fra vikingetid ved Hägebyhöga Aska i Östergötland er der fundet et lille sølvvedhæng, der har indgået i et større halssmykke. Stykket forestiller en kvinde, iført kappe og lang dragt, der kan minde lidt om Lejrefigurens. På brystet markerer tre profilerede kæder et stort halssmykke. Også det svenske fund tolkes som en Frejafremstilling, hvor gudinden bærer Brisingamen, et stort guldsmykke som de fire dværge Alfrigg, Berling, Dvalin og Grerr, kaldet «brisingerne», ifølge Eddaen smedede til hende (Arrhenius 2009: 223ff).

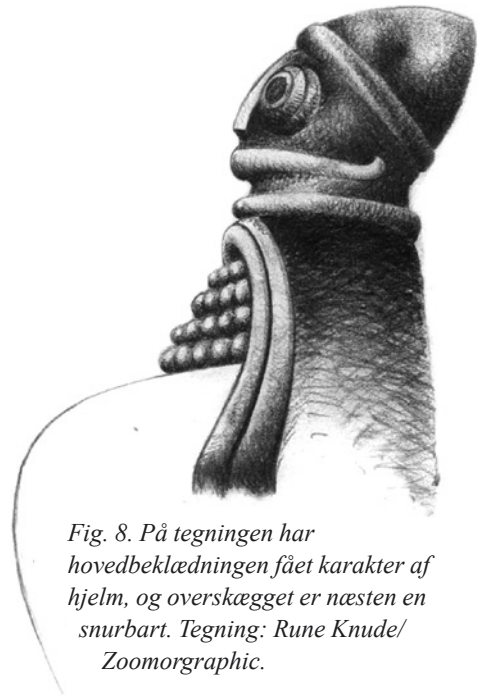
Fig. 6. Den lille guldfigur fra Trønninge bortkom under 2.verdenskrig og kan nu kun studeres på fotografier. Foto: Nationalmuseet.

Fig. 7. Figuren fra Rude Eskildstrup blev fundet i en midtsjællandsk mose ca. 75 m fra fast land. Den opfattes som en offergave. Om halsen og på brystet ses et smykke bestående af profilerede ringe. Mandsfiguren er forsynet med en kraftigt moustache. Foto: Nationalmuseet.

Det er ikke blot kvinder, der er afbildet i fodlange dragter og med halssmykker. En 43 cm lang udskåret træfigur fra Rude Eskildstrup på Midtsjælland forestiller en siddende mandsperson iført en lang kjortel eller kofte (Fig. 7). Omkring halsen ses et smykke sammensat af flere bredt profilerede ringe. Den siddende «tronende» positur, den lange dragt og halssmykket går igen i Lejrefiguren. Fundet er ikke kulstof 14-dateret, men det sammensatte halssmykke har paralleller af rent guld fra svenske fund, der dateres til omkring 500. En tap i bunden af figuren tyder på, at den har været monteret på et underlag – måske en stage eller snarere en stol. Man kan forestille sig, at der er tale om en afbildning af en guddom fremstillet til at indgå i ceremonielle optog og kulthandlinger (Ørsnes 1990: 140, Jensen 2004: 106). En 6,5 cm stor bronzefigur eller stavknap fundet ved Søholte på Lolland forestiller ligeledes en mandsperson med et smykke eller halskrave magen til den på træfiguren fra Rude Eskildstrup (Franschesci, Jorn og Magnus 2005: 104).

De i forhold til Lejrefundet lidt ældre guldgubber er endnu en informationskilde til periodens dragter. På de små papirtynde guldblikplader, der menes at have indgået i en religiøs eller kultisk sammenhæng, er der ofte præget figurer forestillende mænd og kvinder. Afbild-

Fig. 8. På tegningen har hovedbeklædningen fået karakter af hjelm, og overskægget er næsten en snurbart. Tegning: Rune Knude/ Zoomorphic.

Fig. 9. Et af adskillige mandshoveder i træ fra Oseberggraven. Overskægget er fremstillet som en kraftig dobbeltvulst. Foto: Kulturhistorisk Museum Oslo.

ningerne knyttes til en gudeverden og gengiver mytologiske figurer eller en verdslig elite med religiøse funktioner. Blandt figurerne ses mænd iklædt knæ- eller ankellange kofter eller kaftaner, ligesom der også ses mænd med lange kapper (Watt 2003).

Hat og skæg

Ansigtet er fremstillet knap så detaljerigt blot med markering af to øjne og en næse, mens hverken mund eller ører er fremhævet. Overfladen på næsen og det venstre øje fremstår en anelse blankere end det øvrige ansigt, men denne forskel må være fremkommet ved slid eller en senere tilføjet skade. Lige under næsen ses en horisontal vulst, der strækker sig ud på kinderne, hvor den aftager (Fig. 8). Dette tolkes som en markering af et overskæg, og netop skæg og i mange tilfælde overskæg er ofte fremhævet på fremstillinger af mandshoveder fra jernalder og vikingetid. I den ovenfor omtalte grav fra Oseberg er der fundet adskillige udskårne mandshoveder, hvor overskægget er fremhævet som netop horisontale vulste (Fig. 9).

*Fig. 10. På fotografiet ses vulsten/
overskægget under næsen.
Foto: Ole Malling. Roskilde Museum.*

Omkring halsen på figuren fra Lejre ses endnu en vulst eller rettere ring. Den er tydeligt adskilt fra kappens overkant og skal derfor ikke opfattes som en del af beklædningen. Det kan være gengivelsen af en svær guldhalsring, som adskillige af jernalderens og vikingetidens mandsfigurer er udstyret med (Jensen 2004: 105f), (Fig. 10). På figurens hovedbeklædning er afsat en kraftig kant eller skygge. Om det er en hue, en hjelm eller en hat kan ikke umiddelbart afgøres. Her er det nærliggende at inddrage en række bronzestatuetter fra yngre jernalder, hvor ansigtstræk som overskæg og hat/frisure er fremhævet (Voss 1990: 138). Hvor skæg-væksten, såvel over- som hageskæg, ikke er til diskussion, stiller det sig noget anderledes med bestemmelsen af hovedprydelsen. I mange tilfælde tolkes det som en frisure udformet som «grydeklip med midterskilning» (Thrane 2005), mens der i andre må være tale om en hat eller hjelm. Figurerne er ofte enkeltfund og lader sig vanskeligt datere, men der synes at være enighed om, at det er gudeafbildninger, og at de tidsmæssigt hører hjemme i det 4. til 6. århundrede (Voss 1990: 138), (Fig. 11).

«Odin fra Ribe» kaldes en maske af bly, angiveligt fundet i lag fra det ældste Ribe (Jensen 1990: 178), (Fig. 12). Foruden et overskæg, der er vanskeligt at overse, samt markering af en hat eller hjelm ses en stiliseret fugl på hver side af hovedet. Fundet tolkes som en afbildning af Odin med ravnene Hugin og Munin. Lignende fund kendes fra andre lokaliteter. At afbilde guder med skæg og hat er ikke blot et dansk eller nordisk fænomen. I det slaviske område syd for Østersøen findes ligeledes eksempler på denne skik (Gabriel 1991: 279ff).

Magiens gud

I lighed med tronstol og fuglene er også dragten fuld af detaljer, der næppe er tilfældige, men som skal symbolisere særlige træk eller egenskaber ved den afbildede person. Dermed bevæger vi os ind på et område, hvor den religiøse og verdslige magt smelter sammen, og hvor mænd eller kvinder er afbildet i særlige situationer, i hvilke de ikke nødvendigvis har været iklædt let genkendelige kønsspecifikke dragter.

Odin er ikke en entydig gud, men tillægges mange egenskaber og har et væld af tilnavne, alt efter hvilken rolle, han optræder i. Som asernes øverste gud kaldes han for Alfader, og han er krigens, kampens og dødens gud, hvorfor han også kaldes Hærfader eller Valfader. Navnet Odin betyder «den rasende, den ekstatiske», hvilket gør ham til visdommens, magiens samt rune- og digtekunstens gud. Klædedragten og dens symboler kan være med til at

Fig. 11. Figuren fra Højby ved Odense er 16 cm høj og forestiller en siddende mand, hvor overskæg og hue/hat giver ansigtet karakter. Figuren har tydeligvis indgået i en større sammenhæng, og han kan i den forbindelse have siddet på en stol eller trone. Foto: Nationalmuseet.

Fig. 12.. «Odin fra Ribe». Hovedet er af bly, der er et usædvanligt materiale til både smykker og amuletter, og der er nok snarere tale en metalstøbers model. I værkstedslag i Ribe er der fundet 11 identiske støbeforme til denne figur. Foto: Sydvestjyske Museer.

signalere den sammenhæng, han optræder i. På Lejrefiguren er det ikke som krigsgud på hesten Sleipner og med spyddet Gungner, han optræder, men snarere som den vise gud, hvilket højsædet og ravnene markerer.

På mange af de gotlandske billedsten forekommer fremstillinger af scener fra den nordiske mytologi. På stenen fra St. Hammers i Lärbro sogn er en mand med skæg og iklædt en lang dragt afbildet hængende fra et træ. På stenen fra Garda Bote er det ikke mindre end syv mænd, der ligeledes iført lange klædninger ses hænge fra træets grene. Der kan være tale om scener, der skildrer menneskeofringer (Pesch 2005: 124). Disse billedfremstillinger kan

måske også knyttes til myten om Odins selvofring. I ni nætter hænger guden sig i livstræet Yggdrasil med det formål at opnå indsigt i underverdenens hemmeligheder. Skulle det være Odin, der her er afbildet, er det en af de situationer, hvor han optræder som sejdkyndig.

Sejd er det oldnordiske ord for kultiske ritualer, som traditionelt blev praktiseret af en særlig kategori af kultledere kaldet vølver eller sejdkoner. I sjældne tilfælde kunne den også udføres af mænd, men det blev anset for socialt nedværdigende. Odin var også sejdens gud, hvilket forlenede ham med kvindelige træk, og han kunne i visse situationer være iført kvindedklæder, og kan derfor hvad kønnet angår opfattes tvetydig (Solli 2002). Det er derfor muligt, at en lang klædning med særlige kendetegn har været knyttet til rollen som sejdkyndig. Under alle omstændigheder er Lejrefiguren ikke entydig. Nogle elementer taler for, at det kan være en kvinde, men der er også væsentlige argumenter for, at det er en mand – Odin, der sidder på tronen. Med tolkningen af figuren bevæger vi os ind i en sfære, hvor som nævnt de egenskaber, der knyttes til guddomme ikke altid er entydigt mandlige eller kvindelige. men før den endelig afvejning sker, skal der fremføres endnu en mulighed for fortolkning.

Odin som *Majestas Domini*?

Når figuren appellerer så stærkt til beskueren, skyldes det måske først og fremmest, at den let lader sig afkode, selv mere end 1000 år efter, at den blev støbt. Alle uden forudsætninger kan forstå den, fordi vi umiddelbart kan genkende den overordnede symbolik: Herskeren på sin trone, et billedsprog der er dybt forankret i vor kultur, og hvis rødder for en stor del skal søges i den antikke verden og måske især i det Det Byzantinske Rige (330-1453), der voksede ud af Romerrigetets østlige del med Konstantinopel (det nuværende Istanbul) som hovedstad. Styreformen var kejserdømme, og man havde antaget kristendommen som statsreligion.

Når kejseren eller Kristus ses afbildet som hersker, er det ofte frontalt tronende, en poseur som signalerer autoritet. Motivet kendes blandt andet fra dansk romansk kirkekunst, hvor Kristus på kalkmalerier ses gengivet som *Majestas Domini*, «den ophøjede herre» siddende på en trone. Også lige syd for Danmarks grænse i Det Karolingiske Rige (8. og 9. århundrede) spillede tronen en fremtrædende rolle som magtsymbol, her er der ikke blot tale om afbildninger, men også om bevarede tronstole eller dele heraf (Klæsøe 2003, p. 101ff).

På mange afbildninger, hvad enten det er malerier, mosaikker eller relieffer, er de tronende herskere iført lange dragter, hvis enkelte dele, ornamentik og farve har symbolsk betydning. På Lejrefiguren er der langs kappens kanter markeret påsyede eller indvævede bånd, mens nielleoindlægningerne på dragtens nederste del synes at udgøre et selvstændigt klædningsstykke eller båndornament. Netop i Det Byzantinske Rige udvikledes en fra Romerriget overtaget tradition med brug af påsyede eller løse bånd på dragter, såkaldte *claves*. Oprindeligt var motivet bundet til den romerske senatordragt for at indikere social rang, senere udvikledes brugen af disse bånd i den oldkristne og tidlig byzantinske kunst. *Omophoriet* var et andet markant dragtornament, som bestod af et bredt bånd, der blev båret yderst på den biskoppelige embedsdragt, svarende til *palliet* i den romersk katolske kirke (Fleischer 2003), (Fig. 13). Spørgsmålet er igen fortolkningen af Lejrefigurens dragt som værende en entydig mands- eller kvindedragt. Der kan i de tydeligt fremhævede enkelt-

Fig. 13. Kroningen af Harald Godwinson på Bayeuxtapetet. Kongen er fremstillet siddende på sin trone med kappen lukket symmetrisk og iført en lang klædning, der består af flere lag. Til højre ærkebisp, der både selv bærer ordensbånd og står med et i hånden. Ca. 1075.

heder gemme sig symboler, der rækker ud over en simpel kønsforskel, og som i stedet skal knyttes til det embede, den tronende figur besidder. Om det er muligt at nå til en nærmere forståelse af figuren ved at inddrage paralleller fra den romerske og senere byzantinsk kristne dragtkultur skal ikke afgøres her, men med hele figurens harmonisk afbalancerede symmetri og den klart fremstillede herskersymbolik får man indtrykket af at stå over for en hedensk gud fremstillet i en antik/kristen tradition.

Odin og Lejre

At det er en hedensk guddom, kan der imidlertid ikke være tvivl om, men er det Odin? Det spørgsmål kan der ikke gives noget endegyldigt svar på, men det kan ses, at tronstolen eller højsædet, Lidskjalv, er Odins, også selv om det ifølge sagalitteraturen «lånes» ud ved sjældne lejligheder (Larsen 1991: 59). De to ravne, Hugin og Munin, hører ligeledes entydigt til Odins attributter. Figurens køn kan ud fra dragten diskuteres, der er i denne forbindelse lagt vægt på fortolkningen af ansigtet som havende overskæg og hat. Ved en samlet vurdering forekommer det mest sandsynligt, at det er Odin, der her af ni gram sølv er billedliggjort af en begavet kunsthåndværker.

En amulet er en genstand, der beskytter bæreren mod ulykker og hjælper i vanskelige situationer. Betegnelsen anvendes om flere af de miniaturestole, der er nævnt ovenfor, men i modsætning til disse er Lejrefundet ikke forsynet med en øsken, ligesom der heller ikke kan konstateres slidspor i de gennembrydninger i stoleryggen, der kunne have været benyttet til ophængning. En amulet kan også være gemt på kroppen i en pose eller pung. Lejrefiguren er imidlertid hul. Hulheden kan alene være et resultat af støbeprocessen, men det kan også være tilsigtet for at kunne montere eller fastgøre stykket til et underlag. I den forbindelse, figurens motiv taget i betragtning, kan nævnes de såkaldte vøvestave, der er omtalt i de islandske sagaer og som er fundet i grave fra vikingetiden. De har været anvendt i forbindelse med udøvelse af sejd og har indgået i kultiske handlinger. De gravfundne stave, der er af metal, findes oftest i kvindegrave, således i den omtalte grav 4 fra Fyrkat, men kendes også fra gravlæggelse af mænd (Pentz et al. 2009). Figuren kan have siddet på en sådan stav eller et andet værdighedssymbol. At den skulle have været gemt væk i en pose eller pung og taget frem ved særlige lejligheder er naturligvis også en mulighed.

Med de seneste fund af store haller turde det være arkæologisk bevist, at Lejre er et af de helt væsentlige steder i vikingetidens Danmark. Middelalderens skriftlige kilder henlægger som bekendt danernes ældste kongesæde til Lejre. At historierne om Lejrekongerne i vid udstrækning af eftertiden er blevet underkendt som videnskabeligt set utroværdige kilder bør ikke skygge for den væsentlige pointe, at Lejre i 1000-tallet omtales som en central lokalitet og i et skjaldekvad knyttes til den danske konge (Christensen 1991: 18ff). Om der rent faktisk har boet konger i Lejre, kan naturligvis ikke bevises. Imidlertid er Odin de nordiske guders konge, men han var også de jordiske kongers gud, og dyrkelse af ham synes især at være foregået blandt medlemmer af overklassen. På Lejrefiguren er Odin fremstillet i herskerpositur på højsædet, Lidskjalv, og med ravnene, Hugin og Munin, der bringer ham den indsigt og viden, der gør det muligt at regere verden – egenskaber én eller nogle af Lejres beboere må have haft særlig brug for.

Artikkelen er med få endringer også trykket i ROMU 2009 årsskrift for *Roskilde Museum*.

Noter:

- 1 Den lille sølvfigur har, sin korte tilværelse som museumsgenstand til trods, vakt både opsigt og debat, som næppe vil forstumme foreløbig. Fremtidige analyser ikonografiske som tekniske vil givet kunne bringe nyt. Mine kolleger på Roskilde Museum skal have tak for deres forslag og kommentarer, det samme skal tegner og grafiker Rune Knude, der har fortolket figuren i streg og samtidig været en inspirerende diskussionspartner. Også museumsinspektør Anne C. Sørensen og redaktør Christian Adamsen takkes for deres konstruktive forslag.
- 2 Roskilde Museum j. nr. 641. Udgravningen fandt sted juni-oktober 2009 og blev bekostet af Fonden af 29. december 1967 (stiftet af Eilif Krogager).

Summary: A silver figurine from Lejre in Denmark.

The cast figurine, 1,75 cm high and weighing 9 grams, is made of silver with niello decoration. It was found in 2009 during Roskilde Museum's excavations in Lejre on the island of Zealand. Lejre is known from Norse literature and medieval Danish chronicles as the residence from where the first royal Danish family, the mythical Scildings, reigned the country. The excavations revealed buildings up to 60 metres long, clearly emphasizing the importance of late Iron Age and Viking Age Lejre, c. 500 – 1000 AD. The style and the manufacturing of the figurine date it to around 950. The figurine is composed of three main elements: a chair, two birds and a sitting person. The chair has four corner posts decorated with stylized animal heads (one is missing). There are also two animal heads placed symmetrically on the top of the back of the chair. It is clearly a depiction of a Nordic high seat – the throne of Odin, Lidskjalv, is an obvious possibility. The two birds draw their attention to the person on the throne. They are not part of the throne, but naturalistic images, and with their strong beaks they resemble Odin's two ravens Hugin and Munin. The person in the high seat is wearing a long dress and a cloak. On his breast jewellery consisting of four strongly profiled rings is seen. Both cloak and dress are decorated with bands. Around his neck you see a heavy ring, probably a golden necklace. On his head he wears a hat with. Under his nose one notices a horizontal thickened line, which the author interprets as a moustache. Hat and moustache are often seen on images of gods from the Nordic and Slavic regions. It seems likely that the figurine represents Odin in his high seat with his two ravens, attributes relating to Odin in his capacity as the wise ruler; a symbolism which is also demonstrated by the whole composition of the figurine.

Litteratur

- Arrhenius, B. 1961: Vikingatida miniatyrer. *Tor VII*, pp. 139-164.
- Arrhenius, B. 2009: Brissingamen and the Menet Necklace. U. von Freeden, H. Friesinger og E. Wamers (red.). *Glaube, Kult und Herrschaft*. Bonn 2009, pp. 219-230.
- Brogger, A.W. et al. 1917-28: *Osebergfunnet*, 3. Vol. Kristiana [Oslo], Universitetets Oldsaksamling.
- Christensen, T. 1991: *Lejre – syn og sagn*. Roskilde.
- Christensen, T. 2010: Gudefigur. *Skalk* nr. 2, pp. 3ff.
- Christensen, T. 2010: Odin fra Lejre. ROMU 2009. Årsskrift fra Roskilde Museum, pp. 7-25.
- Fleischer, J. 2003: Dragtkultur i byzantinsk billedkunst indtil 1453. A. Hedeager Kragh (red.). *Dragt og magt*. Museum Tusulanum, pp. 126-144.
- Franceschi, G., A. Jorn og B. Magnus 2005: *Fuglen, dyret og mennesket i nordisk jernalderkunst*, bd. 2. Borgens Forlag.
- Gabriel, I. 1991: Christentum und Heidentum. M. Müller-Wille (red.). *Starigard/Oldenburg. Ein Slawischer Herrschersitz des frühen Mittelalters in Ostholstein*, pp. 279-298. Neumünster.
- Glob, P.V. (red.) 1980: *Danefæ*. Nationalmuseet. København.
- Heslop, D. 2000: *Nordsøens konger, Nordsjøens Konger 250-850*. Arkæologisk Museum Stavanger og Esbjerg Museum.
- Imer, L. 2004: Gotlandske billedsten – dateringen af Lindqvists gruppe C og D. *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 2001.
- Jensen J. 2004: *Danmarks Oldtid. Yngre Jernalder og Vikingetid. 400 e. Kr.-1050 e. Kr.* København.
- Jensen, S. 1990: Odin fra Ribe. *Oldtidens Ansigt*. København, pp. 178-179.
- Jørgensen, L. 2005: Hov og hørg ved Tissø. T. Capelle og C. Fischer (red.). *Ragnarok – Odins verden*. Silkeborg Museum, pp. 131-142.

- Klæsøe, I. Skibsted 2003: Hersker- og magtsymboler i karolingiske afbildninger fra 8.-10. århundrede. A. Hedeager Kragh (red.). *Dragt og magt*. Museum Tusculanum, pp. 100-125.
- Larsen, M. 1991: *Guder, Helte og Godfolk. Eddadigte og islandske sagn*. København.
- Mango, C. 2002: *The Oxford History of Byzantium*. Oxford.
- Munksgaard, E. 1987: Vor ældste Kristus-figur. *Nyt fra Nationalmuseet* 1987, nr. 34, p. 3.
- Nielsen, K. Højlund og R. Fiedel 2001: Stavnsager – spredte glimt af et jernaldersamfund gennem mere end 700 år – fra 400 til 1100 e. Kr. f. *Årbog for Kulturhistorisk Museum Randers 2001*, pp. 71-89.
- Pentz, P, M.P. Baastrup, S. Krag og U. Mannering 2009: Kong Haralds volve. *Nationalmuseets Arbejds-mark*, pp. 215-232. København.
- Pesch, A. 2005: Blodoffer, drikkelag og frække sange ...? Capelle T. og C. Fischer (red.). *Ragnarok – Odins verden*. Silkeborg Museum, pp. 119-130.
- Petersen, P. Vang 2005: Odins fugle, valkyrier og bersærker. Capelle T. og C. Fischer (red.). *Ragnarok – Odins verden*. Silkeborg Museum, pp. 57-86.
- Ramskou, T. 1976: *Noget om hår og skæg*. Nationalmuseet.
- Roesdahl, E. 1977: Fyrkat. En jysk vikingeborg. II. Oldsagerne og gravpladsen. *Nordiske Fortidsminder Serie B – in quarto*, bd. 4. København.
- Roesdahl, E. 1980: *Danmarks Vikingetid*. København.
- Solli, B. 2002: *Seid Myter. Sjamanisme og kjønn i vikingernes tid*. Oslo.
- Thrane, H. 2005: Romerske og germanske småfigurer. Capelle T. og C. Fischer (red.). *Ragnarok – Odins verden*. Silkeborg Museum, pp. 33-40.
- Voss, O. 1990: Hjemlige bronzemænd. *Oldtidens Ansigt*, pp. 138-139. København.
- Watt, M. 2003: Guldgubbernes dragter – mode eller herskersymbolik? A. Hedeager Kragh (red.). *Dragt og magt*. Museum Tusculanum, pp. 28-45. København.
- Zeiten, M. Kockvedgaard 1997: Amulets And Amulet Use In Viking Age Denmark. *Acta Archaeologica*, vol. 68, pp. 1-74. København.
- Ørsnes, M. 1990: Gud og konge. *Oldtidens Ansigt*, pp. 140-141. København.

Prosjektering av trekirker i norsk vikingtid og middelalder

I 1829 publiserer arkitekt Hans D. F. Linstow mønstertegninger for nye trekirker i Norge. For å fremheve sine egne forslag skriver han at stavkirkene ble bygget med overdrevent kraftige dimensjoner og at konstruksjonen ikke var tilstrekkelig stabil:

«Reiseveedbygningen er den almindeligste i Fjelddistricterne og skovrige Egne. Den bestaaer af et Slags Stænderværk af Mastetømmer, og adskiller sig deri fra Bindingsværk, at Væggene ikke deles i Stokværk, med mellemliggende Ramstykker, hvorimod Mastetræerne naae op efter hele Bygningens Høide. Enkelte skraastøtter danne Tverforbindelserne og det hele er indklædt med Bord, Taget og Taarnet sædvanligen med Spaan, hvilket Alt overstryges med Tjære. At denne Bygningsmaade er høyst ufuldkommen og hidrører fra en udannet Tidsalder, er indlysende. Uagtet den overordentlige Masse af Tømmer, hvoraf Bygningen er sammensat, og dets svære Dimensioner, mangler den dog formedelst de ufuldkomne triangulære Forbindelser den Stabilitet som Optømring af regulært Bindingsværk yder, og flere Exempler, blandt andet det Uheld, som rammede Leirdalens Hovedkirke, vise, at disse tømmerødslede Bygninger ikke modstaae Trykket af en heftig Storm» (Linstow 1829: 1-2).

Tønjum kirke i Lærdal hadde motstått klimaet siden den ble reist rundt år 1200, men den blåste ned i en spesielt sterk storm 12. januar 1824. Ut fra Lorentz Dietrichsons beskrivelse av kirken er det ikke mulig å si om kirken hadde dårlige montasjeløsninger, var dimensjonert feil eller hadde en utilstrekkelig avstivning (Dietrichson 1892: 294). Kanskje var belastningen denne dagen ut over det kirkens deler var forutsatt å kunne tåle, i tillegg kan det ha vært materialtretthet etter så mange år. Linstow sammenligner deler av middelalderens trekirker med sine egne løsninger og finner at den gamle måten å avstive på var «høyst ufuldkommen». Han er kritisk til materialbruk og konstruktive løsninger i stavkirkene, som etter hans mening tilhører en forgangen tidsalder, et tilbakelagt stadium. Kirkene som han ønsker å markedsføre har derimot ekte fagverk; de er kirker for den nye tiden (Lending 2005: 114-116).

Linstow har rett i at man ikke kan kompensere for statisk ufullstendige løsninger ved å overdimensjonere materialer. Teoretisk er det slik at hvis et konstruktivt ledd skal være i statisk likevekt, må summen av alle kreftene som virker på leddet danne en lukket krafttrekant. Men han legger ikke vekt på at tømmerne hadde satt inn så mange «triangulære Forbindelser» i Tønjum kirke at den hadde vært stabil i 6-700 år. Bevisst eller ubevisst overser nok Linstow at løsningene i de tidlige trekirkene var det praktiske grunnlaget for den nyere teoretiske kunnskapen som han kan ha lært på Akademiet i København, på Bergakademiet i Kongsberg og i Ingeniørkorpset, en kunnskap han brukte for å komme frem til løsningene i de nye trekirkene sine.

Linstow drøfter heller ikke mulige årsaker til at tømmerne prosjekterte kirkene med akkurat de dimensjonene og akkurat den måten å sammenføre delene på. Nå, 180 år senere, er

det kanskje lettere å se på trekirkene fra middelalderen som eksempler på tids- og stedsbestemte løsninger. Spørsmålet om hvilken kunnskap håndverkerne anvendte i prosjekteringen av trekirkene ligger nært. For å nærme seg dette må man synliggjøre tanker og praksis. Her vil det bli drøftet om det er mulig å rekonstruere deler av prosjekteringen av de tidlige trekirkene, dels ved hjelp av litteratur, dels fra undersøkelser i de bevarte kirkene. Jeg vil forsøke å vise at det kan gis en del svar, særlig når det gjelder de mål og forhold som kan ha blitt valgt for å overføre idéen kirke til en trekirkes fysisk form.

Bakgrunn

Trekirkene er et resultat av internasjonale og lokale erfaringer, og ikke to av de kjente kirkene er like. Bygningene skulle være uttrykk for den internasjonale Kirken og samtidig være et redskap for den innenlandske misjonen. Derfor kan ikke bygninger av ulik status, form og størrelse uten videre bli sammenlignet på en meningsfull måte i dag. Kirker er beregnet for ulik trospraksis og riter, de er bygget av ulike materialer, de har ulike konstruksjoner, de som kan ha vært forbilder er bygget på ulike steder og på ulike tidspunkter. Men selv om man antar at spesielle deler av prosjekteringen av kirker i hovedsak har hatt regionale eller bare lokale fellestrekk, kan generelle beskrivelser fra andre land i Nord-Europa også antyde noe om praksis i Norge.

Proessen fra idé til ferdig bygning er mindre drøftet i faglitteraturen, både fordi de direkte kildene er få og fattige på informasjon, og fordi tolkninger ut fra de stående bygningene ofte gir flere nye spørsmål enn svar. I internasjonal faglitteratur er planlegging av steinkirker drøftet av mange forfattere som i hovedsak har basert sine fremstillinger på skriftlige kilder: For kirker i Tyskland blant annet Günther Binding (Binding 2002) og Dietrich Conrad (Conrad 1990: 73-116). På tross av at omkretsen av fundamentene for alle kirker må ha vært markert på en eller annen måte før graving tok til, er det knapt noen beskrivelse av hvilke regler som styrte grunnarbeidene i kirker i middelalderen. Noen få arkeologiske spor finnes: Ved gravningen i krypten i York Minster i 1930 fant utgraverne det som sannsynligvis var en av de opprinnelige pælene for utstikking for den anglo-normanniske katedralen. Sporet av en tilsvarende plugg ble funnet i 1968 under nordsiden av midttårnet (Phillips 1985: 49). Ved utgravningen i 1948 under koret i katedralen i Köln ble det funnet et lite hulrom som kan være spor etter en senterplugg eller en målepinne fra utstikking (Doppelfeld og Weyres 1971: 85). En dokumentasjon av en pinne for utstikking forteller ikke hvordan utstikkingen foregikk, men den kan vise hvor denne nødvendige del av handlingen fant sted.

I norsk bygningsarkeologisk faglitteratur blir dokumentasjon av bygningsrester, spor etter bygninger og de stående bygningene brukt til å drøfte antagelser om overføring av kunnskap om form og om bygningenes historie. Ulike forutsetninger for kirkereisning er blant annet drøftet av Jan Brendalsmo (2006). Hvordan materialer er valgt, målsatt og tilhugget er beskrevet av Harald Bentz Høgseth (2007). Den endelige monteringen av de tilhuggete materialene er beskrevet blant annet av Håkon Christie i hans bok om Urnes stavkirke. I kapitlet «Byggeprosessens forløp, en hypotese» legger han vekt på å klarlegge hvordan og i hvilken rekkefølge materialene er blitt sammenføyet ved montering og reisning (Christie 2009: 200-211). Han begrenser derved begrepet til å gjelde den siste delen av en lengre prosess. Begrepet byggeprosess kan imidlertid omfatte hvordan noen tok initiativ

til, bekostet, ledet, planla og designet bygningen. I den norske faglitteraturen har det derimot vært lite drøftet hvordan kirkenes ulike deler, deres form og størrelser, deres fremtidige sammenføyninger i forhold til hverandre og rekkefølgen de måtte monteres i, kan ha blitt vurdert, formulert og fastlagt i prosjekteringsfasen.

Arkitektur har en formal synlighet som et grunnleggende prinsipp: det som er tenkt og planlagt blir gjerne bygget. Kanskje gjelder dette i større grad trekirkene enn steinkirkene, her kan det ofte ha vært et kort tidsrom mellom planlegging og montering. Prosjekteringen av trekirkene var en faglig praksis som stadig nye generasjoner tømrere ble lært opp i, man delte erfaringer som var mer eller mindre åpne, avanserte og organiserte. Prosessen besto neppe av kunnskap som var hemmelig, vanskelig eller mystisk (Coyne og Snodgrass 1991: 129ff). Overføringen av slik kunnskap om form kan ha vært mer eller mindre tilfeldig; den avhanger av tid, sted, miljø og oppdrag. Prosjektering av en bygning handler om å se for seg hvordan den skal bli som ferdig, ut fra erfaring med hva som har vært gjort tidligere.

Den danske arkeologen Søren Michael Sindbæk viser ved en kompleks nettverksteori hvordan gjenstander ble brakt rundt i Nord-Europa i vikingtid. Et objekt kunne gå fra hånd til hånd som gave, ved handel, diplomati, tyveri eller krig (Sindbæk 2007). Når det gjelder ideologiske forestillinger og ideer om kirkers organisering og bruk, brakte prester med seg godtatt forståelse og vedtatt kunnskap. Denne kunnskapen møtte lokal tradisjon og byggepraksis og ble omforent i byggeprogrammer. Hvor mye av fremmed form ble akseptert? I hvor stor grad etterligner trekirker i Norge trekirker andre steder? Kom eventuell mangel på kopiering av at mye kunnskap om form ikke kan formidles muntlig? Kunnskap om prosjektering, tillaging og montering av en kirkebygning som gikk ut over lokal praksis, må ha blitt overført av personer med byggfaglig erfaringskunnskap. Det kan for eksempel ha vært en hjemvendt tømrer eller en fremmed håndverker på reise.

Ulikhetene i kirkenes form og størrelse viser at hver bygning er løst som en frittstående byggeoppgave, den ferdige kirken er derfor som regel tids- og stedsbestemt. Man vet ikke hvilket handlingsrom den utøvende ansvarlige for oppgaven hadde når det gjaldt form og forbilder; planleggingen ble rimeligvis styrt av oppfatningene til de ulike deltagerne i arbeidet (McNicol 1997). Oppgaven var å lage en kirke av en viss størrelse og form, og den skulle likne på andre kirker. En rekke ønsker og behov skulle forenes, noe som blant annet var styrt av hvor byggherre/eier hørte hjemme i det sosiale lagdelingssystemet. Man måtte beregne omfanget av arbeidet, kostnader, materialbruk og antall arbeidsdager, og fastsette antallet ulike materialformer og deres dimensjoner (McCade 1990: 32-33).

Oppmåling

En undersøkelse kan bestå i å analysere bygningens mål og forhold, den enkelte sammenføyning og det enkelte elements mål og forhold. Blant de som dokumenterte stavkirkene fra 1800-tallet kan nevnes arkitektene Franz W. Schiertz (1815-1887) og Georg A. Bull (1829-1917), ingeniøren Peter Blix (1831-1901), arkitektene Håkon Thorsen (1846-1901) og Jens Zetlitz Monrad Kielland (1866-1926). Av disse var det få som publiserte hva de nødvendigvis må ha observert og forstått av bygningenes prosjektering mens de målte opp kirkene; deres mulige innsikter ble nok ikke tatt med i den videre forskningen. Heller ikke deres erfaringer med å dokumentere kirker ble nedskrevet i samtiden, derfor ble det ikke utviklet en bygningsarkeologisk dokumentasjonsteori. Kunnskap fra praksis ble i hovedsak videre-

brakt personlig som erfaringsbasert kunnskap fra én oppmåler til en annen. Publisering av oppmålinger, beskrivelser og tolkninger av bygninger var forbeholdt andre fagfolk enn de som dokumenterte kirkene ved oppmåling, gjerne antikvarer med ulik faglig bakgrunn.

I dag er det problematisk å bruke oppmålinger av Bull og Blix, fordi begge brukte tommer, fot og alen ved oppmålingene; ved omregning vil det lett oppstå adderte feil. Når det gjelder Bull kan man av måleskissene se at han gjerne bare målte halve kirkenes plan og oppriss for å gjøre arbeidet enklere og raskere. Han brukte verken koordinatsystem, triangelmåling eller løpende mål, de faktiske skjevhetene ble ikke registrert. Derfor kunne han under optegning hjemme ikke finne og rette feilavlesninger, eller anslå manglende mål. Hvis tegningen ikke «gikk opp», måtte han jenne til bygningene ved å la alle plan være i vater, vegger være i lodd og hjørner ha rette vinkler. Det endelige resultatet blir en normert beskrivelse med usystematiske målavvik; men opptrukket med tusj og med lavinger er resultatet fint på litt avstand. Også senere arkitekters oppmålinger av stavkirkene har så store avvik i målestokk 1:50 at lengder tatt fra tegningene ikke kan brukes som underlag for en analyse av opprinnelige mål og forhold i kirkene, og det er ikke mulig å lage korrekte arbeidstegninger. Dette var årsaken til at Riksantikvaren fra 1940-årene har søkt å måle opp alle stavkirkene i 1:20. I dag har man plan, snitt og fasader av omtrent 2/3 av stavkirkene i denne målestokken. Uansett er en oppmåling en forenklet tolkning som bare tar med det den som måler ser, legger vekt på og mener er relevant. Når det blir stilt nye spørsmål til bygningene er det derfor nødvendig å foreta nye oppmålinger.

Gjennom årene har mange forfattere i hele Europa beskjeftiget seg med studiet av målforhold, geometriske figurer og lengdeenheter i kirker fra middelalderen (Naredi-Rainer 1984). Det er gjerne fire metodiske svakheter ved disse analysene. For det første er det ikke gjort rede for nøyaktig hvor målene er tatt. For det andre er målene som blir bearbeidet ofte tatt fra tegninger i ulike målestokker, målene blir derfor både unøyaktige og usammenlignbare. Som en følge av dette blir enhver videre bearbeiding usikker. For det tredje blir det ikke sannsynliggjort hvorfor målepunktene, eller hjørner på geometriske figurer, skal legges der de blir lagt. For det fjerde er systemene som blir lagt frem ofte ikke basert på hva som er praktisk mulig i en antatt arbeidssituasjon på tuften; figurene er gjerne unødig kompliserte, overbestemte og innbyrdes selvmotsigende (Wittkower 1967: 162). Mer fruktbare er derfor de analysene der forfatterne selv har målt i kirkene eller i utgravningen, og der de legger frem metodiske drøftinger av forutsetningene, som undersøkelsene i Norwich-katedralen (Ferne 1976) og utgravningen i Yeavinger (Hope-Taylor 1977).

Tanke og design

Tanke og design hører sammen, og *tanker* om bygninger er noe mer enn *regler*. På det enkleste nivået er tanker om bygging kunnskap om hvilke holdninger man skal ha, hvordan ting skal utføres ut fra hva som der og da er ansett som gode løsninger. Den amerikanske arkitekturhistorikeren Paul-Allan Johnson foreslår at teoriens rolle i arkitekturen har vært ment å lede praksis ved en løpende dialog; derfor må det ligge en form for teori bak enhver prosjektering (Johnson 1994: 33-35). Det er verdt å skille mellom håndverkeres ulike teorier-for-praksis på den ene siden og tanker om kirker og deres form og tilblivelse formulert av filosofer, historikere og kommentatorer i middelalderen på den andre. Kunsthistorikeren Staale Sinding-Larsen hevder at teori i utgangspunktet er en systematisk støtte for erindrin-

gen. Ulike teorier kan bli sett på som spesialiserte og betonte utgaver av handlingslister (Sinding-Larsen 1994: 40, 49). I videste forstand kan dette dreie seg om etterligning av forbilder med normativ status, der deres mål og forhold var garanti for et vellykket resultat. I et kostbart signalbygg var det lett å koble mål og forhold til det gode resultatet; tallene og tallforholdene kan ha blitt oppfattet som vakre i seg selv. Men slike enheter og forhold var i utgangspunktet bundet til hensiktsmessighet i en bygning, laget på en viss måte med visse materialer, med en gitt størrelse og form. Det ville ofte ikke gi en statisk sunn konstruksjon ved å overføre tallforholdene til bygninger med andre materialer og konstruksjoner. Ut fra dette kan man si at normative utsagn om hvordan ting skal gjøres ikke i seg selv er teori. En teori-for-praksis knytter ideer til praktisk arbeid, den knytter det abstrakte til det konkrete. For å kunne gjøre teorier bearbeidbare og sammenlignbare har man i vår tid satt som en forutsetning at de kan skrives ned. Hvis håndverkernes erfaringer og programmer ikke var nedfelt i en skriftlig kanon, kan det ikke sies at det har funnes noen arkitekturteori.

Samtidige bygningsbeskrivelser

Det har vært skrevet mye om forholdstall og geometriske figurer angivelig brukt i prosjektering av kirker i middelalderen i Europa. Mange forfattere har forvekslet slike erfaringsbaserte antall enheter, og forhold mellom dem, med de sammenhengende matematiske utsagn om empiri som møysommelig ble utviklet til statikk, likevektslære, i nyere tid. Gresk og romersk tenkning om teknikk og byggepraksis kan finnes spredt i arbeidene til filosofer, historikere og ulike kommentatorer, men disse tankebitene gir ikke noen enhetlig teoridannelse. Dessuten synes hverken romerske eller greske templer å ha blitt tilpasset lokale byggeskikker i noen særlig grad. De estetiske prinsippene og praktiske løsninger som blir beskrevet for middelhavsområdets steintempler var uansett til liten praktisk nytte for tømmerere av trekirker i Nord-Europa (Krinsky 1977: 36-70).

Det er få kilder på folkespråk som omhandler praksis i prosjektering av kirker i Nord-Europa i middelalderen. Hva som ble skrevet ned kan ha vært tilfeldig, men hvordan det skulle skrives er styrt av sjangeren og er gjerne uten en byggfaglig forståelse. Skriftkyndige utdannet i bibelske, romerske eller nordiske litterære tradisjoner beskriver innimellom sine erfaringer med eller oppfatninger av bygging, men da som ikke-håndverkere. Tekstene etterlignet eldre arbeider, det var krøniker, ulik prosa, prekener, fromme og mystiske skrifter. Beskrivelser av kirker og kirkebygging er preget av tidsmessige, stedsmessige og tankemessige ulikheter, og for den som søker konkrete opplysninger om praksis ved prosjektering er ofte innholdet generelt, overfladisk og utvendig. Få konstruktive henvisninger er derfor åpne for entydige fortolkninger; overførte og dikteriske sammenligninger dekker ofte bygningsbeskrivelsen. Antall lengdeenheter på plan eller oppriss kan være styrt av billedlig tale, eller som tallmystiske sammenhenger snarere enn reelle mål. Mengdebeskrivelse som forfattere henviser til behøver ikke å samsvare med byggernes planer. Selv om mål som oppgis forgir å være virkelige, er de kanskje allikevel ikke mulige å bruke til en grafisk rekonstruksjon, selv når forfatteren bedyrer at han har vært et øyenvitne.

I sine beskrivelser fra rundt år 1144, uttrykker abbed Suger i St. Denis hvordan arkitekturformene tjener de åndelige begrepene brukt i kirken; han fortolker Den himmelske virkeligheten symbolsk (Panofsky (1944) 1979). Andre forfattere priser velyndere og sponsorer ved å vektlegge nyheter i kunsten og arkitekturen, eller det kostbare og prangende ved byg-

ningene. I omtale av historiske hendelser, i helgenbeskrivelser og i omtaler av kirkenes stiftelse er det ofte en fjern og forbeholden formidling av byggepraksis. Mange forfattere bekrefter tekstens sannhet ved henvisning til bibelske hendelser og litterære eller virkelige bygninger som blir antatt å være kjent av leseren. Konkret kunnskap om prosjektering og bygging blir underordnet trossymbolikken, med et ordvalg som peker mot ideer hinsides formen. Et eksempel på dette er den liksom-virkelige beskrivelsen av en trekirke i Stavkirkeprekenen (Salvesen 1971: 100-104). Alt i alt er slike beskrivelser av begrenset bygnings- arkeologisk verdi.

Kirken kan ha ønsket felles regionale roller, ritualer, strukturer og praksis, for å kunne kontrollere en kompleks virkelighet. Allikevel er det ikke kjent nedskrevne normer for kirkers materialer, form eller størrelse, og en designidé kunne derfor bli overført på flere måter fra tanke til ferdig bygning. Det fantes et utvalg av velprøvde tekniske løsninger; elementer kunne bli sammenføyet på ulike måter. Tradisjon, økonomi og tuftens beskaffenhet styrte valgene, og bygninger med ulik fundamentering og plan ble reist på samme tid, også innenfor et ganske begrenset område, noe man kan se for eksempel i Valdresbygdene. Men bygningserfaring, synet på økonomi, valg av materialer, tilgang på arbeidskraft og estetisk oppfattelse ble også forandret over tid. Slik ble valg av form og størrelse, den overførte kunnskapen, måten å sammenføye på, materialenes dimensjoner og rekkefølgen delene ble montert i, forandret. Kanskje ville man fra Kirkens side ikke gjøre tekniske spørsmål til estetiske eller teologiske, fordi man hadde erfart at det kunne sinke og derved fordyre byggingen.

Symmetri, matematikk

Oppmålinger av trekirkene viser at håndverkerne planla med regulære rektangler i lodd og vater. Noen kor kan ha vært tenkt kvadratiske, men ingen kjente stavkirkers skip har en slik form. Kirkene er som regel tenkt symmetriske om midtaksene både i plan og oppriss; parallelle sider er ment å være like lange og bygningsleddene er i vater fra grunnstokker til møneås. For å lage slike regelmessige former trengtes enkel matematikk og nøyaktig utmåling av lengder. Mange bygningsdeler i en trekirke har ikke loddrett avsluttede ender. For en dokumentasjon som i dag skal brukes til å rekonstruere mål brukt ved prosjektering, er det viktig å bestemme hvor målene er tatt i utgangspunktet. Ved planlegging må dimensjonene for en stolpekirke ha blitt regnet om til den mengde tømmer som ville gå med til sviller, stolper, tiler og sperrer. I stavkirker trengtes også staver i midtrommet, grunnstokker og gulvbord. Hvor mye virke ville gå med til vegg- og takbord og spon, hvor mange krumgrodde røtter trengtes til knær og buer?

Folk utviklet tall og regning fordi de hadde bruk for det i dagliglivet, mens enkelte hadde muligheter til å tenke seg frem til en mer sammenhengende teoretisk matematikk. Det er vist til at håndverkere som prosjekterte kirker i Sentral- og Nord-Europa hadde en tilnærming til faget som var basert på «art and science of geometry» (Shelby 1972: 395-421). Hva man har lagt i dette i for eksempel Frankrike i forhold til samtidig praksis i Norge er ikke kjent. Det man vet er at bevarte beskrivelser av mål i bygninger ikke handler om den matematiske siden av geometrien eller aritmetikken. Tilnærmingen til grekeren Euklids samlinger av geometri varierte gjennom hundreårene, fra det anvendte i praktisk arbeid til det mest teoretiske på skoler og universiteter (Ullman 1964: 263-285). Nedskrevet matematikk var

fra 1000-tallet abstrakt og fulgte sin egen indre logikk. Den var enda lite utviklet og tok ikke hensyn til arkitektur, til det er bygging for mye avhengig av materialeegenskaper; bygninger blir derfor for unøyaktige for matematikken. Den senere filosofiske og åndelig fortolkende matematikken er heller ikke ment som en beskrivelse av virkeligheten, bygningenes materielle form er tatt vekk og formen blir fremstilt som en ren idé. Kirkenes mål blir beskrevet som en del av en kosmisk verden, ved hjelp av tall, forhold og deres geometriske likheter (Zaitsev 1999: 535-536).

Men parallelt med dette blir matematikken utviklet i en mer praktisk retning. Håndbøker om praktisk geometri spredte på 1000-tallet en enkel geometri blant forskere og lærere som ellers ikke kjente til Euklids bøker (Evans 1976/77: 107-108). For eksempel var det en utbredt kunnskap om effektiv, praktisk geometri ved landmåling, utstikking og prosjektering ved kjøp, arv og nybygging. Slik daglig kunnskap ble viderebrakt, utviklet og vedlikeholdt gjennom hundreårene i hele Europa. Landmålere, brobyggere og husbyggere i middelalderen trengte mer enn tilnærmede tall. De trengte geometrien, selv om den ikke omfattet matematiske bevis eller teoretisk utdyping. Den praktiske geometrien er imidlertid ikke en anvendt utgave av Euklids teoretiske arbeider, den er heller basert på generasjoners erfaring med hva som fungerte og hva som ikke fungerte, en slags usystematisk drøfting av form, størrelse, teknikk og konstruksjon (Victor 1979: 64-65). De fleste reglene besto nok av forholdstall, men noen av reglene kan for enkelthets skyld ha bestått av proporsjoner, det vil si forhold mellom forhold, som i en geometrisk betydning gir likedanne former i ulike størrelser. Man måtte gjerne ordne erfaringene til et anvendelig antall lengdeenheter. Forholdene mellom dem, og forholdene uttrykt i geometriske figurer, ble til regler som kunne være enkle å huske og overføre til nye generasjoner landmålere og bygningshåndverkere.

Planlegging

Man må tro at trekirkene i Norge fra kristningen var del av én eller flere grunnfestete tradisjoner; man gjentok handlinger som ga ganske like planer og oppriss. At den enkelte kirke blir vurdert som særegen, kan blant annet komme av alle ulikhetene i detaljer, men det betyr ikke nødvendigvis at de er laget av ulike håndverkere. Hva tenkte man i samtiden om det å bygge en kirke? Hvilke foranderlige deler ved bygningene anså man for å være viktige? Hvem formulerte kravene? Hvordan var kirkene planlagt og utført i forhold til bruken? Hvilke allmenne løsninger ble brukt for å løse de spesielle problemene? Tilpasset man lokal trospraksis til den gitte bygningsformen, eller ble formen lagt opp etter tidens trospraksis? Trakk det i bygningene som var forbilder, ble regn og vind holdt ute, var det nok naturlig lys?

Ved prosjektering tenker man ut løsninger og blir enige om de planene man skal bygge etter. Det må blitt gjort avtaler om flatemål, den tekniske standarden og fremdriften. Man må ha beregnet total kostnad, slik som byggherrens generalkostnader, utgifter til inventar og utstyr og andre følgekostnader. Hvor sterke meninger hadde aktørene om kirkene i planleggingsfasen og hvilke ulike verdssystem skulle forenes? Biskop, oppdragsgiver og ansvarlig utførende kan ha hatt ulike hensikter og oppfatninger. Da erkebispedømmet i Trondheim ble opprettet i 1152/53, hadde man ut over landet reist og tatt i bruk *små* stolpe-, stav- og steinkirker, *middels store* stav- og steinkirker og *store* steinkirker. Hvordan ble trekirkenes størrelser definert av oppdragsgiver? Var det etter antallet sperrer i taket og staver i midtrom-

met? Var det bredden på skipet i forhold til lengden på skip og kor uttrykt i antall enheter (Jenseniuss 2001: 91-104)? Variantene viser at valget om å øke en kirkes størrelse begrenset valget av materialer og byggemåte; på den annen side la valget av materiale føring for bygningenes størrelse og form. Man hadde forbilder, både lokalt og regionalt, både for de ytre formene og den indre organiseringen; men uansett ble stein- og trekirker prosjektert på hver sine måter. Hensikten med kirker er i hovedsak å være brukshus for trospraksis, de er værskall for en gruppe mennesker. Det er ikke i motsetning til at det kan ha ligget en formmessig plan bak konstruksjonen.

Hvilken sammenheng var det mellom areal og liturgi? Kirkenes utforming ble påvirket av minst to erkjennelsestradisjoner, den intellektuelle arven fra universell kirkearkitektur og den lokale tømmerens erfaringer fra sin læretid og tidligere oppdrag. Det er nok liten sammenheng mellom liturgisk praksis og bygningenes organisering, og det er ikke et nødvendig samsvar mellom teologi og arkitektur, fordi teologi ikke kan uttrykkes i materialer og konstruksjoner (Beaujouan 1957: 6-7). Tros læren er viktig for å forstå religiøs praksis i middelalderen, men tradisjonelle trosforklaringer er langt fra håndverkerens faglige virkelighet. Derfor har den litterære skriftkyndighet hatt liten praktisk overføringsverdi til prosjektering og tillaging av en kirke (Frankl 1960: 107).

Noen erfaringer blir allmennkunnskap, andre er mer lokale og tidsbestemte. Noe kunnskap går i glemmeboken, mens nye erfaringer gir alternative løsninger; slik forandres bygninger over tid. Forbildet for den kirken som ble reist i Urnes på 1060-tallet kan ha vært et helt annet enn den etterfølgende kirken som ble reist på 1130-tallet, selv om de begge ble reist på samme sted av tømmerere med omtrent samme byggeerfaring. Enhver forandring av byggemåte, form, størrelse og konstruksjon avhenger av nye løsninger. Nye metoder, verktøy, ferdigheter og teknikker var resultat av en kompleks og usystematisk overføring av kunnskap om form (Long 2004: 72-101). Håndverkere jobbet i team, med det man i dag kaller målrettet tenkning og problemløsning (Shelby 1977: 6-8). Det har aldri funnes en *beste* byggemåte, kirker ble designet og bygget både i stein og tre og i kombinasjoner av materialer og konstruksjoner. Derimot må man kunne anta at det var byggemåter som var ansett for å være gode, ut fra muligheter og begrensninger. Mens noen beslutninger var strengt fornuftsbestemte, var andre mer tilfeldige. Hvordan kan man i dag finne ut forskjellen?

Håndverkerspråk

Håndverkerspråk var utviklet av håndverkere og for håndverkere. Forståelsen av språket forutsatte en oppøvd kunnskap om dimensjonering av konstruksjoner, slik som senteravstander mellom stavene og høydene på dem, bjelkenes tverrsnitt, tileveggenes tykkelse, og avstivningen av midtrommet. Systematisering av erfaringer førte til at det ble utviklet faglige begrepsapparater i normrettede fagspråk, som i hovedsak ble spredt ved instruksjer, drøfting og samhandling (Kruft 1994: 30-31; Sinding-Larsen 1994: 76). Et eksempel på en arbeidsbeskrivelse med en form for fastsatt angivelse av størrelser finnes i en fransk tekst fra 700-tallet, som gir anbefalte mål i en bygning. Her angis forholdet mellom veggykkelse og vegg høyde målt i kroppsdelene, og det blir beskrevet hva som må gjøres dersom taket har ulik høyde der bygningen er hvelvet eller der byggegrunnen er dårlig:

§1. Hvis en bygning skal ha en høyde på fire ganger legemshøyde må fundamentet ha en dybde på én legemshøyde. Hvis høyden skal være tre legemshøyder, skal fundamentet ha en dybde som tilsvarer legemshøyden nedenfra og opp til skrittet. Hvis bygningen bare skal være én legemshøyde, skal fundamentet tilsvare høyden til knærne (Mortet 1907: 3-35; overs. Jensenius 2001: 49).

Videre angis forhold mellom høyde på vegg og dybde på fundament for ulike grunnforhold og for ulike takløsninger, alt uttrykt som lengder på kroppsdeler. Et slikt fagspråk med praktiske angivelser kan være kort og presist og nesten uten forklaringer. Det gir vel mer svar på «hvordan» enn «hvorfor», slik det blant annet er vist i den personlige skisseboken til Villard de Honnecourt, fra ca år 1220-30 (Barnes 2009: 16-19). Den er et eksempel på muntlig overføring av kunnskap om form på folkespråket. Villard er taus om strukturelle forhold, det er ikke noen konkrete regler eller observasjoner i tegningene hans. Konstruksjonene blir forklart på den enklest mulige måten uten særlig detaljering. Forklaringene er åpenbart ment for den som hadde kjennskap til tømring og muring (Kidson 1981: 330). En slik samling antegninger var neppe begynnelsen på en drøfting av faglige grunnspørsmål, den er heller ment som en tids- og stedsbestemt hjelp for minnet. Denne typen nedtegnelser kan kanskje liknes med teologenes florilegium, en privat notisbok til å skrive ned mindre tekster man ville huske for sin egenutvikling (LexMa, 2002: IV, 566).

Samtidige europeiske kilder forklarer at kirker ble planlagt, designet, utstukket og bygget «slik det skal gjøres» (*ut mos est*) (Mortet 1911-1919: 51-52). Med dette menes vel at stedets godtatte byggemåter blir fulgt, det vil si at lokale forhold ga ulike standarder og normer (Épaud 2008; Biggam 2002: 50-52). De byggfaglige omstendighetene rundt en kirke er i litteraturen ofte ikke sett på som knyttet til bruken, de blir sett som tilfeldige følger mer enn som forutsetninger i planleggingen. Richard Krautheimer peker på at det var vanlig å følge designprinsipper som var anvendt i betydningsfulle eldre kirker, men han mente å se liten interesse for ren etterlikning. Vel ble enkelte elementer overført, men de ble ofte byttet om på. Videre peker han på at grunnplanen til mange kirker både var styrt av strukturelle og formale behov i tillegg til nødvendige krav for trospraksis (Krautheimer 1942: 19). Samtidig måtte det være et spillerom; modeller for praksis utelukker ikke nytenkning og nytolkning, og modellene kan gi en overliggende mening (Bloch 1965, I: 110-120; Van Engen 2002: 492-494).

I håndverksbegrepet ligger kunnskapen i beskrivelsen, men forklaringene er ikke nødvendigvis avhengig av hele setninger. Viten om arbeidsmåter blir også samlet ved handlinger, som nevro-muskulær ferdighet ved praktisk trening i rekkefølgekunnskap. Denne prosessen er definert av Norsk håndverksutvikling som handlingsbåren kunnskap, den må videreføres også ved praktisk utførelse (Godal 2007: 14-17; Martinussen 2007: 56). Erfaringer med materialer og konstruksjoner blir utviklet over tid i arbeidet med praktiske problemer ved prosjektering og montering som må løses der og da. Rekkefølgekunnskapen gjør arbeidet mer forutsigbart og er ment langt på vei å garantere resultater. Var det nødvendig å bruke spesielle teknikker for å planlegge og utføre arbeidet, ut over det håndverkeren kunne holde i minnet? Planlegging og design er overgripende prosesser, med vekslende mellom detaljer og helhet; man arbeider seg frem til bygningens form og konstruksjon både nedenfra, ovenfra, innenfra og utenfra samtidig. Montering derimot, må gjerne foregå fra fundamentet og oppover, i steinkirker ofte fra øst til vest. I løpet av planleggingen må det ble enighet om en entydig oversikt som viser når og hvordan de enkelte delene er tenkt montert til en helhet. Som Håkon Christie viser for Urnes' kirke kan eller må enkelte ele-

menter ha blitt montert samtidig, mens noen deler måtte settes inn før eller etter andre (Christie 2009).

Prosjektering, Lomen stavkirke som eksempel

Man har i forskningshistorien gjerne sammenlignet en kirkes ytre form, den *synlige orden*, med andre bygninger i inn- og utland. Målene som var forutsetningen for designen kan man kalle den *usynlige orden*. Formale likheter og antatte likheter i konstruksjonen kan gi inntrykk av at kirkene er like, slik at de enkelt kan sammenlignes. Men én ting er å peke på antatt formlikhet, noe annet er å sannsynliggjøre at det dreier seg om en bevisst overføring av like former. Det som tidligere er beskrevet om prosjektering generelt, kan også gjelde for Lomen stavkirke spesielt. Oppdraget var nok styrt av deltagerens ulike ønsker og meninger, men den felles idéen var at det skulle lages en kirke av en viss størrelse og form, som liknet på en eller flere andre kirker.

Lomen stavkirke ligger i Vestre Slidre i Valdres; den ble reist etter år 1192 (Anker 2005: 268, n.251). Ved ombygninger av Lomen på 17- og 1800-tallet ble apsis og korvegger revet. En tolkning av en del av målene i Lomen stavkirke er vist i en analyse (Jensenius 1988). Målene som oppgis er de som er dokumentert ved oppmålingen av kirken i 1984 og de kan skille seg fra de opprinnelig tenkte målene rundt 1192 (Fig. 1). Søndre og nordre korsviller er bevart in situ under det nåværende gulvet, og deler av korets opprinnelige takkonstruksjon er bevart på loftet over koret. Det er derfor mulig å rekonstruere målene for apsis med noen grad av nøyaktighet (Jensenius 1988: 32).

Kirkerommets førstebehov var antagelig et flatemål tilpasset antallet brukere da kirken ble planlagt, men det er ikke kjent hva som var tanken bak bygningenes ulike høyder. Hvis man trenger større areal i skipet kan man øke bredden og derved høyden på taket, alternativt kan man forlenge skipet og beholde samme spenn og takhøyde. På den annen side vil en bygning som er mest mulig formet som en kubus ha minst mulige tak- og veggflater i forhold til kubikkinnholdet og også korte forbindelser mellom dem som skal bruke arealet. Med mindre man oppførte et «ferdighus» må prosjekteringen ha tatt sitt utgangspunkt i behovene, mulighetene og begrensingene i Lomen på det tidspunktet, noe som må ha forutsatt en rekke økonomiske og praktiske avveininger. Undersøkelsen av Lomen stavkirke viser at anleggets enkelte deler er satt sammen av tilnærmet rektangulære elementer både i flaten og i opprisset. Alle staver og vegger må forutsettes å ha vært planlagt og forsøkt utført i lodd, for å gjøre arbeidet enklest og mest forutsigbart skulle alle liggende forbindelser være i vater og hjørnene skulle være rette vinkler. Det hensiktsmessige ved et slikt volum er at det lett kan kontrolleres under arbeidet ved enkle geometriske former som kvadrater, rektangler, sirkler og triangler rundt symmetriakser.

For håndverkeren var ikke alle teoretiske muligheter praktisk gjennomførbare og bare få har vært relevante, mens bare én mulighet har blitt valgt og utført. Siden Lomen, som alle andre kirker, ble gitt ulike mål med ulike målestokker, nøyer undersøkelsen seg med å vise mulige forholdstall mellom antatte hovedmål. Slike mål og forhold har antagelig vært husket som handlinger. Byggerne har brukt overførte rekkefølgeregler som hadde vist seg å være hensiktsmessige i tidligere arbeider. Det må ha vært formaliserte beskrivelser som skritt for skritt viser hvordan man skal gå frem, hver gjentakelse blir derfor en praktisk test på teorien. I tillegg til aritmetikk må håndverkeren også ha mestret en praktisk geometri når han skulle

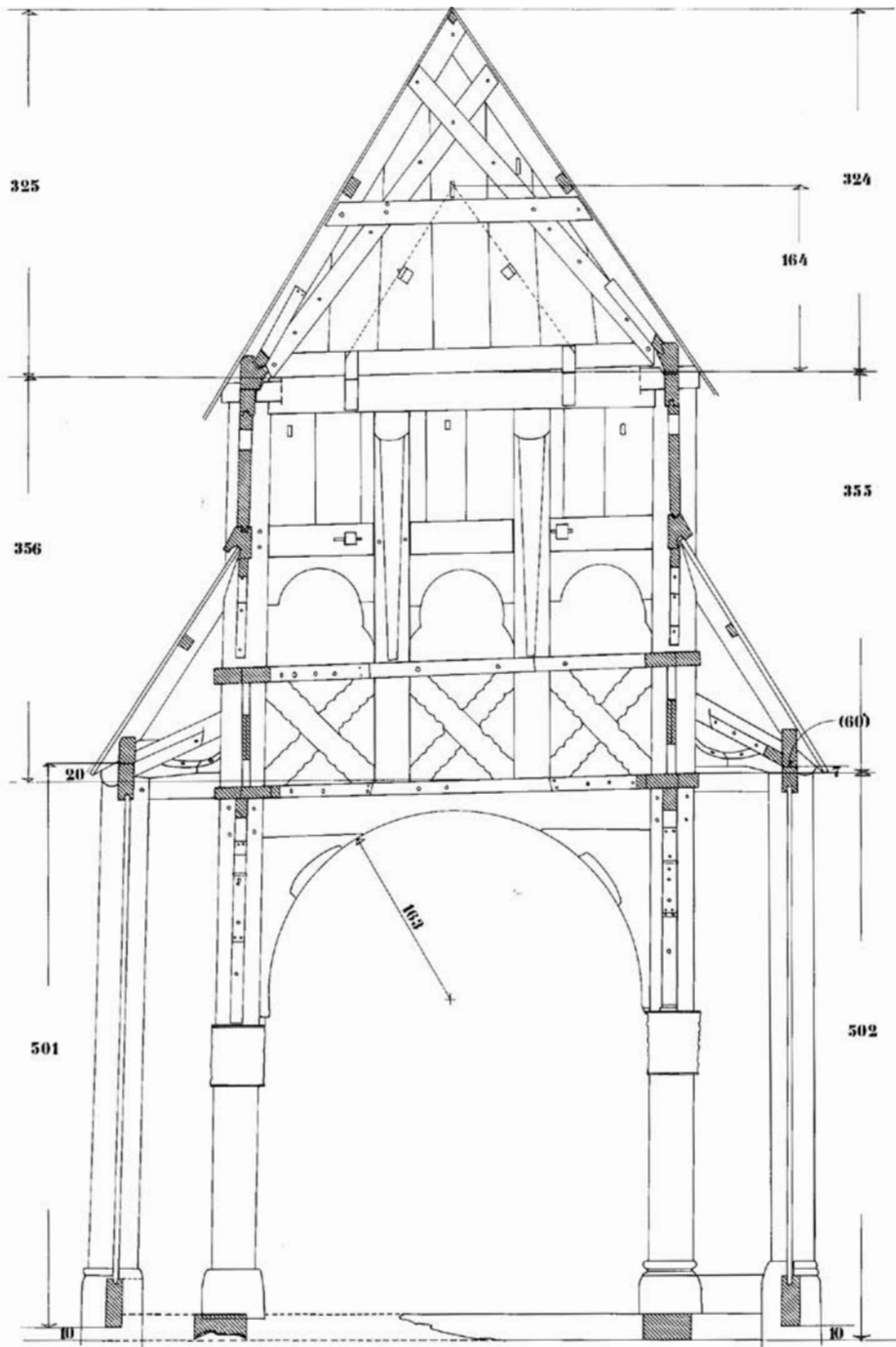

Fig.1. Målsatt tverrsnitt av Lomen stavkirke. Tegning: J. H. Jensenius.

sette ut retninger og høyder for bygningen, og for å utføre arbeidsstikking og innmåling. For håndverkeren kan det ha vært vrient å se for seg målene på alle sammenføyninger, derfor var det nok upraktisk å lage alle elementene ferdige før montering. De enkelte delene av bygningen er ikke planlagt og designet i den rekkefølgen de er tenkt montert; delene er heller gradvis tilpasset den enkelte konstruktive sammenhengen, eller den tenkte plasseringen.

Kanskje laget håndverkeren seg et riss eller måleplan i form av en grafisk oversikt med punkter som angir et måleopplegg for plan og oppriss av veggene, for å finne lengder, bredder og høyder og for å være sikker på at det hele gikk opp (Jensenius 2001: 84-91). Dersom beskrivelsessystemet ikke besto av grafiske hjelpemidler burde ikke bygningen være mer kompleks enn det håndverkeren kunne dele opp i grupper av flatemål, som han kunne lagre som et hukommelsesbilde. Ved undersøkelsene av målene i Lomen stavkirke kom jeg til at bygningens hovedmål mellom skipets og korets ytre bredder, lengder og høyder kan ha fremkommet ved bruk av sirkler, kvadrater og kvadratens diagonaler i planleggingen. Videre at figurenes størrelser kan forstås som enkle og hele tall.

I planen i Lomen stavkirke er det ikke noen tydelig avgrensning mellom skipets midtrom og omgangene, her kan målene på tømmeret være satt i raftet og i midtromsveggens sviller (Jensenius 1988: 54-55; Godal et al. 2009: 28-29, 226). På samme måte kan målene for omgangene være satt ut på omgangsveggens stavlegjer, målepunktene for svillene kan ha vært fastsatt i møtepunktene inne i hjørnestavene. Førstemålet i bygningen var vel uansett skipets bredde målt i raftet eller i svillen, det kan settes til ± 593 cm. Summen av lengdene på skipets svill + korets svill + radius i apsis kan settes til ± 1181 cm. Skipets høyde fra underkant grunnstokk til mønet kan settes til det samme, ± 1181 cm. Forholdet mellom bredde, lengde og høyde kan derfor med rimelig avvik settes til $593:1181:1181 \approx 1:2:2$. Midtrommets vegger og skipets vegger er ikke proporsjonale, fordi omgangen er valgt å være like bred rundt hele midtrommet (Fig. 2).

Hvor mange av hvilken lengdeenhet kan disse faktiske lengdene uttrykke? Ble det brukt ulike lengdeenheter for kirker og andre bygninger? I Norge var det vel gjerne mer eller mindre lokale skritt, alen og fot som var i bruk. I resten av Europa er det nevnt en fot på ± 30 cm for kirker. Hvis man har brukt en slik fotlengde kan Lomens hovedmål ha vært tenkt som 20:40:40 lengdeenheter (Jensenius 1988). Selv om en lokalt brukt målepinne ikke kunne bli nøyaktig etterliknet en offisiell enhet, ville lengder satt med den samme pinnen gi ønsket forutsigbarhet i hele konstruksjonen. De overliggende målene begrenset alle underliggende mål; bredder, lengder og dybder på bygningsdelene måtte tilpasses hverandre innenfor helheten. I tillegg til ønsker og behov for bruk kan man ha strukket eller krympet lengder for å få antall enheter som var hensiktsmessige å huske og å regne med under arbeidet. Valgene av tall kan også være knyttet til ulike tolkninger av bibelsk numerologi og noe som i dag kan kalles tidens og stedets estetikk (Snodgrass og Coyne 1997: 2).

Etter at totalmålene var bestemt ble hovedelementer i skip og kor målsatt, det vil si planen, opprissene av omgangsvegger, midtrommets oppriss to veier og takverket. Veggene var bestemt av staver med innfelte sviller og stavlegjer. I disse rammene ble det valgt mål til de øvrige enkeltelementene, som åpning for dører. De enkelte plankene i tileveggene og i gulvet kan ha blitt måltilpasset til slutt. Når de samme horisontale nivåene og de samme loddlinjene ble fastholdt, ville alt kunne gå opp. Delene ble tenkt ut sammen slik at delenes plassering var gitt når deres mål var fastlagt. Den endelige monteringen fulgte derfor bare det som var bestemt i prosjekteringen, skritt for skritt.

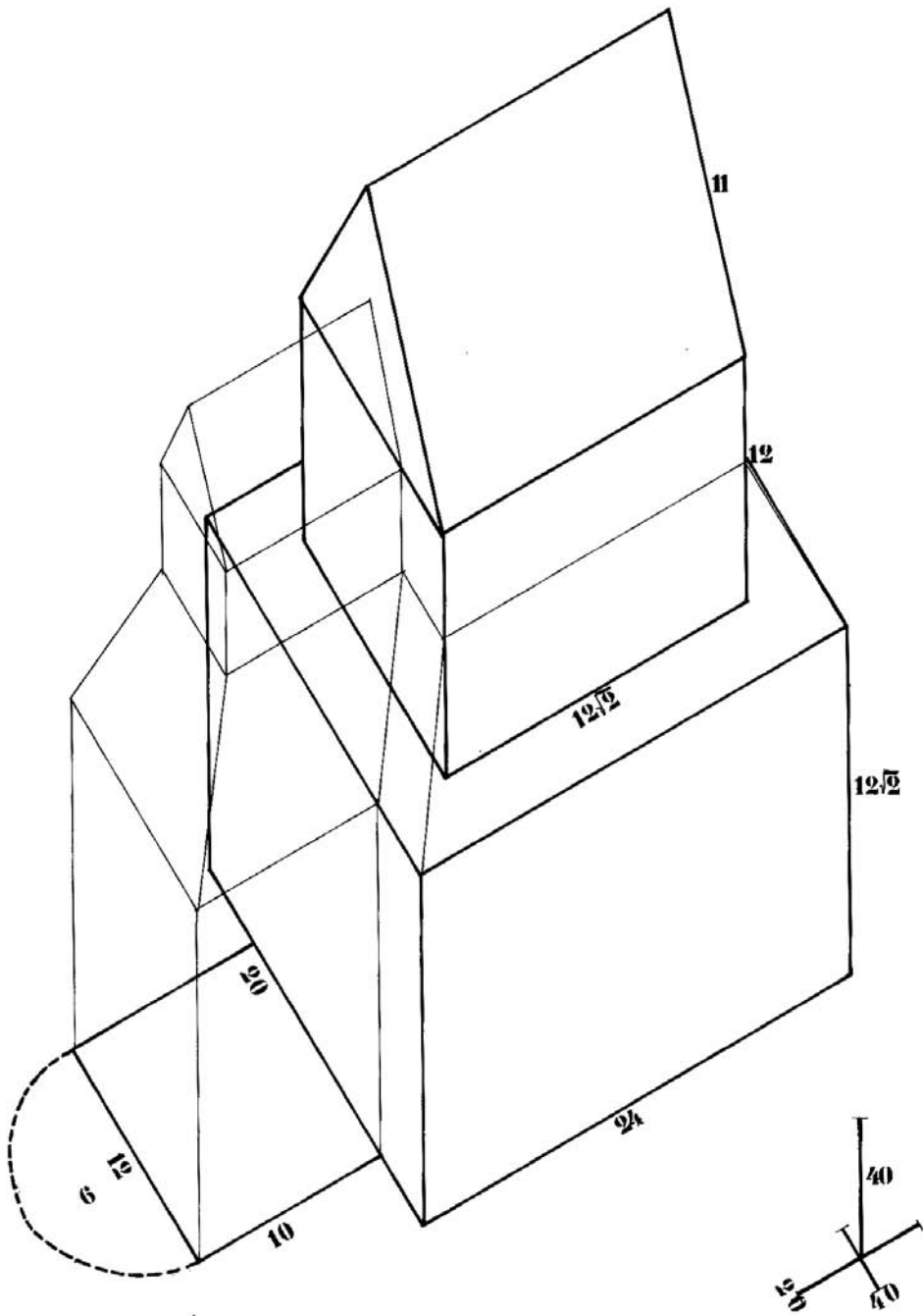

Fig. 2. Mulige målforhold i Lomen stavkirke. Tegning: J.H. Jensenius.

Avslutning

I denne undersøkelsen er det drøftet noen av de problemene man står overfor om man ønsker å rekonstruere prosjekteringen av trekirkene fra vikingtid og middelalder i dag. Det er pekt på et sitat av Linstow som viser at han ikke var opptatt av hvorfor tømmerne hadde valgt akkurat de løsningene han kunne se i trekirkene. I dag er det en større interesse for å forstå tømmerens intensjoner i vikingtid og middelalder. Overveielser, forhandlinger, ulike kompromisser og avvik fra det eventuelt udiskutable forsvant med deltagerne i arbeidsprosessen. Det gjør det vanskelig å vite hvorvidt kirkenes ulike størrelser og former også kan skrive seg fra føringer lagt av mulige reformister, i motsetning til fra de som ville holde fast på fortidens løsninger. Man kan derfor ikke anta at likeartede bygninger som ble reist i nærheten av hverandre omtrent samtidig er planlagt ut fra lik prosjekteringspraksis. Dessuten kan ulikheter i trekirkene også skrive seg fra ulikheter mellom lokale byggemåter for stolpe- og stavbygg som allerede var revet fra før man begynte å reise kirker. Det må ha vært mange form- og materialtilpassede rekkefølgeregler som ble benyttet så lenge de var hensiktsmessige, men som deretter ble erstattet og glemt. De huskereglene som var hensiktsmessige og som derfor ble bevart kan ses som bakgrunnen for teorier for utviklingen av matematiske beregninger av abstraherte strukturer, som flere hundreår senere gradvis ble utviklet til faget statikk, likevektslære.

Summary

This paper is a contribution in archaeology of building for design of wooden churches in Norway in the Middle Ages. The varied design of the known wooden churches is commonly recognized, yet the reasons for this eclecticism have received little study in scholarly literature in the last century. The dearth of written reflections on design heightens the importance of the buildings themselves as primary source «documents». Is it possible to reconstruct the original process from idea to form, although it is not forwarded in writing? It has been assumed that craftsmen forwarded an extensive but unsystematic practice. This knowledge consisted of practical methods and concrete rules for planning, design and assembling, rules which led the builder from idea to completed building.

In this paper the background for different rules for practice are discussed. The rules were transferred orally through craftsmen. These rules were parts of a sub-theory, the condition for the development of statics and different theories of architecture.

Takk til Leif Anker og Jan Brendalsmo og en anonym referee for kommentarer til utkast til manus.

Litteratur

- Anker, L. og J. Havran 2005: *De norske stavkirkene*. Oslo.
- Barnes, C. F, jr. 2009: *The Portfolio of Villard de Honnecourt. A New Critical Edition and Color*. Facsimile. Ashgate, Surrey.
- Beaujouan, M. G. 1957: *L'interdépendance entre la science scolastique et les techniques utilitaires (XIIe, XIIIe et XIVe siècles)*. Paris.
- Biggam, C. P. 2002: Grund to Hrof: Aspects of the Old English Semantics of Building and Architecture. *Architectural History* 45, pp. 49-65.
- Binding, G. 2002: *Planen und Bauen im frühen und hohen Mittelalter*. Darmstadt.
- Bloch, M. 1965: *Feudal Society*, I-II. London.
- Brendalsmo, J. 2006: *Kirkebygg og kirkebyggere. Byggherrer i Trøndelag ca. 1000-1600*. Oslo.
- Choquer, G. og F. Favory 1992: *Les arpenteurs romain. Théorie et pratique*. Paris.
- Christie, H. 2009: *Urnes Stavkirke. Den nåværende kirken på Urnes*. Oslo.
- Conrad, D. 1990: *Kirchenbau im Mittelalter. Bauplanung und Bauausführung*. Leipzig.
- Coyne, R. og A. Snodgrass 1991: Is designing mysterious? Challenging the dual knowledge crisis. *Design Studies* 12, no. 3, pp. 124-131.
- Dietrichson, L. 1892: *De norske stavkirker*. Kristiania og Kjøbenhavn.
- Doppelfeld, O. og W. Weyers 1971: Die Ausgrabung im Dom zu Köln. *Kölner Domblatt* 33/34: 79-108.
- Épaul, F. 2008: *De la charpente Romane à la charpente Gothique en Normandie; évolution des techniques et des structures de charpenterie aux XIIe-XIIIe siècles*. Caen.
- Evans, G. R. 1976/77: The «Sub-Euclidean» Geometry of the Earlier Middle Ages, up to the Mid twelfth Century. *Archive for History of Exact Sciences* 16, pp. 105-118.
- Falk, E. (red.) 2007: *Festskrift: Jon Bojer Godal 70 år: Norsk handverksutvikling – NHU 20 år: Maihaugens Årbok*. Lillehammer.
- Fernie, E. 1976: The ground plan of Norwich Cathedral and the square root of two. *Journal of the British Archaeological Association* 129, pp. 77-86.
- Frankl, P. 1960: *The Gothic. Literary sources and Interpretations through Eight Centuries*. Princeton, New Jersey.
- Godal, J. B. 2007: Hjelper omgrepet handlingsboren kunnskap oss til framtid for handverket? E. Falk (red.). *Festskrift: Jon Bojer Godal 70 år: Norsk handverksutvikling – NHU 20 år*, pp. 11-24.
- Godal, J. B., S. Moldal, T. Oalann og E. Sandbakken 2009: *Beresystem i eldre norske hus*. Trondheim.
- Hope-Taylor, B. 1977: *Yeavinger*. London.
- Høgseth, H. B. 2007: «Håndverkerens redskapskasse». *En undersøkelse av kunnskapsutøvelse i lys av arkeologisk bygningstommer fra 1000-tallet*. Doktorgradsavhandling 2007: 246, NTNU. Trondheim.
- Jensenius, J. H. 1988: Lomen stavkirke, en matematisk analyse. *Riksantikvarens skrifter* 5. Oslo.
- Jensenius, J. H. 2001: *Trekirkene før stavkirkene. En undersøkelse av planlegging og design av kirker før ca. år 1100*. ConText 6, Arkitektthøgskolen i Oslo. Oslo.
- Johnson, P.-A. 1994: *Theory of Architecture*. New York.
- Kidson, P. 1981: Review of Francois Bucher, Architector: The Lodge Books and Sketchbooks of Medieval Architects. New York: Abaris, 1979. *Journal of The Society of Architectural Historians* 40, pp. 329-333. Philadelphia.
- Krautheimer, R. 1942: Introduction to an «Iconography of Medieval Architecture». *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* V, pp. 1-33.
- Krinsky, C. H. 1967: Seventy-eight Vitruvian manuscripts. *Journal of the Warburg and Courtauld Institute* XXX, pp. 36-70.
- Kruft, H.-W. 1994: *A History of Architectural Theory from Vitruvius to the Present*. Princeton, New Jersey.
- Lending, M. 2005: *Omkring 1900. Utkast til en norsk arkitekturhistorisk topikk*. ConText 19, Arkitektthøgskolen i Oslo. Oslo.
- LexMA. *Lexikon des Mittelalters*, I-IX, 1971-99. München – Zürich.
- Linstow, H. D. F. 1829: *Udkast til Kirkebygninger paa Landet i Norge: til Veiledning for de Kirke-Eiere som uden Architects Hjelp ville opføre Kirker hensigtsmæssigen og med Oeconomie*. Christiania.

- Long, P. O. 2004: *Openness, Secrecy, Authorship*. Baltimore – London.
- Martinussen, A. O. 2007: *Norsk handverksutvikling si stipendiatorning i tradisjonelle handverk. Prøveordning for høgare utdanning av handverkarar 1995-2006*. Eivind Falk (red.). *Festskrift: Jon Bojer Godal 70 år: Norsk handverksutvikling – NHU 20 år*; pp. 53 – 66. *Maihaugens Årbok*. Lillehammer.
- McCade, J. 1990: Problem Solving: Much More Than Just Design. *Journal of Technology Education* 2, no.1, pp. 28-42.
- McNicol, J. 1997: Plasseringen av de første kirkene i Norge i forhold til de hedenske Kultstedene. En historisk studie omfattende tiden etter 1830. *KULTs skriftserie*, nr. 98. Oslo.
- Mortet, V. 1907: Un formulaire du VIIIe siècle pour les fondations d'édifices et de ponts. *Bulletin Monumental* 71, pp. 3-35.
- Mortet, V. 1911-1919: *Recueil de textes relatifs à l'histoire de la 'architecture et la condition de architectes en France au Moyen Âge, XIe-XIIe siècles*, vol. I-II, Paris.
- Naredi-Rainer, P. v. 1984: *Architektur und Harmonie. Zahl, Mass und Proportion in der abendländischen Baukunst*. 2. Auflage. Köln.
- Panofsky, E. (1944) 1979: *Abbot Suger On The Abbey Church of St.-Denis And Its Art Treasures*, Princeton, New Jersey.
- Phillips, D. 1985: *Excavations at York Minster*, vol. I-II. London.
- Salvesen, A. 1971: *Gammelnorsk homiliebok*. Oslo.
- Shelby, L. R. 1972: The Geometrical Knowledge of Medieval Master Masons. *Speculum* 47, pp. 395-421.
- Shelby, L. R. 1977: *Gothic Design Techniques*. London – Amsterdam.
- Sindbæk, S. M. 2007: The Small World of the Vikings: Networks in Early Medieval Communication and Exchange. *Norwegian Archaeological Review* 40, no. 1, pp. 59-74.
- Sinding-Larsen, S. 1994: *Arkitekturteori og bygningsanalyse*. Trondheim.
- Snodgrass, A. og R. Coyne 1997: Is Designing Hermeneutical? *Architectural Theory Review*, 1, pp. 65-97.
- Ullman, B. 1964: *Geometry in the Medieval Quadrivium, Studi di bibliografia e di storia in onore di Tammaro de Marinis IV*, pp. 263-285.
- Van Engen, J. H. 2002: The Future of Medieval Church History. *Church History* 71, pp. 492-522.
- Victor, S. K. (tr. and com.) 1979: *Practical Geometry in the High Middle Ages. Artis Cuiuslibet Consummatio and the Praktike de geometrie*, Philadelphia: The American Philosophical Society 134.
- Wittkower, R. 1967: *Architectural principles in the age of humanism*. London.
- Zaitsev, E. A. 1999: The Meaning of Early Medieval Geometry. From Euclid and Surveyors' Manuals to Christian Philosophy. *Isis* 90, pp. 522- 553.

Jørgen Bakke,

Institutt for lingvistiske, litterære og estetiske studier, Universitet i Bergen

Knut Ødegård,

Institutt for arkeologi, konservering og historie, Universitetet i Oslo

Erik Østby,

Institutt for arkeologi, historie, kultur- og religionsvitenskap, Universitetet i Bergen

Tegea: Norsk arkeologi i Hellas

En innledning

Arkeologisk forskning i Hellas har lange og stolte tradisjoner: Helt siden landet gjorde seg uavhengig fra det tyrkiske herredømmet i 1820-årene har det vært et selvfølgelig mål for utgravninger, monumentstudier og annen feltarkeologisk aktivitet rettet mot de imponerende restene etter en blomstrende kultur særlig fra bronsealder og fra klassisk tid. Gjennom det nettverket av vitenskapelige institusjoner fra andre land som helt fra 1840-årene av er blitt etablert i Athen, har byen og landet etter hvert blitt et internasjonalt sentrum for den arkeologiske disiplinen som man gjerne kaller klassisk arkeologi. I løpet av de siste tyve årene har også norske arkeologer hatt mulighet til å delta i denne virksomheten, og akkurat som tyske arkeologer arbeider i Olympia og franske i Delfi – to av de viktigste kultstedene i den klassiske kulturen – har stedet Tegea i løpet av denne perioden blitt ryggraden i den arkeologiske feltaktiviteten som drives i Hellas av det norske instituttet i Athen (Fig. 1).

Den antikke greske bystaten Tegea lå i det sydøstlige hjørnet av Arkadia, det fjellrike landskapet i det indre av Peloponnes (Fig. 2). Restene av byen ligger i og ved noen små landsbyer ca. 8 km sydøst for det moderne administrasjonssentret i Arkadia, Tripolis. Stedet ligger på en høyslette, ca. 660-670 m.o.h., dannet av avleiringer fra elven Sarandapotamos som krysser den. Den antikke bosetningen lå i sydenden av sletten og er omgitt mot syd, vest og øst av mer kupert landskap med høye fjell og trange sidedaler på alle kanter; det ligger også et par lave, isolerte høydedrag umiddelbart mot nord, og på ett av disse lå antagelig akropolen (byborgen) i den antikke byen (Fig. 3). Her som ellers på Peloponnes består berggrunnen av kalkstein, som eroderer kjemisk innenfra fordi den reagerer med surt overflatevann; på den måten har det dannet seg et nettverk av underjordiske kanaler som drenerer slettelandskapet (Higgins og Higgins 1996: 70-72). Den geologiske betegnelsen på slike situasjoner er karstlandskap. Bosetning her var, og er, derfor helt avhengig av en organisert kontroll med elveløpene og dreneringskanalene i området, men forholdene lå i så fall til rette for et rikt jordbruk på sletten. I klassisk tid kunne derfor Tegea bli en forholdsvis stor by – den finske historikeren Björn Forsén (Forsén 2000) anslår en urban befolkning på oppunder 20.000 i klassisk tid – som kontrollerte et stort territorium i sydøsthjørnet av Arkadia, med grenser mot de lokale stormaktene Sparta i syd og Argos mot øst.

Tegea er godt kjent fra antikke tekster. Stedet nevnes første gang allerede hos Homer (*Iliaden*, 2.607), og hos historieforfatteren Herodot har vi opplysninger om en langtrukken motstand mot erobningsforsøk fra Sparta i begynnelsen av det 6. århundre f. Kr., som endte med en forbundsavtale (Herodot 1.66-68; se Østbys og Ødegårds artikler). Soldater fra

Fig. 1. Utsikt over helligdommen og templet for Athena Alea i Tegea, sett fra tårnet i landsbykirken. (Foto: Jørgen Bakke, UiB)

Tegea gjorde en heroisk innsats i slaget mot perserne ved Plataiai i 479 f. Kr. (Herodot 9.28.3), og kjente historikere som Thukydid og Xenofon nevner også byen flere steder i sine beretninger om gresk historie på 400- og 300-tallet f. Kr. I hellenistisk og romersk tid må byen fortsatt ha vært blant de viktigste på Peloponnes. I det 2. århundre e. Kr. var forfatteren Pausanias på besøk og beskrev byen i sin tekst om steder og monumenter som han så på sine reiser i Hellas (8.45-53), og hans tekst er en uvurderlig kilde i utforskningen av den antikke byen. Det meste av plassen brukte han på en lang og utførlig beskrivelse av byens hovedhel-

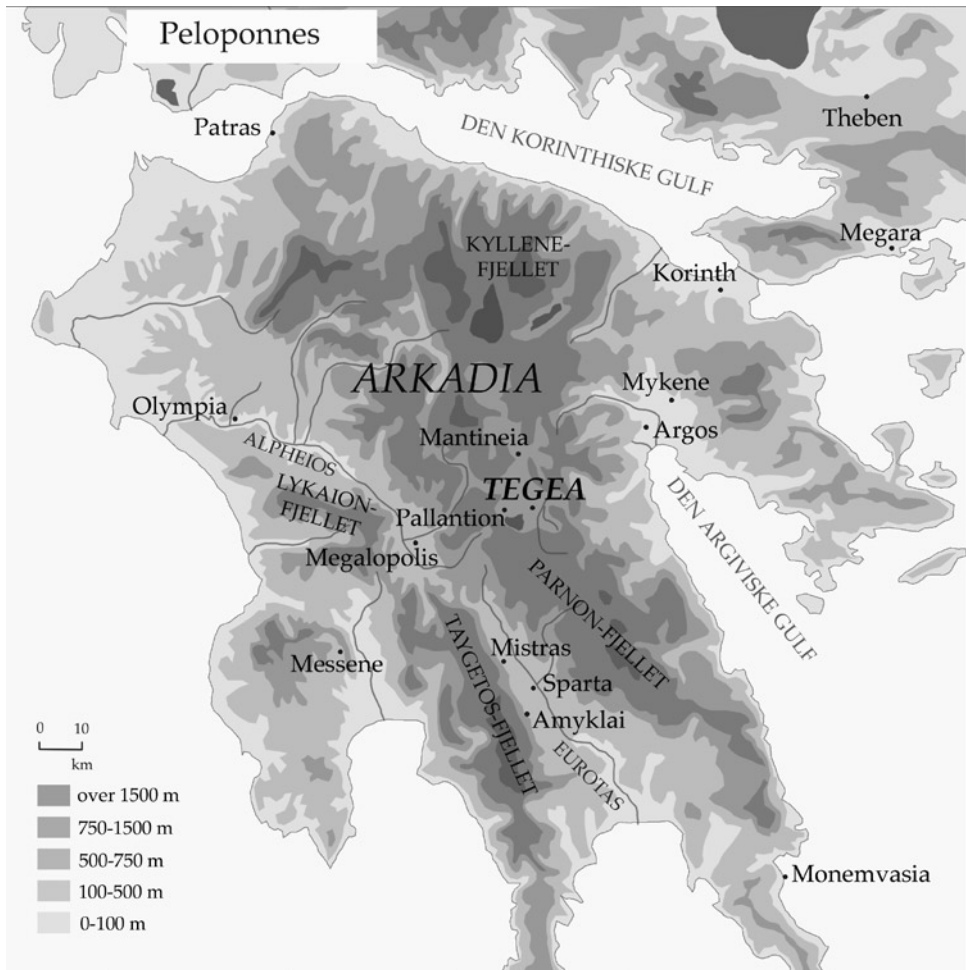

Fig. 2. Kart over Peloponnes, med Tegea og andre viktige steder markert. (Produsert av Jørgen Bakke, UiB)

ligdom, for den lokale gudinnen Athena Alea, og det store, senklassiske marmortemplet for henne med en omfattende skulpturdekorasjon som han åpenbart ble meget imponert over.

De første systematiske arkeologiske undersøkelsene i Tegea ble gjennomført i løpet av en periode fra slutten av 1800- til begynnelsen av 1900-tallet, og var først og fremst ute etter templet, i tråd med det som var den vanlige orienteringen i klassisk arkeologi på den tiden. Stedet ble identifisert allerede i 1806 av briten E. Dodwell, som så marmorblokker fra det klassiske templet innmurt i husveggene i den lille landsbyen Piali (nå Alea; Dodwell 1819: 418-420), men det tok tid før arkeologiske undersøkelser kom i gang. Et par tyske arkeologer, Andreas Milchhöfer og Wilhelm Dörpfeld, gjorde de første prøvestikkene her i årene rundt 1880, frila deler av tempelfundamentet og fremla den første planrekonstruksjonen av

Fig. 3. Utsyn over Tegea-sletten mot nord; foran fjellformasjonene sees høyden med landsbyen Hagios Sostis, der den antikke byens akropol antagelig lå. (Foto: Erik Østby, UiB)

det, men hadde alvorlige problemer med å få adgang til å grave inne i en tettbygd landsby og fulgte ikke opp arbeidet (Milchhöfer 1880, Dörpfeld 1883). Det ble i stedet videreført i tiden fra 1900 og frem til første verdenskrig av arkeologer fra den franske arkeologiske skolen i Athen, George Mendel og Charles Dugas, og sistnevnte fremla i to store publikasjoner i 1921 og 1924 sine funn fra helligdommens tidlige perioder og materialet fra det store, klassiske templet som franskmennene hadde klart å frilegge fullstendig (Dugas 1921, Dugas et al. 1924). Andre franske forskere identifiserte murrester som de mente kunne tilhøre en klassisk festningsmur rundt byområdet (Bérard 1892), og fant siden rester av et stort teater fra hellenistisk tid (ca. 200 f. Kr.) et par kilometer fra helligdommen (Vallois 1926). På ruinene av teateret var det også bygget en bysantinsk kirke som ble restaurert på slutten av 1800-tallet, og i det samme området ble det registrert ruiner av to eldre, bysantinske kirker og rester av festningsmurer fra samme tid (Orlandos 1973). Fordi Pausanias sier at teateret lå nær agora, den sentrale plassen med lokaler for siviladministrasjonen i byen (8.49.1), har teateret helt siden forrige århundreskifte vært betraktet som et topografisk utgangspunkt for å lokalisere nettopp agora. Dette er nå en av målsetningene for et nystartet norsk-gresk feltprosjekt (se Ødegårds artikkel).

Selv om Tegea var en av de betydeligste byene i oldtidens Arkadia, og i dag er den utvilsomt viktigste arkeologiske lokaliteten i området, ble det praktisk talt ikke gjort seriøst arkeologisk arbeid på stedet fra første verdenskrig og frem til 1990, da de norsklede arbeidene så smått kom i gang. Disse arbeidene har i løpet av den tiden som har gått, utviklet seg

i tre forskjellige retninger. Utgangspunktet var et utgravningsprosjekt i helligdommen for Athena Alea, med særlig vekt på helligdommens opprinnelse og tidlige faser; prosjektet ble satt i gang på grunnlag av en oppdagelse som ble gjort i desember 1977, og ble gjennomført i årene fra 1990 til 1994 som et samarbeidsprosjekt med internasjonal finansiering og bemanning, men under norsk ledelse. Erik Østby gjør rede for dette prosjektet og resultatene fra det i sin artikkel i dette nummer. I kjølvannet av dette prosjektet startet en annen norsk forsker, Knut Ødegård, en landskapssurvey i området i årene 1999 til 2001 blant annet for å få frem opplysninger om det antikke byområdet; dette arbeidet ble videreført med en magnetometerundersøkelse, og den har i sin tur gitt støtet til det utgravningsprosjektet som nå er i gang på det stedet der formodentlig den antikke byens agora har ligget. Ødegård forteller i sin artikkel om disse arbeidene. De landskapsarkeologiske undersøkelsene i territoriet rundt den antikke byen videreføres nå av Hege Alisøy-Bakke og Jørgen Bakke, som fokuserer på spor etter forhistorisk bosetning og etter den lange perioden etter antikkens slutt i høydedragene syd for byen. Bakkens artikkel gir noen foreløpige resultater fra hans arbeid med disse sene periodene, som i et land med slik rikdom på arkeologiske minner fra prehistorisk og klassisk tid som Hellas har fått mindre oppmerksomhet enn de fortjener.

I Hellas arbeider de norske arkeologene i en stat som helt siden 1800-tallet har tatt imot utenlandske arkeologiske ekspedisjoner og har veletablerte systemer og regelverk for å ta hånd om dem og kontrollere det de foretar seg. En elementær forutsetning fra deres side er at land som ønsker å drive arkeologiske undersøkelser i Hellas, skal etablere et institutt eller en arkeologisk skole (som er grekernes formelle betegnelse) i Athen som står ansvarlig for disse arbeidene overfor de greske myndighetene. Norge fikk et slikt institutt i Athen i 1989, drevet av de fire norske universitetene som da eksisterte, og det har også støttet arkeologiske prosjekter andre steder i Hellas; men arbeidene i Tegea har gått omtrent uten avbrudd gjennom hele perioden, og på den måten har Tegea etter hvert markert seg som tyngdepunktet for den arkeologiske aktiviteten som de greske myndighetene forventer at også det norske instituttet skal drive i Hellas. I den sammenhengen er det innlysende at de regner med fortsatt norsk innsats i Tegea. Både for Athen-instituttets virksomhet i Hellas og for klassisk arkeologis fremtid som fag i Norge er det viktig at vi tar denne utfordringen alvorlig. Hvis det blir mulig å sikre de økonomiske og organisatoriske rammene for en langsiktig innsats i Tegea, kan det som har vært gjort av norsk arkeologisk arbeid der i de siste tyve årene bli nettopp det titelen til denne teksten antyder: en innledning.

Summary

Tegea, Norwegian archaeology in Greece. An introduction

Based on observations made in 1977, Norwegian archaeologists have since 1990, under the direction of the Norwegian institute at Athens, carried out excavations and surveys at Tegea, the most important archaeological site in the Peloponnesian landscape Arcadia. Three articles in this volume present preliminary results of as many different projects: the sanctuary of Athena Alea, with particular phocus on its early periods (Østby); a landscape survey which has provided interesting evidence for an unusually early, regular city-plan, now followed up by an excavation (Ødegård); and a survey project linked up with a general study of Tegea's history and archaeology in the Byzantine period (Bakke). A continuation of the Norwegian efforts at Tegea is called for.

Litteratur:

- Bérard, V. 1892: Tégée et la Tégéatide. Géographie et topographie. *Bulletin de Correspondance Hellénique* 16, pp. 529-549.
- Dodwell, E. 1819: *A Classical and Topographical Tour through Greece during 1801, 1805 and 1806*. London.
- Dörpfeld, W. 1883: Der Tempel der Athena Alea in Tegea. *Athenische Mitteilungen* 8, pp. 274-285.
- Dugas, Ch. 1921: Le sanctuaire d'Aléa Athéna à Tégée avant le IVe siècle. *Bulletin de Correspondance Hellénique* 45, pp. 335-435.
- Dugas, Ch. et al. 1924: *Le sanctuaire d'Aléa Athéna à Tégée au IVe siècle*. Paris.
- Forsén, B. 2000: Population and Political Strength of Some Southeastern Arkadian poleis. P. Flensted-Jensen (red.). *Further Studies in the Ancient Greek Polis*. Papers from the Copenhagen Polis Centre 5, pp. 35-55. Stuttgart.
- Higgins, M.D. og R. Higgins 1996: *A Geological Companion to Greece and the Aegean*. New York.
- Milchhöfer, A. 1880: Untersuchungsausgrabungen in Tegea. *Athenische Mitteilungen* 5, pp. 52-69.
- Orlandos, A. K. 1973: Palaiokhristianika kai byzantina mnemeia Tegeas-Nikliou. *Arkheion Byzantinon Mnemeion Ellados* 12, pp. 26-53. Athen.
- Vallois, R. 1926: Le théâtre de Tégée. *Bulletin de Correspondance Hellénique* 50, pp. 135-173.

Athena Alea i Tegea: Norsk arkeologi i en klassisk gresk helligdom

Da forfatteren av disse linjer for første gang besøkte Tegea og helligdommen for Athena Alea i på en iskald desemberdag i 1977, ante han ikke at han la grunnlaget for et norsk arkeologisk engasjement i Hellas som nå har rukket å bli mer enn 30 år gammelt. Men han skjønnte at det han hadde tatt mistanke om da han noen uker tidligere satt på et bibliotek i Athen med publikasjonen fra de franske utgravningene fra begynnelsen av 1900-tallet (Dugas et al. 1924), måtte stemme: her lå det rester av et stort, tidlig tempel, som var blitt feilidentifisert.

Forøvrig var situasjonen på stedet i 1977 omtrent uforandret fra avslutningen på de franske utgravningene omkring 1910. Charles Dugas og hans kolleger hadde gjort et godt arbeid med det senklassiske templet fra annen halvdel av 300-tallet f. Kr., som ennå i dag er det viktigste arkeologiske monumentet på stedet; selv om man nå bare ser fundamentene og en mengde marmorblokker fra overbygningen på og rundt dem (se Fig. 1 i fellesinnledningen), er det i virkeligheten et av de best dokumenterte templene fra denne sene perioden i gresk monumentalarkitektur (Dugas et al. 1924). Men problemene med å få kontroll over tomter og hus i landsbyen gjorde det umulig for de franske arkeologene å få undersøkt de ytre delene av helligdommen, så arbeidet deres ble begrenset til templet og området umiddelbart rundt og foran det, frem mot alteret som ble påvist under den moderne landsbykirken (se planskissen Fig. 1). Franskmennene gjorde heller ikke noen systematisk undersøkelse av de eldste kulturlagene, selv om deres mer tilfeldige funn av smågjenstander og keramikk fra tidlig tid viste at helligdommens historie går meget langt tilbake i tiden. Disse funnene ble offentliggjort i en stor artikkel (Dugas 1921).

Innimellom de solide fundamentene etter det klassiske templet fant de franske arkeologene også rester etter en annen bygning, med en annen og enklere teknikk og med et lavere gulvnivå enn det klassiske templet. Disse restene ble av dem feiltolket som spor av en tidligkristen kirke, oppført etter at templet var ødelagt (Dugas et al. 1924: 11-13). I virkeligheten er det rester av et eldre tempel, som også Pausanias visste om; i sin tekst om Tegea (8.45.4) nevner han et slikt tempel, «stort og severdig» som han sier, som var blitt ødelagt av en brann i år 395 f. Kr. Besøket i 1977 var nok til å vise at det var dette tidlige templet franskmennene hadde oppdaget, uten å være klar over det.

Tidlige templer gjenoppdages

Restene av dette tidlige templet viste seg å være tilstrekkelige til å utarbeide en nesten fullstendig rekonstruksjon av grunnplanen (Fig. 2), og de er et viktig dokument fra en tidlig fase

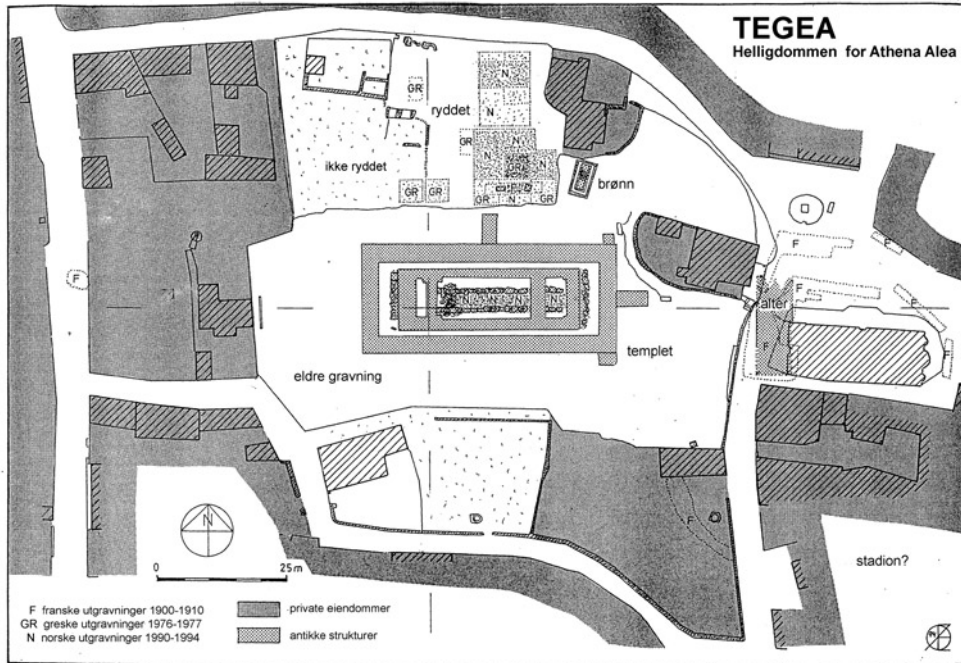

Fig. 1. Situasjonsplan over utgravningsområdet i Tegea, med markering av franske, greske og norske utgravningsfelt. (Tegning: Erik Østby, UiB)

av dorisk tempelarkitektur (Østby 1986). Cellaen, kjernebygningen, kan rekonstrueres med en åpen forhall (pronaos), men med et lukket rom (adyton) i bakenden, og med to parallelle søylerader innvendig til å støtte takkonstruksjonen; søylene sto på marmorblokker som det ennå er noen igjen av. Søylene var av tre, noe vi kan se av sirkelformede fordypninger og andre markeringer på overflaten av blokkene (Fig. 3). Den ytre søylestillingen er totalt forsvunnet, men hvis plasseringen av yttersøylene på langsiden korrelerte med søylene inne i cellaen, som i noen andre, meget tidlige tempelbygg, kan man forsøksvis rekonstruere 6 x 18 søyler i det ytre rektanget. Utviklingshistorisk er templet nær beslektet med det velkjente templet for Hera i Olympia fra omkring 600 f. Kr., men det hadde en lengre søylestilling (reduisert til 6 x 16 i Olympia), og det er også andre innslag som viser at templet i Tegea må være noe eldre, antagelig fra siste fjerdedel av det 7. århundre f. Kr. Da er det overraskende at det er brukt marmor til blokkene under søyler og vegger, fra lokale marmorbrudd et par mil mot øst; templet er faktisk et av de første i Hellas hvor dette fornemme materialet brukes i arkitektur. Templet står i en overgangsstilling mellom det senere templet i Olympia og et tidligere tempel i en Hera-helligdom utenfor Argos, og er derved et viktig ledd i den kjeden av tidlige bygninger som danner innledningen til dorisk tempelarkitektur på Peloponnes.

Men det fantes enda eldre bygninger på stedet. Under de arkaiske søylefundamentene ligger det en stor plattform av ubearbejdede steinblokker i den bakre delen av cellaen, og

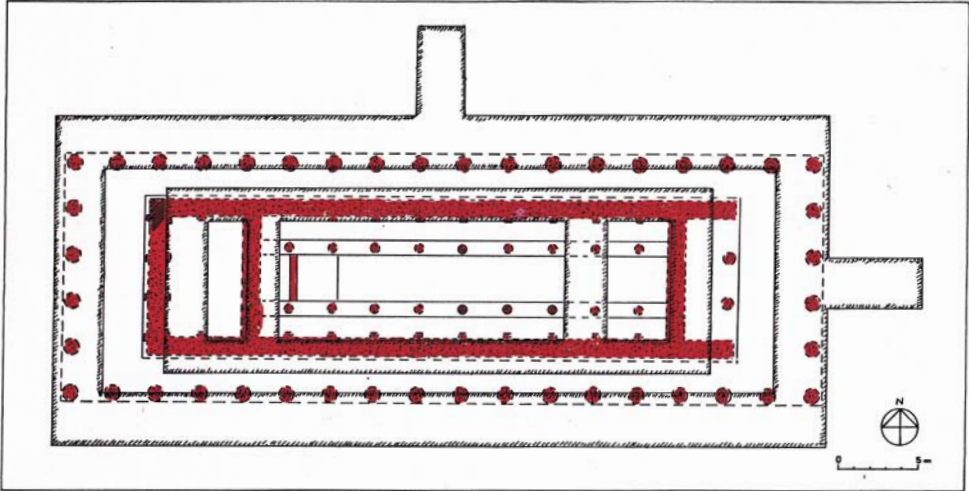

Fig. 2. Rekonstruert grunnplan av det arkaiske templet for Athena Alea, med omrisset av det klassiske templet markert. (Tegning: Erik Østby, UiB)

Fig. 3. Bevarte marmorblokker fra de indre kolonnadene i det arkaiske templet; man ser de sirkelformete markeringene for tresøyler og innarbeidinger for å holde dem på plass. (Foto: Erik Østby, UiB)

Fig. 4. Rester av tidlige kultbygninger i området mellom de arkaiske søylestillingene kunne identifiseres med stolpehull og rester av leirklinte flettverksvegger på to nivåer. Dette bildet viser situasjonen i 1992. (Foto: Erik Østby, UiB)

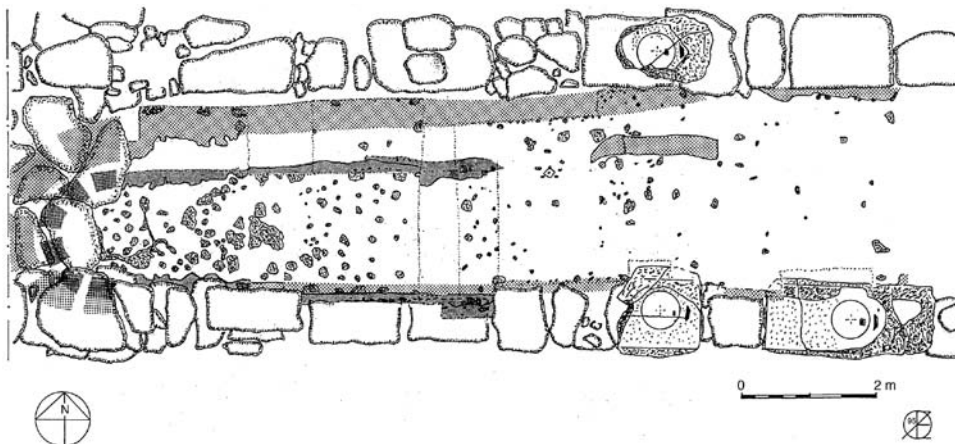

Fig. 5. Foreløpig planskisse av de to tidlige kultbygningene i området mellom de arkaiske søylestillingene. (Tegning: Erik Østby, UiB)

den må være eldre enn disse fundamentene, siden de går over den (Nordquist 2002: 149-150, Østby 2006: 114). Plattformen er derimot yngre enn de restene etter enda eldre kultbygninger som ble påvist under utgravningene i årene fra 1991 til 1994 i feltet mellom de arkaiske søylefundamentene; de viste nemlig at plattformen ligger over den bakre, buede avslutningen av disse eldste, enkle kultbygningene vi hittil har kunnet påvise på stedet. Plattformen har antagelig ligget inne i en mindre tempelbygning fra det 7. århundre f. Kr. som det ikke ellers har vært mulig å dokumentere; ytterveggene gikk etter all sannsynlighet der de dype, klassiske fundamentene ble lagt, og er blitt ødelagt av dem, eller kanskje allerede av det arkaiske templet.

Utgravningene våre inne i tempelområdet hadde til formål både å få bekreftet den tidlige dateringen av det arkaiske templet, og å undersøke mulige spor etter tidligere bygninger eller kultaktivitet. De ble ledet av vår svenske medarbeider, Gullög Nordquist fra universitetet i Uppsala, som fant rester av to enkle, eldre kultbygninger mellom de to parallelle kolonnadefundamentene (Fig. 4, Nordquist i Østby et al. 1994: 98-103, Nordquist 2002: 150-155, Østby 2006: 114-116). Disse to bygningene ble oppført etter hverandre i løpet av en forholdsvis kort periode: den eldste og minste har antagelig vært i funksjon i den siste fjerdedel av det 8. og den andre i første fjerdedel av det 7. århundre f. Kr., grovt regnet. Bygningene har samme grunnform, lange og smale med en buet bakre avslutning (Fig. 5), og er oppført av meget enkle materialer med flettverksvegger av tynne kvister, dekket med leire på begge sider, og støttet på innsiden – antagelig også på utsiden – av stolper stukket rett ned i jorden hvor de etterlot seg noen av de hullene vi kunne oppdage. En så enkel byggeteknikk står i en tradisjon som går helt tilbake til neolitisk tid og som ellers forlenget var gått av bruk i Hellas så sent som i tidlig jernalder. I gulvene inne i bygningene er det tett i tett med hull etter stolper som ligger slik at de ikke kan ha hatt noen bygningsteknisk funksjon, vi vet ikke hva hensikten med dem var. I den eldre bygningen var den indre veggflaten også dekket av grener og kvister som har etterlatt seg vertikale riller i overflaten (Fig. 6).

Fig. 6. Gulvnivået innerst i den eldre kultbygningen (kalt Bygning 2), med uforklarte stolpehull i gulyflaten og rester av leirveggen dekket med kvister og grener øverst i bildet. Til venstre ser man kanten av den senere steinplattformen som skjærer av endepartiene av de tidlige bygningene. (Foto: Erik Østby, UiB)

Bygningene er orientert temmelig presist øst-vest, som de senere templene. Den eldste bygningen var bare omtrent 3 meter bred utvendig, og i interiøret med knapt 2 meter bredde mellom veggene ville det neppe være mulig å utføre noen form for komplisert aktivitet. Lengden på bygget er ennå ikke påvist, men må i alle fall ha vært noe mer enn de 6 meter som foreløpig er gravet ut. Den senere bygningen, som ble bygd over restene av den eldre og med sydveggen på nøyaktig samme linje, var noe større (ytre dimensjoner kan beregnes til ca. 4 meter bredde og ca. 12 meter lengde), men bygningsmateriale og teknikk var uforandret. Dette templet hadde en slags forhall, en anelse bredere enn resten av bygget, og i denne forhallen var det mulig å identifisere en lang serie jordgulv som inneholdt små votivgjenstander, etterlatt i helligdommen som gave til guddommen. Det lå også slike gjenstander i lagene inne i bygningene, men ingen slike gulvnivåer kunne påvises der; i begge bygningene er de innvendige bruksflatene unormalt vanskelige å finne, og de kan neppe ha vært utsatt for nevneverdig trafikk. Men både funnmaterialet og denne eiendommelige situasjonen gir fullgodt bevis for at vi her har kultbygninger, tidlige templer. Det ble også funnet stolpehull i overflaten i et lite felt som ble åpnet under den eldste bygningen, og dette tyder på at det fantes i hvert fall en ennå eldre bygning på et lavere nivå, men denne rakk vi ikke å undersøke før utgravningen ble foreløpig avsluttet i 1994.

Fig. 7. Arbeid i metallverkstedet foran de tidlige kultbygningene: Christina Risberg, Uppsala (t.v.), og Tracy Verkuilen, Tucson (t.h.). (Foto: Erik Østby, UiB)

Nytt lys over den eldste helligdommen

Kult og offerritualer i greske helligdommer fant alltid sted ved et alter under åpen himmel, normalt foran templet, og det var derfor viktig å finne ut hvor dette alteret kunne ligge. Men verken foran disse bygningene eller inne i dem ble det funnet noe spor etter et alter, og det er svært usannsynlig at det lå der franskmennene fant alteret for det klassiske templet, omtrent 40 meter foran fronten på de tidlige templene. I forhold til bygningenes beskjedne dimensjoner er dette urimelig mye (Fig. 1). Kanskje lå det et tidlig alter omtrent 10 meter foran fronten deres, men det har i så fall de senere tempelbygningene ødelagt; ved nordøsthjørnet av det klassiske fundamentet fant nemlig de franske arkeologene et depot med tidlige votivgaver som kan ha forbindelse med et slikt tidlig alter (Dugas 1921: 337-338). Depotet inneholdt materiale fra 8. og 7. århundre f. Kr., ikke noe senere; antagelig ble depotet lukket og alteret flyttet til sin nåværende plass mot slutten av det 7. århundre f. Kr., da det store, arkaiske templet ble bygget. Denne flyttingen må da ha inngått i en meget omfattende, generell utvidelse og omorganisering av helligdommen. Foran de tidlige templene ble det i stedet oppdaget et enkelt metallsmelteanlegg, med groper fylt med aske og trekull og med ventilasjonskanaler fra overflaten ned til bunnen av gropene (Fig. 7, Nordquist 2002: 155-158, Østby 2006: 116). Slike anlegg forekommer også i enkelte andre, tidlige greske helligdommer, selv om plasseringen like foran templene er meget uvanlig. De ble antagelig brukt til å produsere små votivgjenstander av bronse og jern som skulle etterlates i helligdommen som gave til guddommen. I anlegget ble det også funnet noen små metallgjenstander, fra den perioden da de tidlige kultbygningene var i funksjon; de skulle ganske sikkert smeltes om og brukes som materiale til andre gjenstander.

Fig. 8. Utvalg av lakonsk-protogeometriske potteskår (10.-9. årh. f. Kr.) fra votivgroppen under metallverkstedet. (Foto: Deborah Carlson, Tucson)

I løpet av de siste dagene av den siste utgravningssesongen i 1994 gjorde vi kanskje vårt mest spennende funn: et tidlig votivdepot under metallverkstedet, altså tidligere enn det, med keramikk og annet materiale som går helt tilbake til det 9. eller 10. århundre f. Kr. og slutter litt etter midten av det 8. århundre (Østby 2006: 116-117). Her har vi kanskje en eldre forløper for det depotet fra 8.-7. århundre f. Kr. som franskmennene fant. Materialet fra depotet inkluderer en god del keramikkskår av en type som normalt forbindes med tidlig jernalder i nabolandskapet mot syd, Lakonia, og kjemiske analyser av keramikkgodset har også vist at denne keramikken sannsynligvis ble produsert der, selv om vi nå faktisk har mer av den fra Arkadia (Fig. 8). Takket være dette funnet er det nå ingen tvil om at helligdommen var i funksjon allerede i det 9.-10. århundre f. Kr. Da er den en av de tidligste helligdommene som det er arkeologisk dokumentasjon for i Hellas, og den er også et av de meget få stedene hvor det muligens kan påvises kontinuitet i kulten helt tilbake til mykensk tid. Det er nemlig funnet noe mykensk materiale, riktignok utenfor kontekst – noen terrakottafigurer (Fig. 9), noe keramikk – som viser at det var menneskelig aktivitet på stedet også i bronsealderen, og små steinredskaper og noen enkle keramikkskår viser at stedet har vært besøkt og brukt helt tilbake til sen neolittisk tid. Men bare videre undersøkelser kan vise om noe av denne virksomheten var av religiøs karakter slik at den kan forbindes med en helligdom.

Fig. 9. Fragment av mykensk terrakottafigur fra tempelutgravningen; senhelladisk II, 15.-14. årh. f. Kr. (Foto: Deborah Carlson, Tucson)

Fig. 10. To typiske bronsenåler funnet i fyllmassen i nordfeltet; 7. årh. f. Kr. (Foto: Erik Østby, UiB)

Votivmaterialet fra depotet og fra de tidlige kultbygningene er nå ferdig bearbejdet av vår ekspert på tidlige funn fra dette området, dr. Mary Voyatzis fra universitetet i Tucson i Arizona (Voyatzis i Østby et al. 1994: 117-139, Voyatzis 2002, Voyatzis 2005: 468-472). Det inkluderer store mengder av keramikk fra tidlig jernalder, det meste lokalt produsert og sterkt påvirket fra Argos. Det er nesten utelukkende tynnveggete og dekorerte, åpne vaser, luksuseramikk som ble brukt til offermåltidene og knust etterpå; grov husholdningskeramikk er det svært lite av. Det er også funnet en god del miniatyrvaser, så små at de ikke kan ha hatt noen annen funksjon enn å bli skjenket i helligdommen, som erstatning for vaser i full størrelse; blant dem er det noen mykenske, noe som støtter mistanken om at det lå en helligdom her allerede i bronsealderen (Hammond 2005: 419-427). Av annet votivmateriale har vi enkle pyntegenstander for det meste av bronse, som nåler, ringer med mer, i typer som er velkjent fra andre tidlige helligdommer på Peloponnes, det meste fra det 8. og begynnelsen av det 7. århundre f. Kr. (Fig. 10). Noen få, små gullgenstander viser at i alle fall noen av de som brukte helligdommen, må ha hatt betydelige økonomiske ressurser. Figurframstillinger er sjeldne, noe flere av dyr enn av mennesker; vi har noen små figurer av bronse og terrakotta (Fig. 11), og dessuten en del beingjenstander som segl med innrissete mønstre, og små modeller av våpen og dobbeltøkser. Fra sonderingene nord for templet kommer det også noen små blyfigurer av karakteristisk lakonsk type.

Fig. 11. Bronsefigur av en hare, fra det tidlige votivmaterialet som ble funnet i fyllmassen i nordfeltet. 6. årh. f. Kr. (Foto: Deborah Carlson, Tucson)

Undersøkelsene nord for templet

I tillegg til undersøkelsene inne i templet ble det også åpnet en utgravning nord for det, i et 10 til 15 m bredt område ut fra en plattform som stikker ut midt på nordsiden av det klassiske templet og opp til gjerdet mot en moderne landsbyvei (Østby et al. 1994: 107-117, Østby 2002, Tarditi 2005, se Fig. 1). Her var det blitt ekspropriert tomter i 1970-årene med tanke på et utgravningsprosjekt i samarbeid mellom det greske distriktsantikvariatet og den franske arkeologiske skolen i Athen, som også hadde kjøpt et par tomter, og grekerne hadde åpnet noen prøvesjakter der før samarbeidet låste seg og planene ble lagt på is. Men den franske interessen for stedet ble fortsatt markert ved at skolen i Athen lot oss undersøke den tomten de hadde kjøpt og dessuten stilte en av sine arkeologer til disposisjon for prosjektet vårt. En annen medarbeider ble skaffet til veie av den italienske skolen, som jeg tidligere hadde hatt en del samarbeid med. Disse to, Jean-Marc Luce og Chiara Tarditi, som nå er tilknyttet universitetene henholdsvis i Toulouse og Brescia, ledet det meste av arbeidene i denne sektoren. I en sesong,

1993, arbeidet også Knut Ødegård fra det norske instituttet i Roma med en liten gruppe i feltet nærmest veien.

En innledende rensing av den dypeste sjakten fra de greske utgravningene ga verdifulle, foreløpige informasjonen om lagfølgen, og viste at tykke avleiringer fra nyere tid og middelalder måtte fjernes før man kom ned til antikke nivåer. I de øverste lagene finnes det kjellermurer og annet materiale fra den gamle landsbyen, og under dette nivået en del enkle graver antagelig fra bysantinsk tid; en praktfull, bysantinsk gullmynt fra det 12. århundre e. Kr. fra de samme lagene (se Bakkes artikkel, Fig. 5) gir antagelig en omtrentlig datering for hele komplekset. I tidlig middelalder ser det ut til at stedet var forlatt, og de tykke, funntomme lagene av leirsedimenter viser at området må ha stått under stillestående vann i lange perioder. Under disse lagene ligger overflatenivået fra senantikken, da helligdommen ble forlatt og templet ble ødelagt; på dette nivået finner vi nemlig blokker av templet. Dette nivået ligger bare noen få cm over den overflaten som ble skapt da det klassiske marmortemplet sto ferdig mot slutten av det 4. århundre f. Kr. Til denne overflaten ble det brukt en del marmorfliser, og de kom ganske sikkert fra de avsluttende arbeidene på templet, som tilhuggingen av de vertikale rillene, kannelurene, på søylene; det gjorde man først når de sto i posisjon. Gjennom de vel 700 årene hvor helligdommen senere var i drift, i hellenistisk og romersk tid (ca. 300 f. Kr. til 400 e. Kr.), lå dette overflatenivået omtrent uforandret, og vi

Fig. 12. Glade arkeologer med sitt siste funn, en hellenistisk marmorstatue. I utgravningsteamet ser vi, fra venstre, i første rekke Tracy Verkuilen, Tucson, Marianne Knutsen, Bergen, og Eva Benedicte Gran, Oslo; i bakre rekke Thomas Pfauth, Tucson, Roy Svensson, Uppsala, og forfatteren. (Foto: Jean-Marc Luce, Toulouse)

har derfor minimalt med materiale fra denne lange perioden. Den viktigste enkeltgjenstanden er en fin marmorstatue av en drapert kvinneskikkelse, antagelig fra senhellenistisk tid (2.-1. århundre f. Kr.), med hull til et innsetningshode som ikke er funnet (Fig. 12). Statuen ble senere brukt som byggemateriale i en middelaldermur og ble altså funnet ute av sin opprinnelige kontekst, men er med på å vise at helligdommen fungerte også i den hellenistisk-romerske perioden, slik skriftlige kilder (som Pausanias) belegger.

Den hellenistisk-romerske overflaten i området nord for templet var tydelig et biprodukt av det senklassiske tempelprosjektet, da løsmassene fra de dype fundamentgropene måtte fjernes og helst brukes til noe nyttig. Dette gir den enkleste forklaringen på den mengden av

votivgjenstander fra det 8. og 7. århundre f. Kr. som ble funnet i dette jordlaget, sammen med noen keramikkskår fra sent 4. århundre f. Kr. som bekrefter at laget i seg selv ikke kan være eldre og dessuten viser at byggetiden for det klassiske templet må ligge såpass sent. Fyllmassen ble tydeligvis lagt opp her for å heve overflatenivået nord for templet og jevne ut en naturlig skråning som lå her tidligere, og som forbandt det lave høydedraget hvor templene lå med det myrlendte området mot nord der elven sannsynligvis gikk i den perioden. Skråningen ble ikke helt eliminert på denne måten, men den ble sterkt redusert. Bortsett fra et par statuebaser like ved templet fantes det ingen bygninger eller monumenter i dette området; det ser ut til at det ble liggende åpent i de følgende århundrene, omtrent uten å bli brukt. Lengst mot nord i feltet oppdaget vi en tung konstruksjon av sammenraste mursten av soltørket leire som bare er blitt delvis undersøkt; den presise funksjonen er ennå uklar, men den må på en eller annen måte henge sammen med den nordlige avgrensningen av helligdommen mot en dyp og bred grop som en senere overflatesurvey har påvist her, på den andre siden av den moderne veien. Forholdet mellom denne overflaten og templet er problematisk, siden nivået også like ved templet ligger så mye lavere enn plattformen som stikker frem fra templets nordflanke; forskjellen er så stor at den vanlige forklaringen på plattformen, som fundament for en sekundær adkomstrampe, umulig kan stemme. En sekundær atkomst til templet på dette punktet er lite sannsynlig også fordi området mot nord ble så lite brukt; noe betydelig monument rett nord for plattformen finnes ikke, og den dype gropen lenger mot nord utelukker at det kan ha ligget en viktig inngang til helligdommen her. Det er mer sannsynlig at denne eiendommelige utstikkeren har båret en slags plattform til rituell formål, kanskje på en eller annen måte forbundet med den frie utsikten nordover mot det hellige Artemision-fjellet som man hadde fra en slik posisjon (Fig. 13).

Under den senklassiske fyllmassen kunne flere overflater identifiseres fra den perioden i det 5. og 6. århundre f. Kr. da det arkaiske templet var i funksjon. En del stolpehull viser at enkle og midlertidige trekonstruksjoner, kanskje tribuner, innhegninger eller boder, ble satt opp her antagelig i forbindelse med de religiøse festene. Selv om det ikke er funnet noen ordentlig bygning i det området som hittil er undersøkt, må det ha eksistert noen i nærheten; en del arkitekturmateriale av stein og terrakotta som ikke kan høre til templene, viser det. De tidligste nivåene det har vært mulig å undersøke, foreløpig bare i liten utstrekning, har også gitt andre belegg for tidlig byggevirksomhet. Vi har en del kassert materiale fra en vegg av soltørket leire med hvit og farget murpuss, kanskje fra det mulige templet fra det 7. århundre f. Kr. som ellers bare har etterlatt den grove steinplattformen inne i cellaen. Det er også noe igjen av en enkel mur av murstein av soltørket leire som går i presis øst-vest retning nord for templet, i en avstand og en retning som kan passe med en tidlig avgrensning av helligdommen (Fig. 14). Med dette nivået er vi tilbake til det tidlige 6. eller sene 7. århundre f. Kr., men menneskelig aktivitet går også her åpenbart mye lenger tilbake i tiden. Det er nå klart at det er arkeologisk materiale under det laget av rullesten fra en elv som ble påvist av de franske arkeologene og oppfattet av dem som det laveste, sterile nivået fra før helligdommen ble til. Dette rullestenslaget viser bare en dramatisk episode sannsynligvis tidlig i det 7. århundre f. Kr. da elven Sarantapotamos må ha gått like under tempelhøyden og skilt den fra sletten mot nord. Forholdet mellom helligdommen og elven har sikkert vært en vesentlig faktor i helligdommens utvikling, kanskje også for dens opprinnelse.

Litt overflattisk går det an å si at det viktigste resultatet fra arbeidene i nordfeltet mer ligger i hva man ikke fant, enn i hva man fant. Men det har en innlysende verdi for fremtidige

Fig. 13. Utsikt fra en nabotomt, over templets nord-sydakse mot Artemision-fjellet på grensen mot Argolis. (Foto: Erik Østby, UiB)

arbeider i helligdommen at vi nå har fra dette området en sammenhengende stratigrafisk sekvens som går fra 1800-tallet og tilbake til 6.-7. århundre f. Kr. Mulighetene for å komme videre, både horisontalt og vertikalt, er utmerkete: boreprøver og en liten sondering har vist at det her som i templet er tykke arkeologiske lag under det nivået der vi stoppet, og utover mot sidene ligger det betydelige områder som er ekspropriert og tilgjengelige for utgravning. Denne delen av undersøkelsen er mer arbeidskrevende enn arbeidene inne i templet, men innbyr likevel til en fortsettelse.

Det klassiske templet

Også det klassiske templet har fått sin del av oppmerksomheten. En fullstendig katalog over de mer enn 800 marmorblokkene er satt opp av en finsk medarbeider, dr. Jari Pakkanen, nå ved University of London. Takket være hans innsats har vi fått frem viktige opplysninger angående rekonstruksjonen av søylehøyden, identifikasjonen av konveks kurvatur ikke bare i underbygget, men også i overbygningen, og en ny rekonstruksjon av dekorasjonssystemet i interiøret (Pakkanen 1998). Templet er et av de siste store i dorisk stil som ble oppført på

Fig. 14. Rest av en mur laget av murstein av soltørket leire i nordfeltet, kanskje en tidlig avgrensning av helligdommen; sent 7.-tidlig 6. årh. f. Kr. (Foto: Erik Østby, UiB)

Peloponnes, i dimensjoner som tydelig tar utgangspunkt i at det måtte være minst like stort som det arkaiske templet det erstattet. Arkitektens navn, Skopas, er overlevert hos Pausanias (8.45.5), og det er en overraskelse, siden han er mye bedre kjent som billedhugger. Mannen var fra marmorøya Paros, noe som kan ha vært medvirkende til at han fikk denne

Fig. 15. Marmorblokk fra startlinjen i et stadionanlegg tilknyttet helligdommen. Løperne stilte seg opp på disse blokkene og plasserte tærne i rillene før de startet. (Foto: Erik Østby, UiB)

jobben siden templet skulle bygges av marmor fra de lokale marmorbruddene ved Doliana. Det er også klare forbindelser til de noe eldre byggene i helligdommen for legeguden Asklepios i Epidauros, som Skopas må ha kjent godt og sannsynligvis vært med på å oppføre.

Blant materialet av bygningsblokker fra templet er det også identifisert en blokk fra startlinjen på et stadion som Pausanias nevner (8.47.4), og som må ha ligget et sted i nærheten av helligdommen (Fig. 15, Østby 2006: 122). I forbindelse med kulten i helligdommen vet vi at det ble arrangert idrettsleker, Alea-lekene, og hvis stadionet lå i nærheten av alteret som i Olympia og andre, lignende steder, ligger det sannsynligvis under den moderne landsbyen hvor det er umulig å undersøke.

Foreløpige konklusjoner

Vi vet nå, takket være de norskledete undersøkelsene i 1990-årene, at det var etablert på dette stedet en helligdom for en lokal gudinne allerede i det 10. århundre f. Kr., kanskje ennå tidligere. Det gjør helligdommen til en av de eldste vi kjenner i Hellas. Lenge ble den riktignok drevet i enkle former, med små, primitive kultbygg som et hvilket som helst lite landsbysamfunn ville vært i stand til å bygge og holde ved like. Men den lå i en viktig posisjon, like ved den gamle forbindelsesveien mellom Argos og Sparta der den krysser høysletten, og det rike, tidlige votivmaterialet antyder også at den fra gammelt av kan ha fungert

som et hensiktsmessig, uformelt møtested for de spredte landsby- og gjetersamfunnene i området.

Da befolkningen i Tegea mot slutten av det 7. århundre f. Kr. kom under press fra sin aggressive nabo mot syd, Sparta, måtte de temmelig sikkert organisere samfunnet sitt etter nye systemer, som det man gjerne kaller en polis-stat. Den hardnakkete motstanden mot spartanerne som den klassiske historieforfatteren Herodot (1.66-68) forteller om, ville neppe vært mulig uten en slik politisk organisering i forkant, tilsvarende den prosessen som de to store nabostatene, Argos og Sparta, hadde vært igjennom et par generasjoner tidligere. For en slik politisk omlegning trengte man en eller annen form for synlig markering, og det er da neppe noen tilfeldighet at det nettopp er i slutten av det 7. århundre f. Kr. vi i dag med sikkerhet kan tidfeste den meget radikale omorganiseringen og utvidelsen av Alea-helligdommen med det store, tidligarkaiske templet. Det følger stilmessige og tekniske forbilder fra Spartas hovedfiende Argos og er også på den måten med på å markere en front mot den besværlige naboen i syd. Det nye templet representerer et definitivt brudd med den eldre situasjonen i helligdommen; det er en monumentalbygning helt på linje med utviklingen i samtidig peloponnesisk tempelarkitektur, som forutsetter beslutninger og ressurser fra en større statsdannelse.

I denne sammenhengen kan det også ha hatt sin betydning at den gudinnen hvis helligdom ble valgt ut som synlig markering av Tegeas nye identitet, var lokal: kulten for Alea er kjent bare i Tegea, hvor hun altså ble hovedguddom, og i marginal sammenheng noen andre steder i Arkadia (Jost 1985: 369-378). Først ganske sent ble hun identifisert med den mer kjente, fellesgreske gudinnen Athena. Etter votivmaterialet å dømme var Alea opprinnelig en fruktbarhets- og modergudinne av en type som er rikelig representert i gresk religion, men i hennes karakter var det også et innslag av krigføring og forsvar som kommer til syne i dedikasjonene av miniatyrmodeller av skjold og våpen allerede i det 8. og 7. århundre f. Kr. Utvilsomt var det også denne siden ved henne som gjorde hennes helligdom til et naturlig samlingspunkt mot spartanerne, snarere enn den lokale Athena Poliatis, bybeskytterinnen; hun hadde også en gammel helligdom et annet sted i Tegea og kunne vært et naturlig alternativ, ikke minst hvis helligdommen for henne lå på byens akropol (byborgen). Men etter det 7. århundre f. Kr. kan ingen annen helligdom i Tegea ha konkurrert med Aleas i prakt og prestisje, og hennes betydning som samlingspunkt for motstanden mot spartansk aggresjon vises også av at det var i hennes tempel man satte opp trofæene fra disse kampene. Viktigst var nok lenkene som spartanerne ved en anledning hadde tatt med for å slavebinde tegeatene, men som de selv måtte bære som krigsfanger og slaver etter et knusende nederlag. De er nevnt i Herodots historieverk noen få generasjoner senere (1.67.1), og ennå i det 2. århundre e. Kr., vel syv hundre år etter disse begivenhetene, så Pausanias (8.47.2) disse lenkene utstilt i templet sammen med andre gjenstander fra byens mytiske og historiske fortid.

Avsluttet prosjekt og fremtidige muligheter

Det norske feltarkeologiske engasjementet i Tegea ble til i 1990 nærmest ved et spill av tilfeldigheter, knyttet til dokumentasjonsarbeidet på tidlige tempelfundamenter i Hellas som ble drevet i 1980-årene av den eneste norske arkeologen som på den tiden var aktiv i Hellas, med støtte fra det svenske instituttet i Athen (Østby 1988). Men de samme tilfeldighetene

ville det slik at arbeidet med å få til et noe mer langsiktig prosjekt i Tegea mot slutten av 80-årene falt sammen i tid med anstrengelsene for å få etablert et norsk vitenskapelig institutt i Athen. Da instituttet ble formelt åpnet i 1989, med den nødvendige godkjenning som arkeologisk skole fra de greske myndighetene med rett til å drive arkeologiske prosjekter i landet, var det allerede gjennom det svenske instituttet søkt om tillatelse for en begrenset stratigrafisk undersøkelse mellom restene av det arkaiske templet for å få den tidlige datering av dem bekreftet. Etter en dialog mellom det svenske instituttet og den greske arkeologiske tjenesten munnet denne søknadsprosessen ut i en eksplisitt invitasjon fra grekerne til å utvide planen til et større anlagt prosjekt innen den femårsrammen som grekerne normalt setter for slike prosjekter. Det var i mellomtiden blitt en selvfølge at det nå var det nystartete, norske instituttet som skulle ha ansvar for prosjektet, og lede det.

Det norske fagmiljøet i klassisk arkeologi er lite og begrenset, har for det meste arbeidet i Italia i tilknytning til det norske instituttet i Roma, og bare en person i miljøet hadde på det tidspunktet konkret erfaring fra arbeid i Hellas. Den utfordringen som grekerne nå ganske uventet ga oss, gikk langt ut over hva våre nasjonale ressurser av kompetanse og midler ville vært i stand til å håndtere alene. Heldigvis var interessen for denne viktige helligdommen i det internasjonale fagmiljøet stor nok til at det lot seg gjøre å organisere utgravningen som et bredt, internasjonalt samarbeidsforetak, med sentrale team-medlemmer fra Sverige, Finland, Frankrike, Italia og USA, og med Sverige (Humanistisk-samhøllsvetenskapliga forskningsrådet, HSFR) og USA (National Geographic Society) som viktige bidragsytere også på finansieringssiden i tillegg til vårt norske NAVF. Dette er ingen vanlig arbeidsmåte for arkeologiske prosjekter i Hellas, men den ble akseptert av de greske myndighetene, og erfaringene med den har vært positive; utgravningene fra 1990 til 1994 hadde ikke vært mulig å gjennomføre på annen måte. Ansvar for publikasjonen ble liggende på norsk side, og det er først nå i ferd med å bli avsluttet; manuskriptene til to store bind i Athen-instituttets internasjonale publikasjonsserie er nå på det nærmeste klare for en søknad om trykningsstøtte til NFR. Det meste er forfattet av de utenlandske medarbeiderne, men det er også med solide, norske bidrag bl.a. om mynter, steinredskaper, pollenanalyse og den hellenistiske marmorstatuen, samt de generelle konklusjonene.

Videre arbeid i helligdommen har vært stilt i bero så lenge publikasjonsarbeidet har pågått; det har bare vært gjort en liten etterundersøkelse i nordfeltet i 2004, med norske og italienske deltakere. I mellomtiden har det norske engasjementet i Tegea utviklet seg i andre retninger (se Ødegårds og Bakkes artikler), slik at det etter hvert har fått en betydelig bredde og ikke er begrenset bare til helligdommen. Men helligdommen ligger der, og for fremtidig norsk virksomhet i Tegea er det utvilsomt den som representerer den største utfordringen: den er omtrent den siste store helligdommen fra klassisk tid i Hellas som ikke for lengst er blitt totalt gjennomarbeidet av greske og utenlandske arkeologer, de ytre delene av det hellige området ligger ennå for det meste urørt slik at de kan undersøkes etter moderne metoder, og vi vet at under de nivåene som vi hadde nådd i 1994 ligger det tykke arkeologiske lag som kan hjelpe oss til å få bedre tak i det vi aner, men ennå ikke vet om helligdommens opprinnelse og eldste utvikling. Slike spørsmål er i dag helt sentrale i internasjonal forskning i gresk arkeologi. Her kan norske arkeologer, både klassikere og prehistorikere, få meget spennende oppgaver i årene som kommer.

Summary

Tegea: Norwegian archaeology in a classical Greek sanctuary

Departing from the identification and reconstruction of the early archaic temple in the sanctuary of Athena Alea at Tegea, dated in the late 7th century B.C., a large-scale excavation project was carried out in the sanctuary in the years 1990 to 1994 by the Norwegian institute at Athens, with extensive, international collaboration. Under the remains of the archaic temple, and some indications of a mid-7th century forerunner, two simple cult buildings of apsidal shape from the late 8th and early 7th century were identified by post-holes and traces of wattle-and-daub walls. A simple metal-working installation for the production of votive objects was discovered in front of these buildings, and underneath it a votive pit with pottery and other material going back to the 9th or 10th century B.C. Another trench was opened north of the classical temple, and has provided an intact stratigraphy stretching from modern and medieval times back to the late 7th or early 6th century B.C. The publication of the project is imminent.

Litteratur:

- Dugas, Ch. 1921: Le sanctuaire d'Aléa Athéna à Tégée avant le IVe siècle. *Bulletin de Correspondance Hellénique* 45, pp. 335-435.
- Dugas, Ch. et al. 1924: *Le sanctuaire d'Aléa Athéna à Tégée au IVe siècle*. Paris.
- Hammond, L. 2005: Arcadian miniature pottery. E. Østby (red.). *Ancient Arcadia: Papers from the third international seminar on ancient Arcadia, held at the Norwegian Institute at Athens 7.-10. May 2002*, pp. 415-433.
- Jost, M. 1985: *Sanctuaires et cultes d'Arcadie*. École Française d'Athènes, Études péloponnésiques IX. Paris.
- Nordquist, G. C. 2002: Evidence for Iron Age cult activity below Athena Alea's temple at Tegea. R. Hägg (red.). *Peloponnesian sanctuaries and cults*, Skrifter utgivna av Svenska Institutet i Athen 4°, 48, pp. 149-158.
- Pakkanen, J. 1998: *The temple of Athena Alea at Tegea, A reconstruction of the peristyle column*. Publications by the Department of Art History at the University of Helsinki no. XVIII.
- Tarditi, Ch. 2005: The sanctuary of Athena Alea at Tegea: Recent excavations in the northern area. Results and problems. E. Østby (red.). *Ancient Arcadia: Papers from the third international seminar on ancient Arcadia, held at the Norwegian Institute at Athens 7.-10. May 2002*, pp. 197-208.
- Voyatzis, M.E. 2002: An analysis of votive types recently found at Tegea. R. Hägg (red.). *Peloponnesian sanctuaries and cults*, Skrifter utgivna av Svenska Institutet i Athen 4°, 48, pp. 159-168.
- Voyatzis, M.E. 2005: Pottery at the crossroads: Ceramic trends in south-east Arcadia. E. Østby (red.). *Ancient Arcadia: Papers from the third international seminar on ancient Arcadia, held at the Norwegian Institute at Athens 7.-10. May 2002*, pp. 467-482.
- Østby, E. 1986: The archaic temple of Athena Alea at Tegea. *Opuscula Atheniensi* 16, pp. 75-102.
- Østby, E. 1988: Norsk arkeologi i Hellas – en tiårsstatus. *Viking* 51, pp. 135-157.
- Østby, E., J.-M. Luce, G. C. Nordquist, Ch. Tarditi og M. E. Voyatzis 1994: The sanctuary of Athena Alea at Tegea: First preliminary report (1990-1992). *Opuscula Atheniensi* 20, pp. 89-141.
- Østby, E. 2002: Recent excavations in the sanctuary of Athena Alea at Tegea: Results and problems. R. Hägg (red.). *Peloponnesian sanctuaries and cults*. Skrifter utgivna av Svenska Institutet i Athen 4°, 48, pp. 139-147.
- Østby, E. 2006: Recent archaeological investigations at Tegea. *Polis* 2, pp. 111-126.
- Den endelige publikasjonen av arbeidene i helligdommen forberedes for to bind i serien Monographs from the Norwegian Institute at Athens: *Tegea I, Investigations in the temple of Athena Alea 1991-94* og *Tegea II, Investigations in the sanctuary of Athena Alea 1990-94 and 2004*, begge redigert av E. Østby.

En antikk by trer fram: Norsk arkeologisk forskning og byen Tegea

Kulturen i de greske bystater er et av antikkens mest betydningsfulle testamenter til senere europeisk historie. Selv om norske bidrag i forskningen på dette feltet er få og antikkens historie og klassisk arkeologi er svært så marginale fag ved norske universiteter, har vi likevel noe å være stolte av. Og den norske forskningen ved Tegea i Arkadia tillater jeg meg å mene er en av dem. Ingen andre steder i Middelhavsområdet har norske arkeologer arbeidet så lenge og med så forskjellige innfallsvinkler som her, og i det siste tiåret har også internasjonal forskning fått øynene opp for det arbeid som er gjort og som nå også er i ferd med å få sin endelige form i publikasjoner.

Erik Østby skriver i dette nummeret av Viking om oppstarten av det norske engasjementet i Tegea. Jeg var selv en del av de første utgravningene i helligdommen for Athena Alea i 1990-93 mens jeg var stipendiat ved Det norske institutt i Roma. Ved siden av det internasjonale miljøet og den nye erfaringen med å grave i Hellas var det et aspekt ved Tegea som tidlig slo meg. Vi grov fram ny og viktig kunnskap om en viktig helligdom, men helligdommen var tross alt påvist tidligere og man hadde et visst kjennskap til dens historie og utvikling. Men hva visste man om det samfunnet som hadde skapt helligdommen? Så godt som ingenting. Man hadde riktignok noen rester av et antikt teater (Vallois 1926), som ble sett allerede da de første arkeologiske undersøkelsene ble foretatt i Tegea rundt 1890 og der greske arkeologer hadde foretatt en utgravning på 1980-tallet som har forblitt upublisert (se Bakkes artikkel). Dette var nok til å anta at sentrum for byen Tegea måtte ligge ved stedet Palaia Episkopi rundt en kilometer nord for helligdommen for Athena Alea (se Bakke, Fig. 1), men bortsett fra pionérbetjent av franske arkeologer rundt 1890 (Bérard 1892, Bérard 1893) hadde ingen studert byen nærmere. I dette åpne jordbrukslandskapet var det åpenbart arbeidsmuligheter for en relativt nyutdannet arkeolog, og i årene etter Østbys utgravninger på midten av 1990-tallet tok etter hvert et nytt prosjekt form.

Tegea var ingen ubetydelig by i antikken og det er ingen mangel på henvisninger til den hos antikke forfattere (se fellesinnledningen). Hvordan skulle man så gå fram for å finne ut mer om byen? Utgravninger var utelukket, ikke bare var byområdet for stort og ukjent, men i tillegg krever gresk kulturminnelovgivning at man kun kan grave på statlig eiendom; hvis utenlandske ekspedisjoner vil grave på privat eiendom, må de først kjøpe den og donere den til den greske staten. Siden området vi her snakker om stort sett er privateid, ville dette bety tomtekjøp i en målestokk som vi ikke engang kunne drømme om. Svaret ble i stedet registrering av materiale på overflaten, eller åkervandring som man oftest kaller det i Norge. Denne metoden har vært meget anvendt i Hellas, ikke minst av de mange utenlandske forskningsinstituttene som er basert i Athen. Åkervandring ville forhåpentligvis kunne gi oss akkurat

den informasjon vi trengte: data om bosetninger, byens omfang og en kronologisk horisont i et stort område i løpet av tre feltlesonger. Samtidig var vi allerede klar over at dette ikke kunne være et snevert definert arkeologisk prosjekt. Sletten Tegea lå på et karstlandskap, med kalkstensgrunn der dreneringen skjer gjennom underjordiske løp (se fellesinnledningen) og hvor flom og fluktuerende elveløp har ført til store topografiske endringer opp igjen gjennom historien. Vi var kort og godt nødt til å ha med oss en geolog som kunne kartlegge hvilke forandringer som hadde skjedd og hvorfor. Harald Klempe ved Høgskolen i Telemark ble vår veiviser til Tegeas geologiske hemmeligheter.

I 1998 var planene kommet langt nok til at vi kunne avholde en første feltlesong som fikk preg av eksperimentering. I 1999 fulgte vår første ordinære sesong, med rundt 30 deltagere, som så ble malen for feltarbeidet i 2000 og 2001. Et så omfattende feltarbeid hadde nok ikke vært mulig uten økonomisk støtte fra Norges Forskningsråd, Hydro (nåværende Yara) og Universitetet i Oslo. Formelt sett var prosjektet i Hellas organisert under det norske instituttet i Athen, der den daværende bestyrer Erik Østby var en viktig pådriver for arbeidet og også sørget for en god dialog med greske myndigheter.

Dette var faktisk det første norske prosjekt i Middelhavsområdet som tok i bruk åkervandring i stor skala. Dette betød at vi hadde liten erfaring med denne type registrering, men vi kunne dra nytte av den intense diskusjon som hadde vært ført om feltmetodikk og tolkning av arkeologiske funn i overflaten siden åkervandring ble introdusert som en arkeologisk teknikk i Hellas på 1950-tallet. Det er særlig engelske og amerikanske arkeologer som har gått i bresjen for denne grenen av arkeologien i Hellas. Fra starten i 1950-årene med The University of Minnesota Messenia Expedition (UMME) til The Cambridge-Bradford Botiopia Survey i 1980-årene har undersøkelsene blitt mer intensive og dokumentasjonen langt bedre (Cherry 1983, Snodgrass 1987). Samtidig har resultatene mer og mer blitt brukt til synteser av både tematisk (for eksempel Osborne 1987) og kronologisk art (Alcock 1993). Selv om 70- og 80-årenes begeistring over kvantitative data vel har stilnet noe i arkeologien de siste par tiårene, er det ingen tvil om at overflaterregistrering har gitt oss vesentlige bidrag for å forstå bosetningshistorie og landskapsutnyttelse i langt tidsperspektiv. La oss nå se hva slags metoder vi brukte i Tegea og hva de brakte av ny informasjon!

Grunnprinsippet i alle åkervandringer er å gå manngard. Vi valgte å gå i team på 5 personer med 5 meters mellomrom. Hver av feltassistentene talte hvor mange potteskår, teglbiter og andre gjenstander som vedkommende så og plukket opp de fragmentene som kanskje kunne si noe mer ved nærmere analyse. Hvert enkelt jorde ble på denne måten undersøkt og funntettheten registrert. De innsamlede funnene ble videre talt, veid og studert, særlig for å gi kronologiske holdepunkter. Materiale fra overflaten er riktignok oftest svært slitt og få fragmenter gir så nøyaktig datering som man er vant til fra utgravninger i Middelhavsområdet. I den videre bearbeidelsen av disse dataene baserte vi oss på gjennomsnittstetthet for de enkelte jordene, og det er disse verdiene som er bakgrunnen for distribusjonskartet som presenteres i Fig. 1. Egentlig var planen vår å undersøke et større område for å forstå bosetningsutviklingen i et langt tidsperspektiv. På grunn av ymse byråkratiske forviklinger ble vi imidlertid sittende igjen med svært lite informasjon om området syd for byen, der vi antok at det kunne finnes eldre bosetninger, men med en temmelig god dekning av det antikke byområdet. Den antikke byområdet ble derfor det naturlige sentrum både geografisk og tematisk, og det er hva undersøkelsen har gitt av ny informasjon om dette som blir hovedfokus i de neste sidene.

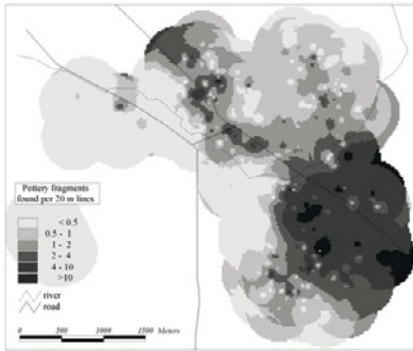

Fig. 1: Statistisk interpolasjon av tettheten av keramikkskår i overflaten i det området som er surveyundersøkt. Utstrekningen av Tegeas byområde sees i konsentrasjonen nede til høyre. (Kart: NIKU-UiO)

brakt opp til overflaten, men utpløyning av arkeologiske strukturer over en lang tidsperiode er nok den viktigste. Selv om pløyningen også flytter materialet, har eksperimenter vist at arkeologiske funn i flatt åkerlandskap blir flyttet forbløffende lite fra sin opprinnelige kontekst (Ammermann 1980, Lewarch og O'Brien 1981). Det er altså all grunn til å tro at våre distribusjonskart reflekterer en faktisk arkeologisk situasjon. Og i denne sammenheng er det viktigste funn, og det mest iøynefallende, omfanget av den antikke byen Tegea (Fig. 1).

Konsentrasjonen av arkeologisk materiale på overflaten danner en uregelmessig sirkel med en diameter på omtrent 1 kilometer. Sentrum i denne sirkelen dannes av tettstedet Palaia Episkopi (som på gresk ordrett betyr «det gamle bispesetet»), der grunnmuren til det antikke teateret ligger under en bysantinsk kirke (Vallois 1926; se Bakkes artikkel, Fig. 1 og 2). Pausanias nevner faktisk at teateret lå «ikke langt fra agora» (8.49.1) og også den franske pionéren Victor Bérard antok det samme i sine artikler i 1890-årene (Bérard 1892, Bérard 1893). Bérard forsøkte også å finne bymurene og på den måten anslå byens utstrekning. Bymurene var verken da eller nå synlig på overflaten, men han lyktes gjennom prøvesjakter å finne det han antok var bymurene på fire forskjellige punkter. Han mente riktignok selv at det sørligste punktet var tvilsomt, men antok likevel på basis av disse fire punktene en elliptisk form av byen (se Bakkes kart, Fig. 1). Restene som ble funnet ble datert til det tidlige 4. århundre f. Kr., særlig ut fra analogi med bymurene i nabobyen Mantinea (Bérard 1892: 547-549).

Vårt eget distribusjonskart stemmer brukbart overens med Bérards resultater, med unntak av den sørlige delen av byen. Riktignok er dette sørlige området, rundt helligdommen for Athena Alea, noe problematisk, fordi vi med bakgrunn i geolog Harald Klempes forskning vet at elven Sarandapotamos her har spredt store mengder avleiringer og sand under flom. Som vi skal se, har imidlertid senere magnetometerundersøkelser på uavhengig grunnlag antydnet at byen neppe strakk seg så langt syd som til helligdommen for Athena Alea. Distribusjonskartet Fig. 1 omfatter arkeologisk materiale fra alle perioder, fra prehistorisk tid til tidlig nytid. Dette er selvfølgelig et alt for grovmasket nett til å si noe om utvikling i byens utstrekning over tid. Men vi har også mer detaljerte kronologiske oversikter. For det første må det understrekes at prehistorisk materiale, det vil si materiale fra steinalder og bronsealder, var nesten fraværende. Det tidligste daterbare materiale vi har i noe antall er fra siste halvdel av det 6. århundre f. Kr., eller senarkaisk tid i tradisjonell gresk arkeologisk terminologi. Selv om de endelige studiene av materialet ennå ikke er sluttført, ser det ut til at det senarkaiske materialet er enda hyppigere i åsene nord for byen, rundt de nåværende landsbyene Agios Sostis og Akra (se Bakkes kart, Fig. 1), enn i byområdet selv. Materiale

fra klassisk (ca. 500-300 f. Kr.), hellenistisk (ca. 300-50 f. Kr.), tidlig romersk (ca. 50 f. Kr.-150 e. Kr.) og senromersk (150-500 e. Kr.) er langt mer omfattende, og det later til at store deler av byområdet var intensivt bosatt i disse periodene. Det kan altså late til at det i arkaisk tid var bosetning på høydene, og i hvert fall en helligdom, sannsynligvis viet Demeter, mens byen oppstår og deretter vokser i størrelse og betydning fra slutten av det 6. århundre f. Kr. Fra denne tiden har vi også funn av arkitektoniske fragmenter fra byområdet, særlig tre doriske kapiteler, som viser at byen hadde fått monumentale bygninger i stein i det sene 6. århundre f. Kr. Det etterantikke materialet, fra middelalder og tidlig nytid, fra vår åkervandring ser i stor grad ut til å være knyttet til de landsbyer som fortsatt eksisterer i området og som utnytter randsoner av det antikke byområdet.

Med overflateundersøkelsen hadde vi fått noe mer kunnskap om plasseringen, størrelsen og dateringen på den antikke byen. Størrelsen bør understrekes: med et byområde på 1x1 kilometer hadde Tegea en betydelig utstrekning som forklarer hvorfor antikke kilder anså byen som en av de viktigste i Arkadia (Forsén 2000). Undersøkelsen viser også et annet interessant poeng, nemlig at den antikke perioden er svært spesiell i denne regionens bosetningshistorie, med en stor by lokalisert midt på sletten. Både før og etter den antikke perioden har bosetningsmønsteret heller vært karakterisert av mange små landsbyer, i hvert fall inntil byen Tripolis vokste fram som administrasjonssentrum for Peloponnes rett nord for Tegea i ottomansk tid. Ennå i dag følger bosetningen på sletten dette mønsteret.

Men om vi nå hadde fått en viss oversikt over byens utstrekning og kronologi, var det selvsagt mye vi ikke hadde kunnskap om. Selv om vi hadde en anelse om hvor byens sentrum lå, visste vi lite eller ingenting om offentlige bygninger og arealer, om privathusene, veier og mer detaljert kronologisk oversikt. Det neste naturlige steget å ta var å undersøke byområdet med tekniske hjelpemidler, å forsøke å se under bakken uten å grave. Under åkervandringen hadde vår geolog Harald Klempe brukt georadar (GPR), først og fremst for å undersøke sedimentasjonshistorien og finne gamle elveløp, men metoden ga også interessante arkeologiske resultater. I den vestlige delen av byområdet ble for eksempel et funnsted med arkitektoniske fragmenter undersøkt med georadar, og tolkningen kan tyde på et tempelfundament som ennå ikke er undersøkt nærmere. En annen teknikk har imidlertid også vist seg å gi gode resultater i antikke byområder i Hellas, nemlig magnetometermålinger. Som nybakt bestyrer for det norske institutt i Athen fikk jeg i 2003 professor Tatyana Smekalova, da ved universitetet i St. Petersburg, til å foreta en første prøvesesong med magnetometer. Smekalova har 30 års erfaring med slike målinger i arkeologi og har fått gode resultater i Norge (bl.a. ved Gråfjellprosjektet i Hedmark), Danmark og i Middelhavsområdet. Metoden går i korthet ut på å kartlegge magnetisme i bakken, for deretter å tolke positive og negative avvik fra et normalnivå som tegn på arkeologiske strukturer. Murer i kalkstein, som ikke er magnetiske, vil avtegne seg som negative avvik, mens jern, brent leire, keramikk, ovner og smier vil avtegne seg som varierende sterke, positive avvik.

I 2003 var det egentlig mest snakk om å utprøve metoden på stedet og anslå hvor mye tid man trengte og hvor stort areal det var realistisk å kunne undersøke. Det var derfor først i 2004 vi fikk anledning til å gjennomføre et kort, men svært effektivt feltarbeid. Vi startet opp med å undersøke åpne jorder noen hundre meter vest for teateret og følgelig temmelig sentralt i byområdet, slik vi nå mente å kjenne det. Om metoden skulle gi resultater i Tegea, måtte det nettopp være her, i et område hvor man kunne anta lang bosetningshistorie. Og resultatene dukket opp umiddelbart! Allerede i de første jordene vi undersøkte viste tolknin-

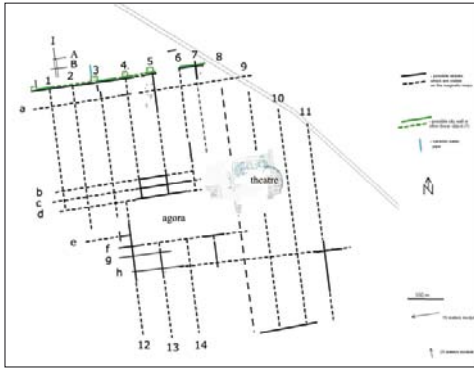

Fig. 2: Rekonstruksjon av byplanen i Tegea, basert på magnetometerundersøkelsene 2004-2006. (Produsert av Knut Ødegård, UiO)

gen av resultatene lange, smale linjer, orientert nord-sør. I flere tilfeller kunne disse følges gjennom hele jordet og gjerne i tilgrensende jorder også. Det ble med en gang klart at dette dreide seg om veier, antageligvis svakt magnetiske fordi de var brolagt med knust keramikk og tegl. Og veiene dannede et nesten helt regelmessig nett. Gatenettet

i Tegea må ha vært bygget opp over en modul på 25 x 75 meter. Modulen skapte rektangulære, smale kvartaler, hvor vi i mange tilfeller også kunne skjelne murene som de antikke husene i sin tid var bygd opp av. I løpet av tre korte sesonger i årene 2004-2006 undersøkte vi store områder i den antikke byen. Veier, plasser og bygninger er dokumentert og bearbejdingen av dette materialet er i full gang. La oss her se på noen av de viktigste resultatene; de anskueliggjøres i den foreløpige rekonstruksjonsskissen av byplanen (Fig. 2).

Vi har klart identifisert det sentrale torget, *agora*, i Tegea. I et stort, rektangulært område vest for det hellenistiske teateret var det nemlig ikke mulig å påvise gateløp. På nordsiden av denne plassen ser det ut til at gatenettet stoppet i en lang og smal bygning, høyst sannsynlig å identifisere med en søylegang, en *stoa*. På sørsiden og vestsiden av denne plassen har vi ikke sikkert kunnet identifisere noen stoa, men vi kan likevel anta at plassen sluttet der gatenettet igjen lar seg påvise. Vi har heller ikke bare vitnesbyrd fra magnetometerundersøkelsene for formen og størrelsen på agora. På 1980-tallet gjennomførte den greske arkeologiske tjenesten utgravninger nordvest for det hellenistiske teateret. I forlengelsen av teaterets nordlige grunnmur fant de greske arkeologene en stoa datert til hellenistisk tid (Spyropoulos og Spyropoulos 2000: 23-26) (Fig. 3). Foran denne stoaen fantes det statuebaser, et klart indisium på at dette dreide seg om en offentlig plass, som altså vi har gjenfunnet gjennom magnetometerundersøkelsene lenger vest. Det er sannsynlig at teateret og den hellenistiske stoaen funnet av greske arkeologer bør settes i sammenheng med en reorganisering av det nordøstlige hjørnet av agora da teateret ble bygget i det 2. århundre f. Kr. Dette vil i hvert fall kunne forklare hvorfor agora tilsynelatende ble utvidet noen meter nordover i det nordøstlige hjørnet.

Magnetometerundersøkelsene ga oss også mer informasjon om bymurene. På nordsiden av byen fant vi klare indisier på bymuren, lengre syd enn vi egentlig hadde antatt (Fig. 2). Gatenettet stoppet opp ved bymuren, men det var også tydelig at det fantes et gatenett utenfor muren, men i en annen rytme. Dette strekket av bymuren passet ikke sammen med det både Victor Bérard i 1890-årene (se ovenfor) og vi selv hadde antatt, men tatt i betraktning av at byen tydeligvis fortsatte også utenfor disse murene, er det mest sannsynlig at vi nå kjenner to faser av bymurene. Dermed kan også Bérards datering beholdes; hans bymurer daterbare til det 4. århundre f. Kr. vil i så fall være en senere utvidelse, mens vi, gjennom magnetometerundersøkelsene, har dokumentert en tidligere fase som omkranset et mindre område.

Mange av gateløpene i vår rekonstruerte plan er hypotetiske, men vi mener likevel at planen gir et godt og troverdig bilde av strukturen i byen. Vi er rimelig sikre på at gatenettet ikke

Fig. 3: Grunnmuren til en stoa med rennestein og statuebaser foran som avgrenset agora mot nord. Fra greske utgravninger i 1980-årene. (Foto: Knut Ødegård, UiO)

strekker seg helt sør mot helligdommen for Athena Alea, for ikke bare er det lite arkeologisk materiale i overflaten, men vi har også undersøkt flere jorder med magnetometer uten nevneverdige resultater. Karakteren av byplanen stemmer for øvrig godt med det tidligste materialet fra åkervandringen, der

nettopp det sene 6. århundre f. Kr. var den første perioden med materiale i noe særlig omfang. Systemet med lange, rektangulære kvartaler er typisk for gresk byplanlegging i arkaisk tid. Byplanen i Tegea er etter alt å dømme vårt tidligste eksempel på regelmessig byplanlegging i Hellas. Skal vi finne gode eksempler å sammenligne med, må vi gå vestover, til de greske koloniene i Syd-Italia. Her kan vi faktisk finne noen slående paralleller, ikke bare i systemet med langstrakte, rektangulære kvartaler, men også i hvordan man ved bygrunnleggelsen skilte ut offentlige og private områder av byen. I Poseidonia (Paestum) i det sydlige Campania, grunnlagt på slutten av det 7. århundre f. Kr., har man f.eks. et tilsvarende system av gater og hvor tydeligvis et bredt, rektangulært belte ble holdt av til offentlig bruk midt i byen (Mertens 2006: 164-167). Det var her de senere så berømte templene ble reist, og det var også her det ble avsatt plass til politiske bygninger. Et lignende, men ikke helt identisk system, finner man noe tidligere i Metaponto i Basilicata, der et stort område i den midtre, østlige delen ble reservert for offentlige bygninger av religiøs og politisk art (Mertens 2006: 159).

I Tegea har vi sett at agora ble anlagt i et bredt, rektangulært belte i øst-vestlig retning midt i byen. Det er faktisk mulig at dette beltet opprinnelig gikk tvers av hele byen, slik systemet var i Poseidonia. I forlengelsen av agora i Tegea, i den helt vestlige enden av byen, har vi nemlig gjennom georadarprofiler dokumentert et sannsynlig tempelanlegg (se ovenfor). Det er mulig at dette religiøse området opprinnelig hang sammen med agora og at vi følgelig også i Tegea har et klart definert område i midten av byen som var avsatt til religiøse og politiske formål. Dette blir åpenbart på dette tidspunkt kun spekulasjoner; det viktigste poenget er at man også i moderlandet var fullt ut orientert om nyvinningene i byplanlegging som ble foretatt i koloniene lenger vest. Da man fikk anledning til å planlegge en by fra grunnen av, noe som ikke hendte ofte i senarkaisk tid i Hellas, valgte man å benytte seg av det mest moderne på markedet. Tegea er derfor i urbanistisk sammenheng svært viktig, i og med at den viser at planmessig urbanistikk i høyeste grad var levende før den berømte, klassiske arkitekten Hippodamos revolusjonerte byplanleggingen gjennom sine demokratiske modellbyer, som Pireus i tidlig klassisk tid (Hoepfner og Schwandner 1986).

Sett sammen med utgravningene i helligdommen for Athena Alea, kan det neppe herske tvil om at viktige steg i retning av en fastere statsdannelse ble tatt i Tegea fra det sene 7. århundre f. Kr. Dette sammenfaller med de krigene mot Sparta som ikke minst historiens far, Herodot, forteller om (1.65-68). Som Erik Østby understreker i sin artikkel, er det et kvantesprang mellom de tidlige, enkle «hyttetemplene» fra det 8. og tidlige 7. århundre til

det staselige og monumentale templet som ble reist på slutten av det 7. århundre f. Kr. En stat som kunne måle seg med spartanernes krigsmaskin kunne saktens klare å bygge et slikt tempel også. Men på dette tidspunkt kan ikke statsdannelsen ha gitt seg utslag i en by; den kommer først et par generasjoner senere i en historisk kontekst vi ikke kjenner særlig godt. Men vi vet at fiendtlighetene med Sparta fikk en form for avslutning i en avtale mellom de to statene som normalt dateres til ca. 550 f. Kr. Avtalen, som skal ha vært hugget inn i stein og stilt opp på grensen mellom Sparta og Tegea, og som for oss er overlevert av de klassiske forfatterne Aristoteles og Plutark i en gammeldags og sannsynligvis opprinnelig språkform, stilte klare krav til tegeatene (Bengtson 1962: 11). Blant annet skulle de forplikte seg til ikke å gi politisk asyl til messenerne, som spartanerne hadde undertvunget i det 7. århundre. Dette forutsetter nok at Tegea var en utviklet stat, med klare forestillinger om hvem som var borgere og hvordan de var inndelt. I mange greske stater var det strid mellom aristokrater og mer folkelige elementer i det 6. og 5. århundre f. Kr. På Peloponnes var det ofte slik at spartanerne støttet aristokratene, mens erkefienden Argos (og senere Athen) gjerne støttet demokratene (Nielsen 2002: 341-343). Selv om Sparta og Tegea inngikk en avtale rundt 550 f. Kr., vet vi at statene var i krig på et senere tidspunkt, en gang etter 479 f. Kr. (Herodot 9.35). Kanskje kan det ha vært ved et skifte i styresett som ikke er belagt i kildene at tegeatene bestemte seg for å grunnlegge en ny by, med en ny jordinndeling, slik vi kjenner det fra koloniene i Syd-Italia? Dette blir selvfølgelig rene spekulasjoner, men faktum er i hvert fall at tegeatene ble grunnlagt som en moderne, regelmessig by, like epokegjørende moderne som templet for Athena Alea hadde vært snaue 100 år tidligere.

Magnetometerundersøkelsen gir oss grunnstrukturen i denne byen, men hvordan utviklet byen seg videre etter grunnleggelsen? Både åkervandring og magnetometerundersøkelser gir oss en del informasjon om dette. Funnene fra overflaten viser med all tydelighet at byen var intensivt bosatt til ut i bysantinsk tid, og det er sannsynlig at de fleste av de bygningsstrukturene vi aner i magnetometerbildene er fra byens senere faser. Men for å få mer detaljert informasjon er det ingen arkeologiske metoder som kan konkurrere med tradisjonelle utgravninger. I 2008 dukket en interessant mulighet opp. Under samtaler med lokale arkeologiske myndigheter om å gjenoppta de norske utgravningene i helligdommen for Athena Alea, foreslo de i stedet å sammen foreta utgravninger på et felt i sentrum av den antikke byen som nettopp var ekspropriert. Feltet var et av de første vi undersøkte med magnetometer i 2004 og vi visste derfor at vi her hadde muligheten til å finne både bygningsstrukturer, en søylegang og agora. Vår søknad om utgravning ble innvilget og sommeren 2009 satte vi i gang utgravninger med magnetometer-resultatene som guide. På så kort varsel, og med finansiering utelukkende fra det norske institutt i Athen og universitetet i Oslo, var det åpenbart at utgravningen måtte bli i liten skala. Hovedhensikten var dels å sjekke resultatene fra magnetometerundersøkelsene, dels å få mer innsikt i den kronologiske dimensjonen i byen. Siden ingen moderne og publiserte utgravninger har vært foretatt i Tegea, visste vi rett og slett lite om hva som ventet oss. Utgravningsfeltet er et smalt jorde orientert nord-sør. Den sørligste enden mente vi måtte korrespondere med agora i antikken. I den vestre kanten av jordet har ruinene av en tidligkristen bygning vært kjent siden de franske utgravningene i 1890. Her ble det funnet flotte gulvmosaikker fra det sene 5. eller tidlige 6. århundre e. Kr., og etter dedikasjonsinnskriften blir bygningen gjerne kalt Thyrsos-basilikaen (Caraher 2003: 176-177; se også Bakkes artikkel). Vi visste altså allerede før utgravningen startet i juni 2009 at det fantes vitnesbyrd om at det gamle, åpne sentrum i byen var blitt forsynt med staselige bygninger i tidligkristen tid.

I den sørlige delen av utgravningsfeltet kom vi ned på intakt stratigrafi etter omtrent en meters graving. En overflate pakket med tegl var sannsynligvis den siste overflaten på agora som hadde vært i bruk. Sannsynligvis kan denne dateres så sent som på 1100-1200-tallet og gir oss dermed et godt utgangspunkt for å studere de siste fasene av organisert byliv i Tegea. Vi har også vitnesbyrd om turbulente forhold noe tidligere, under de slaviske folkevandringerne på Peloponnes fra slutten av 500- til begynnelsen av 800-tallet e. Kr. (se Jørgen Bakkes artikkel). Utgravningen, som fortsetter i 2010 og 2011, vil derfor kunne gi oss viktig ny informasjon om en periode og en tematikk som vi så langt har lite kilder til i Tegea og i Hellas generelt sett, nemlig transformasjonen av de antikke byene mot middelalder. Med dette er en ny begynnelse for det norske engasjementet i Tegea satt i gang. Vi vet ennå ikke hvor dette ender eller hvilke resultater vi kan legge fram om et par års tid, men gjennom mer enn 20 års norsk feltarbeid i Tegea har vi sett at stedet stadig byr på nye oppdagelser og nye utfordringer. Og håpet nå er at nye generasjoner norske arkeologer skal få bryne seg mot nettopp nye utfordringer på et sted som allerede har gitt norsk middelhavsarkeologi så mye.

Summary

An ancient city is revealed: Norwegian research in the city of Tegea

The Norwegian interest in the archaeology of Tegea in Arcadia has in the last 10 years shifted from the sanctuary of Athena Alea to the area of the ancient city of Tegea. An archaeological survey was carried out from 1998 to 2001 that established the extent of the ancient city and a rough chronology of the main periods of the site. A magnetometer survey 2004-2006 provided striking documentation of a very regular street plan, probably to be dated to the Late Archaic period and among the oldest documented regular street plans of Greece. Tegea had a long life, and the very recent excavations (from 2009) in the centre of the city shows that settlement around the agora persisted until well into the Byzantine period.

Bibliografi:

- Alcock, S. 1993: *Graecia Capta. The Landscapes of Roman Greece*. Cambridge.
- Ammerman, A. J. 1980: Plow-zone Experiments in Calabria, Italy. *Journal of Field Archaeology* 12, pp. 33-40.
- Bengtson, H. 1962: *Die Staatsverträge des Altertums*, 2. bind. München og Berlin.
- Bérard, V. 1892: Tégée et la Tégéatide. *Bulletin de Correspondance Hellénique* 16:1, pp. 529-549.
- Bérard, V. 1893: Tégée et la Tégéatide. *Bulletin de Correspondance Hellénique* 17:2, pp. 1-24.
- Caraher, W. R. 2003: *Church, Society and the Sacred in Early Christian Greece*. Ph.D. diss. Ohio State University.
- Cherry, J. 1983: Frogs around the Pond: Perspectives on Current Archaeological Survey Projects in the Mediterranean Region. D.R. Keller og D.W. Rupp (red.). *Archaeological Survey in the Mediterranean Region*. British Archaeological Reports, International Series 155, pp. 375-416. Oxford.
- Forsén, B. 2000: Population and Political Strength of some Southeastern Arcadian Poleis. P. Flensted-Jensen (red.). *Further Studies in the Ancient Greek Polis*. Papers from the Copenhagen Polis Centre 5, pp. 35-55. Stuttgart.
- Hoepfner, W. og E.-L. Schwandner 1994: *Haus und Stadt im klassischen Griechenland*. München.
- Mertens, D. 2006: *Città e monumenti dei Greci d'Occidente*. Roma.
- Nielsen, T. H. 2002: *Arkadia and its Poleis in the Archaic and Classical Periods*. Göttingen.
- Osborne, R. 1987: *Classical Landscape with Figures. The Ancient Greek City and its Countryside*. London.
- Lewarch, D. E. og M. J. O'Brien 1981: The Expanding Role of Surface Assemblages in Archaeological Research. M. B. Schiffer (red.). *Advances in Archaeological Method and Theory* 4, pp. 308-311. New York.
- Snodgrass, A. M. 1987: *An Archaeology of Greece*. Berkeley – Los Angeles.
- Spyropoulos, Th. og G. Spyropoulos 2000: *Archaia Arkadia*. Tripolis.
- Vallois, R. 1926: Le théâtre de Tégée. *Bulletin de Correspondance Hellénique* 50:1, pp. 135-173.

Finnes det et bysantinsk Tegea? Problemer og hypoteser i den peloponnesiske middelalderarkeologien

Tegeas arkeologiske forskningshistorie har i stor grad konsentrert seg om den antikke greske bystatskulturens oppkomst og fall og på dennes arkitektur, visuelle kunst og urbane strukturer. Som det fremgår av innledningsartikkelen om Tegea i dette nummeret av Viking (se fellesinnledningen) har dette fokuset preget forskningen helt siden de første undersøkelsene i Tegea tidlig på 1800-tallet, og det har også preget de første to store norske feltprosjektene i området på 1990-tallet (Østby et al. 1994, Ødegård 2005). I denne artikkelen vil jeg anlegge et sideblikk på Tegeas arkeologi ved å fokusere på områdets historie mot slutten av og etter antikken. Dette er et perspektiv som er motivert i to vitenskapsteoretiske problemer. For det første innebærer en endring av fokuset mot den sen- og etterantikke fasen av Middelhavsområdet historie et historiografisk perspektiv. Det er få perioder i områdets historie som er så omdiskutert som nettopp disse periodene, og hovedproblemstillingen i denne artikkelen er derfor hvordan denne pågående historiografiske diskusjonen lar seg applisere på eksempelet Tegea (Ward-Perkins 2005). Det andre vitenskapsteoretiske perspektivet som har aktualisert et nytt fokus på Middelhavsområdets sen- og etterantikke historie er de siste 25 års landskapsarkeologiske undersøkelser. Disse har fått frem en type arkeologisk dokumentasjon som åpner opp for tolkning av helt andre historiske perioder, og av mer geografiske og historisk-økologiske problemstillinger (Bintliff 2005), enn i den monumentorienterte klassiske arkeologien (Shanks 1996). Den konkrete foranledningen for dreiningen av det historiske interessefeltet mer i retning av middelalderen er at de siste årenes norske feltaktivitet i Tegea også har lagt mer vekt på områdets historie etter antikken (Bakke 2010, se også Ødegårds artikkel). Mot slutten av denne artikkelen skal jeg også komme mer konkret inn på et av disse feltprosjektene.

Begreper og teorier

Selv om jeg fra tid til annen kommer til å bruke begrepet *middelalder* om Tegeas etterantikke arkeologi og historie, må det understrekes at det er et problematisk begrep i vår sammenheng. Begrepet er forbundet med en forestilling om Romerrikets og den antikke verdens kollaps etter etableringen av germanske stammer i de vestromerske territoriene på 400-tallet, allerede formulert i Edward Gibbons *The Decline and Fall of the Roman Empire* som kom ut i seks bind mellom 1776 og 1778. Synet på de historiske prosessene i dette området i senantikken og tidlig middelalder er selvfølgelig mer nyansert i dagens forskning. En annen årsak til at begrepet middelalder er problematisk når vi diskuterer Tegea er at det er et begrep som er formulert for å karakterisere noen historiske prosesser i den vesteurope-

iske delen av det romerske imperiet (Ward-Perkins 2005). Tegea ligger snarere innenfor det østromerske, bysantinske imperiets innflytelsessfære. Når jeg i denne sammenhengen derfor bruker begrepet *bysantinsk* om Tegeas middelalderarkeologi, dekker det hele det østromerske rikets levetid fra keiser Konstantin på 300-tallet flytter imperiehovedstaden fra Roma til den gamle greske bystaten *Byzantion*, som deretter blir kalt *Det nye Roma* eller Konstantinopel, «Konstantins by», til byen faller for den ottomanske sultan Mehmet II i 1453 (Gregory 2005). I forskning på det bysantinske imperiet opererer man gjerne med en inndeling av perioden i tidlig- (300-700-tallet), mellom- (800-1100-tallet) og sen-bysantinsk (1200-1400-tallet) tid.

I den grad flyttingen av imperiehovedstaden fra Roma til Konstantinopel innebærer slutten på noe, er det slutten på at Romerrikets tyngdepunkt befant seg vest i Middelhavsområdet, og det innebærer også begynnelsen på slutten til den hedenske romerske kulturen. Som Peter Brown og mange andre senantikkkforskere har vært inne på, innebærer det imidlertid ikke slutten på det romerske imperiets sivile eller militære samfunnsstruktur eller på romersk kultur (Brown 1971). Selv om både samfunnsorganisering og kultur endres over mer enn tusen års historie, blir mange av de romerske institusjonene ført videre i Konstantinopel (Gregory 2005). I den forstand er det derfor ikke bare problematisk, men galt å bruke begrepet middelalder på samme måte som i vest. Når vi nærmer oss eksempelet Tegea, skal vi imidlertid se at vi kanskje allikevel har å gjøre med en lokal, og muligens også regional, peloponnesisk middelalder.

Med blikket stivt festet på Konstantinopel lar det bysantinske, eller østromerske, imperiet seg enkelt skrive inn i den nye fortellingen om hvordan Romerriket slett ikke gikk under i senantikken, slik Edward Gibbon mente, men at det snarere flyttet tyngdepunktet fra vest til øst. Tegea befinner seg imidlertid i en provins langt vekk fra Konstantins *polis*. Derfor er også Tegea litt mer komplisert å skrive inn i den nye fortellingen om hvordan Romerriket overlevde i middelalderen. Den britiske senantikkkforskeren Brian Ward-Perkins tese om at Romerrikets undergang er sterkt underkommunisert i de siste 30-40 års forskningslitteratur (Ward-Perkins 2005) passer, som vi skal se, derfor ganske godt på eksemplet Tegea. I denne sammenhengen vil jeg imidlertid anlegge et mer regionalt perspektiv på imperiets eventuelle kollaps. Fokus for diskusjonen er med andre ord ikke hvorvidt den bysantinske/østromerske forvaltningen i provinsene fungerte eller ikke, men hvordan denne forvaltningen gjorde seg gjeldende under skiftende lokale og regionale forhold i Tegea. Som Ward-Perkins har demonstrert, dreier dette seg like mye om hvordan resultatene av arkeologiske undersøkelser har vært fremstilt (historiografi) som om de arkeologiske resultatene selv. Den overordnede tematikken i denne artikkelen er derfor også historiografisk. Mot slutten av artikkelen vil jeg også se nærmere på hvordan to eksempler fra den norske aktiviteten i Tegea skriver seg inn i Tegeas bysantinske historiografi. Hvorvidt Tegea lar seg skrive inn i modellen som del av den østromerske/bysantinske kulturen i hele denne perioden, skal jeg forsøksvis også komme med et svar på.

Tegeas bysantinske kultur

Den første dokumenterte kristne historiske konteksten for Tegea er kirkemøtet i Khalkedon i 451 e. Kr, hvor en biskop Ophelimos av Tegea figurerer i listen over biskoper som deltok (Price 2005: 9). Den greske arkeologen Anastasios Orlandos registrerte en samtidig inn-

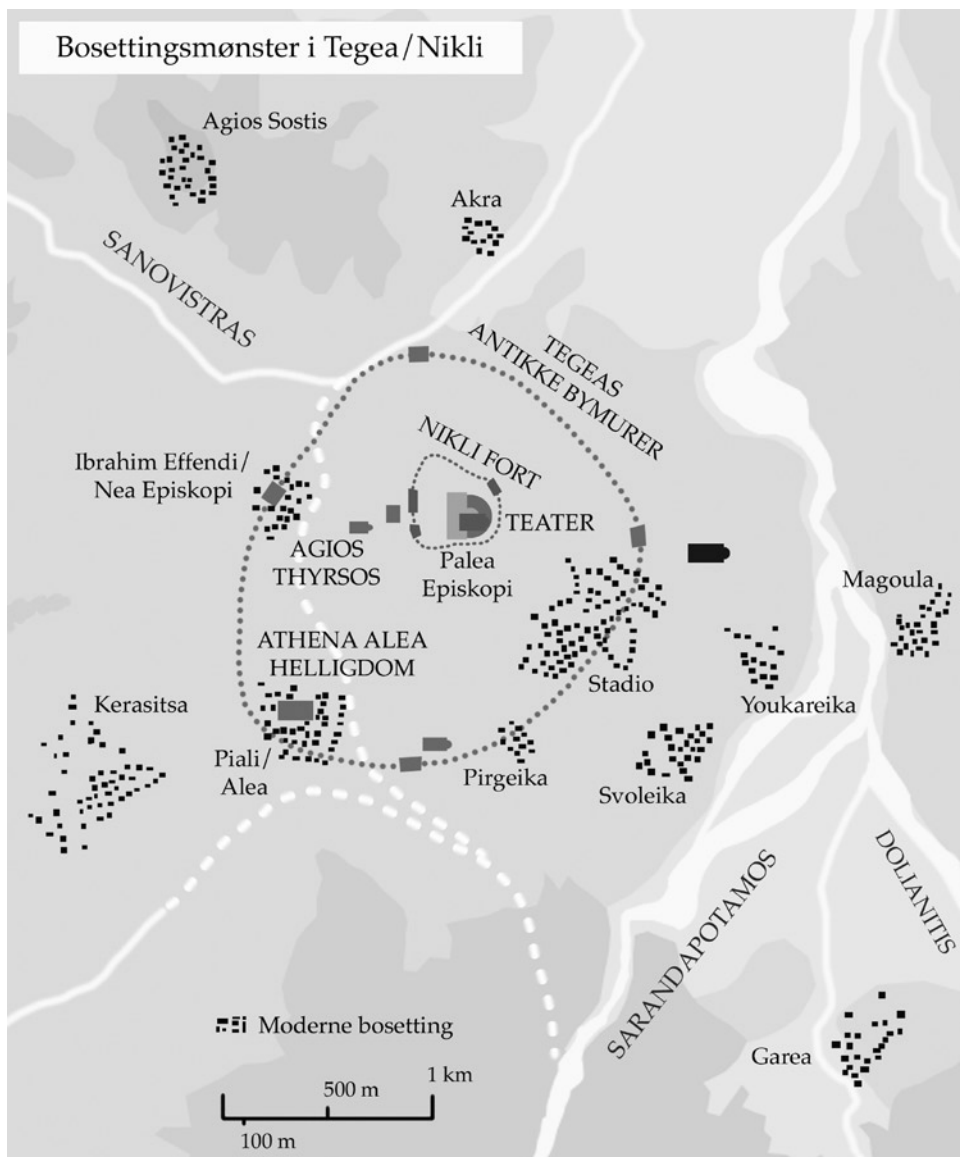

Fig. 1: Topografisk skisse med rekonstruksjon av bosettingshistorien i Tegea/Nikli. (Produsert av Jørgen Bakke, UiB)

skrift i Tegea hvor denne Ophelimos er nevnt (Orlandos 1973). Fra samme periode er også en gulvmosaikk i en tidligkristen basilika i det området som sannsynligvis var det sentrale torget (agora) i det antikke Tegea (se topografiskissen Fig. 1) med allegoriske fremstillinger av de 12 månedene og en dedikasjonsinnskrift som navngir den hellige Thyrsos som kirken er viet til. Den klassiske stilen både i fremstillingen av den allegoriske kalenderen og i dedi-

Fig. 2: Denne kirken fra 1888 er bygget på ruinene av det antikke teateret i Tegea. Den etterfølger en mellom-bysantinsk kirke på samme sted. (Foto: Jørgen Bakke, UiB)

kasjonsinnskriften ga Orlandos et grunnlag for å datere Thyrsos-basilikaen til 400-tallet (Orlandos 1973; se også Ødegårds artikkel).

I det samme området ble det også registrert ruiner av ytterligere to bysantinske kirker, og i Orlandos' registrering fra 1950-tallet (Orlandos 1973) kommer det frem at den ene av disse er svært tidlig, mens den andre, som ble bygget på ruinene av det antikke teateret i Tegea, er en mellom-bysantinsk kirke fra 1000-tallet som ble rekonstruert i 1888 (Fig. 2). Like i nærheten av kirken gjennomførte fylkesarkeologen i Arkadia, Theodoros Spyropoulos, en utgraving fra 1982 til 1995. Gjennom undersøkelsen ble det avdekket både hellenistiske og romerske monumentalbygg (se Fig. 4 i Ødegårds artikkel), samt spor av bosetting fra det tiende til det trettende århundre (Spyropoulos og Spyropoulos 2000). Denne siste opplysningen er svært viktig i jakten på det bysantinske Tegea fordi den representerer spor etter permanent bosetting i dette området i en periode som kan knyttes til den mellom-bysantinske kirken på toppen av ruinene av Tegeas teater. Etter at korsfarerne hadde tatt Konstantinopel under det fjerde korstog i 1204, delte de de bysantinske territoriene, deriblant Peloponnes (Bon 1969). Det har også vært en gjengs oppfatning lenge at denne overtagelsen også medførte innføringen av vestlig føydalstruktur i Hellas (Williams II 2003: 423). Hvorvidt det var tilfelle eller ikke i Tegea, vet vi selvfølgelig ikke. Det er imidlertid klart ut fra dokumentasjonen at det fantes en, muligens urbanisert, bosetting med viktige geistlige institusjoner i Tegea før korsfarerene overtok.

Vi vet lite om hvilken effekt herulernes herjinger på Peloponnes på 300-tallet e.Kr eller visigoternes på 400-tallet e. Kr har hatt på Tegea (Castrén 1994). Det som imidlertid synes

å være ganske klart er at i en periode som sannsynligvis innledes en gang under Theodosios II's regjeringstid (408-450 e. Kr) er Tegea et betydelig regionalt tyngdepunkt for bysantinsk kultur i det indre av Peloponnes. De indikatorene vi ellers vil forvente å finne innenfor det nye kristne, bysantinske imperiet (klassisk litterært raffinement, klassiserende visuell kultur og romersk kirkearkitektur) finner vi også i Tegea i denne perioden. Kanskje ble også byens befestninger forsterket som andre steder i riket på denne tiden. Hvis vi er litt rause, kan vi kanskje strekke denne perioden fra begynnelsen av Theodosios' regjeringstid i 408 til slutten av Justinians regjeringstid i 565, altså en periode på 150 år (Gregory 2005).

Etter denne tidlig-bysantinske «gullalderen» forsvinner navnet Tegea fra den historiske, skriftlige dokumentasjonen. Etter biskop Ophelimos midt på 400-tallet er det faktisk ikke mulig å dokumentere historisk at Tegea eksisterer. Arkeologisk har vi imidlertid ganske klare indikasjoner både på oppføring av monumentale bysantinske kirkebygg og et befestet urbant sentrum fra omkring år 1000 (Bon 1969, Vasilikopoulou 1980, Spyropoulos og Spyropoulos 2000). Disse mellom-bysantinske monumentene befinner seg, interessant nok, på eller svært nær sentrum (agora) i den antikke byen (se Fig. 1). Både overflateundersøkelser på 1990-tallet (Ødegård 2005) og den pågående norske utgravningen i byområdet har også påvist aktivitet i det antikke byområdet fra tidligere faser av middelalderen (se Ødegårds artikkel).

Urban tradisjon fra Tegea til Nikli

Vi vet altså at Tegea har vært brukt som betegnelse på området frem til midten av 400-tallet e. Kr (Price 2005: 9). Navnet Tegea figurerer imidlertid ikke i noen historiske kilder fra de senere fasene av middelalderen. Det er særlig to middelalderkilder som har vært brukt for å rekonstruere en historisk kontekst for de arkeologiske monumentene fra de senere fasene av middelalderen i Tegea. Den ene kilden er den såkalte *Morea-krøniken* (Schmitt 1967), et historieverk fra 1300-tallet som det foreligger manuskripter av på fransk, gresk, italiensk og aragonesisk, og som omhandler hvordan frankerne føydaliserte Hellas etter det fjerde korstog i 1204. Den andre kilden er helgenbiografien om den hellige Nikon (Sullivan 1987) fra midten på 1100-tallet. Nikon skal ha kristnet den slaviske befolkningen på Peloponnes i annen halvdel av 900-tallet, interessant nok nettopp i den perioden hvor bosettingen ser ut til å ta seg opp igjen i det gamle bysenteret til det antikke Tegea (Spyropoulos og Spyropoulos 2000).

Årsaken til at det var en såkalt slavisk befolkning på Peloponnes, og hvor stor den kan ha vært, er et omdiskutert tema (Barford 2001: 61, Gregory 2005: 157). I dette problemkomplekset ligger imidlertid en mulig forklaring på hvorfor Tegea «forsvinner» fra historien: i en annen middelalderkrønike fra Peloponnes, den såkalte *Monemvasia-krøniken* fra 800- eller 900-tallet e. Kr. (Kalligas 1990: 3-15), hevdes det at slaverne hadde tatt over det meste av Peloponnes og var uavhengig av den bysantinske keiseren i 218 år, fra 587 til 805 e. Kr. (Gregory 2005: 157). Ifølge denne krøniken (Kalligas 1990: 14) ble flere andre viktige gamle greske byer på Peloponnes (se Fig. 2 i fellesinnledningen) som Korinth, Argos og Lakedaimon (Sparta) også forlatt i denne perioden. Mens navnene til disse andre gamle greske byene ble bevart, ser altså navnet Tegea ut til å ha blitt visket ut av den bysantinske kulturelle erindringen.

Fig. 3: Rester av festningsmurene ved Nikli, i nærheten av Tegeas agora. (Foto: Jørgen Bakke, UiB)

Mens navnet Tegea ikke forekommer i middelalderkilder fra Peloponnes, finnes det flere referanser i Morea-kroniken til en bysantinsk by i det indre av Peloponnes ved navn Nikli (Schmitt 1967: 2027). Det synes å være enighet i litteraturen om at Nikli kan settes i sammenheng med de bysantinske ruinene på og ved restene av Tegeas antikke teater (Bon 1969, Vasilikopoulou 1980), i nærheten av det gamle sentrum (agora) i Tegea. I tillegg til kirken (Fig. 2 viser etterfølgeren fra 1888) finnes det også rester av en middelalderbefestning i dette området (Fig. 3), og derfor har jeg dristet meg til å føye en nokså hypotetisk skisse av det befestede Nikli til den ikke mindre hypotetiske rekonstruksjonsmodellen av Tegeas antikke bymurer (Fig. 1). Det er ikke noe godt dateringsgrunnlag for denne befestningen. Ut fra murteknikken kan den like godt være mellombysantinsk, frankisk, senbysantinsk eller ottomansk for den saks skyld. Dersom man ser middelalderbefestningen i forhold til den antikke bymuren i Tegea, er det nærliggende å lage en modell av den romlige utviklingshistorien mellom de to urbane strukturene. Kanskje det mest interessante ved denne utviklingshistorien er at det som binder dem sammen er den sentrale markedsplassen (agora) i det antikke Tegea. Dette er et trekk som vi kan se i flere andre antikke byer at sentrale hedenske institusjoner ble overtatt av den kristne bysantinske administrasjonen. Slik ble for eksempel portbygningen til Akropolis i Athen (Propyleene) bygget om til bispepalass i middelalderen (MacNeal 1991).

Jeg vil være forsiktig med å antyde at min modell av den potensielle utviklingshistorien til det urbane sentrum i Tegea indikerer en faktisk urban kontinuitet fra det antikke og tidlig-bysantinske Tegea til det mellombysantinske Nikli. Det er nemlig andre ting som tyder på det motsatte. Med en viss generøsitet i lesningen av de historiske kildene om det senantikke Tegea kan vi som nevnt anta at det fantes et senantik/tidlig-bysantinsk Tegea frem til slutten av 500-tallet. Dersom Tegea var noenlunde i takt med resten av imperiet (Gregory 2005) var sannsynligvis situasjonen mer eller mindre stabil til et stykke ut på 600-tallet, men en eller annen gang i løpet av perioden som strekker seg fra ca. 650 til 950 e. Kr. forsvinner erindringen om at det noen gang har eksistert et sted som het Tegea, både lokalt og sentralt (i Konstantinopel). Om middelalderbosetningen i Tegea er den samme som Morea-krønikens Nikli, har vi en ganske interessant historisk bruddsituasjon i det bysantinske Tegea.

Det slaviske mellomspillet

Perioden 650 til 950 e. Kr. er en periode i den peloponnesiske historien som er dårlig belagt både med historiske og arkeologiske kilder, og dessuten er den svært omdiskutert (Gregory 2005: 156-160). Årsakene til at den antikke greske bystaten Tegea går inn i den bysantinske glemmeboken kan være både lokale, regionale og globale. Endringer i lokale maktforhold, økonomi eller sosial struktur kan ha ført til store endringer i det lokale bosettingsmønsteret. Epidemier og økologiske katastrofer har også vært anført som mulige årsaker til den bysantinske mørke tidsalderen på slutten av 500- og på 600-tallet (Gregory 2005, Little 2006). Vi må gå ut fra at slike regionale og globale endringsfaktorer har hatt en betydning for Tegea også, uten at vi i dag kan si noe mer spesifikt om de lokale effektene akkurat der.

Et av de mest omdiskuterte punktene i denne fasen av den bysantinske historien er hvor sterkt de slaviske innslagene har preget deler eller hele den peloponnesiske halvøya i denne perioden (Nystazopoulou-Pelekidou 1986, Barford 2001: 61). Den tyske historikeren Jacob Fallmerayer hevdet allerede i 1830 at man skulle forstå Monemvasia-krøniken slik at befolkningen på Peloponnes ble skiftet ut i denne perioden, og at halvøya i tidlig middelalder derfor heller bør betraktes som del av et slavisk enn av et bysantinsk kulturområde (Fallmerayer 1830). Et av de empiriske hovedargumentene til Fallmerayer var det store antall av slaviske stedsnavn som fremdeles var i bruk på Peloponnes tidlig på 1800-tallet, og det finnes også eksempler på dette i Tegea (Bakke 2008). Det er ikke plass her til å gå inn på alle problemene med Fallmerayers tese. At han bruker begrepene «slavisk» og «bysantinsk» på samme måte som man brukte etniske markører i Europa på 1800-tallet, er bare et eksempel på Fallmerayers problematiske tilnærming.

Perioden fra 650 til 950 e. Kr. i Tegeas «bysantinske» historie representerer en av de mest interessante arkeologiske utfordringene i dette området fordi vi vet så lite om den fra historiske kilder. Fra nabobyen Pallantion (se kartet Fig. 2 i fellesinnledningen) er det dokumentert enkle bosetninger fra denne perioden med karakteristisk tidlig slavisk keramikk (Iozzo et al. 1995: 197-199). Fra overflateundersøkelsen av byområdet i Tegea (Cracolici 2005, Ødegård 2005, Bakke 2008: 174) har vi også dokumentert slik keramikk (Fig. 4), interessant nok svært nær det samme området hvor bosetting og kirkebygging tar seg opp igjen fra omkring år 1000. Å forbinde noen stilistiske og tekniske trekk i keramikk med etnisitet på denne måten er problematisk, men i denne sammenhengen må vi la også dette spørsmålet ligge. Betegnelsen «slavisk» bør uansett brukes med stor forsiktighet om denne perioden.

Fig. 4: Fragment av slavisk keramikk, funnet i byområdet i Tegea. (Foto: Jørgen Bakke, UiB)

Det vi har å gå på er noen endringer i materiell kultur, endret byggeskikk og et landskap fra tidlig nytid (1500-1700-tallet), nesten 1000 år senere, med sterke innslag av slaviske stedsnavn samt noen ganske vage historiske kilder (Bakke 2008). Fore-

løpig forblir derfor det slaviske mellomspillet en nokså vag hypotese for det videre arbeidet med Tegeas middelalderarkeologi.

Det bysantinske erindringslandskapet

Et annet interessant moment i de historiske kildene til området i middelalderen er knyttet til beskrivelsen av fortifikasjonene til Nikli (Fig. 1 og 3) i Morea-kroniken. I *Codex Havniensis*, som er det lengste av manuskriptene til den greske versjonen av kroniken, nevnes først lokaliseringen av Nikli «nede på sletten» (Schmitt 1967: 1753). Når så befestningsarkitekturen i Nikli beskrives noen linjer senere som «tårn» og «høye murer» (Schmitt 1967: 2030-2033) brukes også navnet *Amyklion*, som sannsynligvis er en diminutiv av *Amyklai*, og som var kjent gjennom den antikke litteraturen som et sted ikke i Arkadia, men i Lakonia lenger sør i nærheten av Sparta (Se Fig. 2 til fellesinnledningen). Dette har fått noen kommentatorer til å spekulere over om det kan ha vært et forsøk fra bysantinske humanisters side på å plassere ruinene av den antikke byen i området i en litterær antikk topografi (Vasilikopoulou 1980: 197, Panagiotopoulos 1987: 50, Bakke 2008: 174-175). Den bysantinske kirken på ruinene av det antikke teateret i Tegea (Fig. 1 og 2) representerer i så fall en passende monumentalisering av dette bysantinske erindringslandskapet. At både den mellom-bysantinske og den nye kirken er bygget på og av materiale fra dette viktige førkristne monumentet, har selvfølgelig en praktisk side: det antikke teateret fungerer først og fremst som steinbrudd og fundament. Vi vet imidlertid fra studier av andre mellom-bysantinske monumenter i Hellas hvor det er gjenbrukt dekorativt bygningsmateriale fra antikke bygninger at denne resirkuleringen av fortiden også ble betraktet som kulturelt betydningsfull (Saradi-Mendelovici 1990, Papalexandrou 2003). Det ble en måte for den kristne bysantinske kulturen å knytte an til den antikke greske storhetstiden, og vi kan ikke utelukke at bysantinerne har sett på gjenbruken av det antikke teateret i Tegea på samme måte (Bakke 2008: 176).

Et annet eksempel på hvordan dette mellom-bysantinske monumentet bygget på ruinene av det antikke teateret har inngått i et senere erindringslandskap er Amyklion-navnet som figurerer noen steder i Morea-krøniken. Navnet fikk nemlig et videre liv som betegnelse på det gresk-ortodokse bispesetet i regionen inn i ottomansk tid (Vasilikopoulou 1980, Panagiotopoulos 1987: 50). Bevisstheten om at bispesetet har vært lokalisert til dette området er også avleiret i det lokale erindringslandskapet siden stedet der den mellom-bysantinske kirken lå benevnes *Palea Episkopi*, «det gamle bispesetet,» i historiske kilder fra ottomansk tid av (Leake 1830: 99).

Selv om de sen- og etterantikke fasene av Tegeas arkeologi ikke har vært ofret spesielt mye oppmerksomhet verken i den klassiske fasen av middelhavsarkeologien rundt forrige århundreskifte eller i løpet av de siste tiårs norske arkeologiske undersøkelser (se fellesinnledningen), har jeg så langt forsøkt å vise at det likevel foreligger arkeologisk dokumentasjon til å formulere noen spørsmål og hypoteser for videre arbeid. Mot slutten av denne artikkelen skal jeg dreie tilnærmingen fra det historiografiske mer i retning av to konkrete arkeologiske eksempler fra Tegea, ikke fordi disse eksemplene gir noen klarere svar på alle de spørsmålene jeg så langt har virvlet opp, men fordi spørsmålene muligens blir noe mer konkrete.

Materiell kultur og lokal erindring

Tegeas bysantinske historie ser så langt ut til å ha flere markante bruddfaser. Ut fra den eksisterende dokumentasjonen er det vanskelig å si noe særlig om omstendighetene rundt disse bruddfasene. Samtidig åpner disse bruddfasene mulighet for å diskutere erindringsproblematikk. Som oss kan også fortidens mennesker i dette området ha stilt seg spørsmål om det bysantinske Tegeas eksistens. I en slik historisk problemstilling kan ofte arkeologiske monumenter og kontekster ha spilt en rolle for hvordan folk har forholdt seg til områdets bysantinske fortid. Det første eksemplet tar derfor utgangspunkt i Athena Alea-helligdommen i utkanten av den antikke byen hvor det ble gjennomført en norsk utgravning på 1990-tallet (se Østbys artikkel). Dette er et av de få stedene i Tegeas historiske topografi hvor det er mulig å tilnærme seg et arkeologisk materiale med en slik erindringsproblematikk.

Allerede under dokumentasjonen av ruinene av det klassiske tempelet ved forrige århundreskifte ble det observert murrester som utgraverne tilskrev bygninger fra middelalderen. Den eldste av disse (Milchhöfer 1880) dokumenterte to arkitektoniske strukturer fra middelalderen øst for templet, og den ene har såpass monumentale dimensjoner at det godt kan dreie seg om en kirke. Siden landsbykirken i Alea fra begynnelsen av 1800-tallet er bygget oppå denne bysantinske strukturen og dessuten er orientert i rett vinkel til den, er det også mulig at rester av den eldre strukturen er brukt både som fundament og som bygningsmateriale i den moderne kirkebygningen. Under den norske utgravningen i helligdommen på 1990-tallet ble det flere steder i et område nord for det klassiske tempelfundamentet også dokumentert bysantinske kontekster, blant annet rester av en sannsynligvis ganske tidlig mur (Østby et al. 1994: 108; se Fig. 1 i Østbys artikkel her). Det er også dokumentert bysantinske graver i dette området. Dateringen av disse er noe uklar ut fra preliminærreportene (Østby et al. 1994: 108, Tarditi 2005, Østby 2007), men det er tydelig at det dreier seg om

Fig. 5: Bysantinsk gullmynt fra det sene gravområdet i helligdommen for Athena Alea, preget av keiser Johannes II (1118-43 e. Kr.) (Foto: Jørgen Bakke, UiB)

flere faser, og i et par tilfeller (sen-bysantinsk/tidlig ottomansk tid) om gjenbruk av gravkontekster. Tidligere utgravninger har også registrert graver i dette området (Dugas 1921: 338). En bysantinsk gullmynt fra 1100-tallet (Fig. 5; Østby 2007: 158) i en av disse gravkontekstene utgjør ikke egentlig et spesielt godt daterings-

grunnlag i seg selv, selv om det åpenbart er det mest betydningsfulle enkeltfunnet herfra. Selv om denne dokumentasjonen ikke gir oss mye å gå på, synes den allikevel å bekrefte det inntrykket som vi ellers har fra det antatte sentrum i den antikke byen (agora) at det har vært aktivitet på stedet i senantikkk og tidlig bysantinsk tid, men at bildet deretter er noe uklart før de siste to århundrene før det fjerde korstog i 1204. Den bysantinske gullmynten indikerer dessuten at gjenopplivningen av det antatte antikke bysentrum et par århundrer før det fjerde korstog også har nedslag i andre deler av Tegeas landskap. At det i begge tilfellene dreier seg om gjenbruk av viktige steder i det antikke Tegeas topografi er interessant, men det er vanskelig å tolke mer presist hvilken kulturell betydning denne gjenbruken har hatt (Bakke 2008: 175-180 og 241-245).

Bildet blir på ingen måte klarere på grunn av en ganske komplisert stratigrafisk situasjon i området nord for tempelet: utgraverens plan over nordfeltet ser ut som en sveitserost av arkeologiske prøvesjakter fra de siste 150 år med dokumenterte og udokumenterte utgravninger. At landskapsendringene i dette området nok også har vært ganske store siden senantikken (Ødegård 2005), gjør heller ikke bildet enklere å tolke. En serie av leirsedimenter etter antikken (Østby et al. 1994: 109) synes imidlertid å bekrefte bildet av aktive elveavsetninger, og det vil være naturlig å tro at de har lagt seg over den skråningen som helligdommen sannsynligvis var plassert på toppen av (Ødegård 2005) etter at man en gang i senantikken eller tidlig bysantinsk tid mistet kontrollen med de hydrologiske kreftene i landskapet.

Det som imidlertid er svært interessant med dette området er at enkelte av nedgravningene her ikke er moderne, men lar seg datere til alt fra senantikken eller tidlig bysantinsk til sen-bysantinsk/tidlig ottomansk tid (Østby et al. 1994: 108). Nå kan det selvfølgelig være mange grunner, også i middelalder og tidlig nytid, til å grave hull i en antikk helligdom, eller i et bysantinsk kloster som er en av de tidligere tolkningene (Mendel 1901: 244, Rhomaios

1909: 307) av de bysantinske kontekstene her. Siden disse nedgravningene befinner seg i et område hvor det er dokumentert en bysantinsk gravplass, er det svært sannsynlig at de har noe med den å gjøre. Fra sen-bysantinske eller tidlig ottomanske kontekster i dette området er det dessuten dokumentert gjenbruk av gravkontekster (Østby et al. 1994: 108), noe som tyder på at kunnskapen om dette stedet som en gravplass har vært bevart lenge etter de tidligste gravene.

Jeg har tidligere foreslått (Bakke 2008: 244-245) at en mulig historisk tolkning av disse nedgravningene kan knyttes til sivil ottomansk jordforvaltning på 1500- og 1600-tallet. I ottomansk tid, etter erobringen av Konstantinopel i 1453 og av Hellas et par år senere, var det svært betydningsfullt for den lokale fastboende jordbruksbefolkningen i erobrede territorier å dokumentere for sultanens representanter at de hadde en tradisjonell tilknytning til jorden de dyrket (Inalcik 1994: 103-173). Det ville aldri kunne gi dem eiendomsrett til jorden fordi alt land i de erobrede områdene fra 1500- og 1600-tallet av i prinsippet var sultanens personlige eiendom. Det ville imidlertid kunne gi dem bruksrett og rett på militær beskyttelse. En av de mest effektive måtene å føre bevis for en slik lokal tradisjon var å peke på eller grave opp levningene av en lokal helgen og etablere en fromhetspraksis omkring dem. At denne praksisen blir innskrevet i sivil ottomansk lovgivning for forvaltning av erobrede territorier, illustrerer sannsynligvis at det var en innarbeidet praksis i bysantinsk tid. Lokal helgendyrking har helt siden middelalderen vært, og er fremdeles, en viktig del av det ortodokse fromhetslivet. En lokal fromhetspraksis i sen-bysantinsk og tidlig ottomansk tid representerer derfor en mulig tolkning av motivasjonen for nedgravningene nord for Athena Alea-tempelet i Tegea (Bakke 2008: 243-245). De representerer i så måte en type arkeologiske kontekster hvor vi kan identifisere spor av en kulturell erindringspraksis, som åpner opp et lite vindu til hvordan lokalbefolkningen i sen-bysantinsk og tidlig ottomansk tid forholdt seg til sine kulturminner fra antikken og tidlig bysantinsk tid. Ved å hente ut relikvier av lokale helgener fra de antikke og bysantinske ruinene kunne de på svært konkret vis tjene som reservoar for lokal identitet og rettigheter til å drive jorden.

Tilbake til fortidens landskap

Med det andre arkeologiske eksempelet jeg vil stoppe opp ved her skal vi forflytte oss fra det gamle bysentrum nede på sletten til et helt annet landskap. Det siste skuddet på stammen av norske feltprosjekter i Tegea er en landskapsarkeologisk undersøkelse av et område sør-øst for den urbane bosettingen i det antikke Tegea, som defineres av nedbørsfeltet til Doliana-elven (Bakke 2010; se også fellesinnledningen her). Prosjektet «Sites in Marginal landscapes: The Norwegian Arcadia Survey. Part II. 2009-2012» ledes av Hege Bakke-Alisøy (UiB) og undertegnede, og er et samarbeid med Byantikvaren i Bergen. Området som undersøkes er i overkant av 30 km² (se kartet Fig. 6), og vi jobber med et lite feltteam i korte sesonger to ganger i året for å få med oss årstidsvariasjoner i landskapet. Tidligere undersøkelser har utelukkende fokusert på områdets forhistorie (Howell 1970), og et av hovedmålene for vårt feltprosjekt er også en dokumentasjon av bronsealderlokaliteter i Doliana-dalen. Selv om vi også har en del interesser både helt nederst i dalen hvor vi har lokalisert et mulig senantikkt gårdsanlegg og på høyfjellet hvor det har vært et marmorbrudd i antikken (Bakke 2010), konsentrerer vi oss om et belte som ligger på mellom 680 og 850 m.o.h., altså noe høyere enn Athena Alea-helligdommen og det antikke byområdet. Hoved-

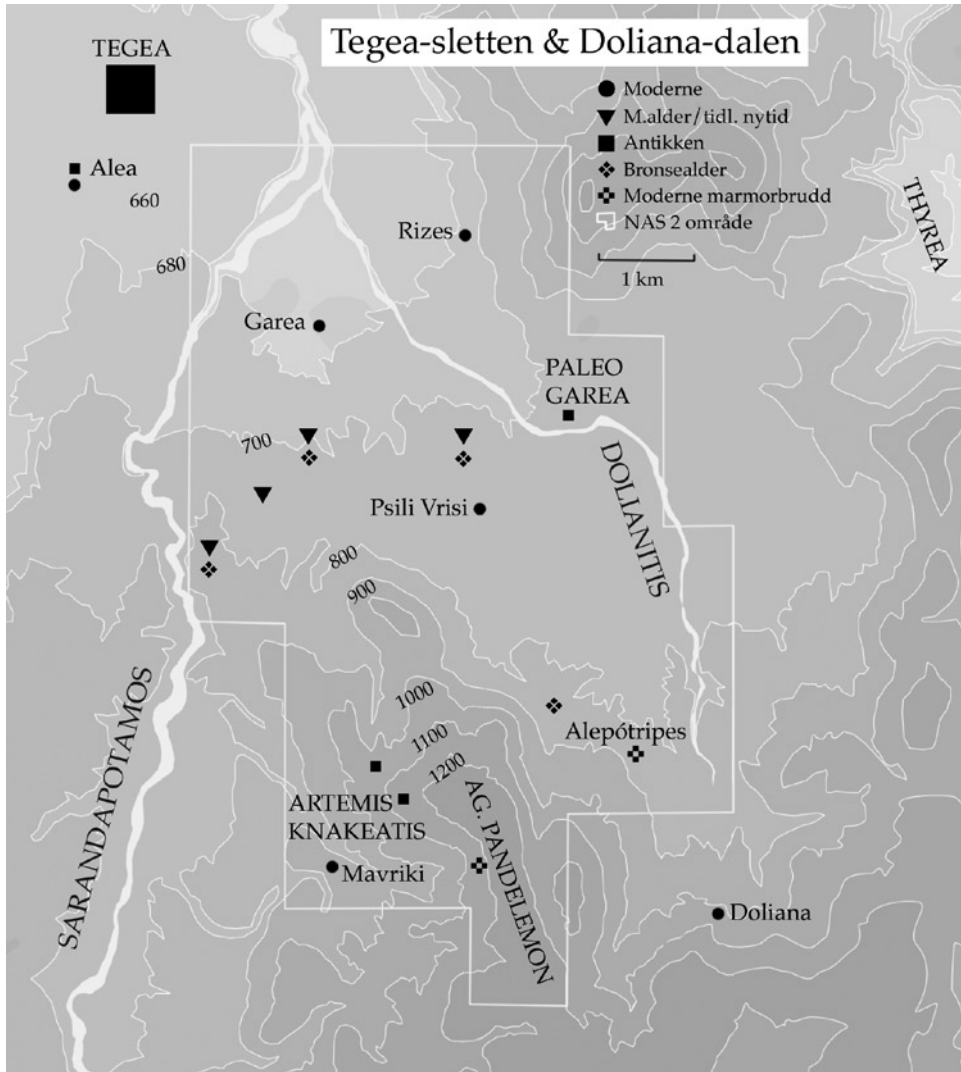

Fig. 6: Kart over Doliana-dalen, med markering av området for det pågående surveyprosjektet. (Produsert av Jørgen Bakke, UiB)

motivasjonen for dette valget er at bronsealderlokalitetene som er utgangspunkt for Hege Bakke-Alisøys doktorgradsprosjekt stort sett befinner seg i dette beltet.

Det er særlig to ting ved dette området som er interessant når vi skal formulere hypoteser om det bysantinske Tegea. For det første er det dokumentert svært få arkaiske og klassiske lokaliteter her (Howell 1970). Fordi metodene vi bruker så langt er lite egnet til å fange opp små lokaliteter (Bintliff 2005), skal vi selvfølgelig være forsiktig med å slutte noe som helst av det. Det som samtidig er ganske slående er at på så godt som samtlige bronsealderloka-

liteter vi har dokumentert finner vi også mye materiale som trolig kan dateres til middelalder eller tidlig nytid (Fig. 6). Det er som om det forhistoriske landskapet blir gjenoppdaget i de senere fasene av bysantinsk og tidlig ottomansk tid.

Om enn i en noe annen sammenheng er det også andre forskere som har vært inne på en «return to prehistory» i analysen av etterhistorien til den urbaniserte kulturen i Middelhavsområdet. I sin revisjonistiske bok *The Fall of Rome, and the End of Civilisation* betegner Brian Ward-Perkins endringene i økonomi, samfunnsorganisasjon og bosettingsmønster i Middelhavsområdet i senantik og tidlig middelalder nettopp som en «return to prehistory» (Ward-Perkins 2005: 117). På bakgrunn av de endringene i bosettingsmønster vi begynner å ane konturene av i dette området betegner en «return to prehistory» et nokså klart trekk i denne prosessen. Den foreløpige landskapsanalysen av bronsealderlokalitetene i Dolianadalen (Fig. 6) viser at de er valgt ut fra et sett av kriterier som er ideelle for små til mellomstore bosettinger. De ligger alle i le for vær og vind, og er fordelaktig plassert i nærheten av lokale vannkilder som noen ganger opptrer på litt uventede steder i kalkstenslandskapet. Det beste jordbrukslandet ligger selvfølgelig nede på sletten, men det er ingen ting i veien for at deler av slettelandet kan ha vært utnyttet med utgangspunkt i disse lokalitetene. Rester av dyrkningsterrasser som dekker området mellom 680 og 850 m.o.h. illustrerer dessuten potensialet for mer spesialisert jordbruk her. I dette tradisjonelle kulturlandskapet har det inntil nylig vært ekstensiv dyrking av valnøtter, kastanjer og pærer. I middelalder og tidlig nytid var det også mye morbærtrær i dette området som var basis for den omfattende silkeproduksjonen på Peloponnes (Leake 1830: 347, Panagiotopoulos 1987, Bakke 2008: 45). Et spesielt, og sannsynligvis svært gammelt produkt i dette beltet er lynghonning. Lynghøiene i dette området er fremdeles de mest omfattende i Hellas, og den dag i dag kommer birøktere hit fra hele landet i blomstringstiden i september/oktober (Bakke 2010). Området er dessuten et ideelt utgangspunkt for beite av sauer og geiter, som fremdeles drives langt inn på høyfjellet i sør.

I dette beltet finnes dermed lokaliteter fra både bronsealder og middelalder samt fra nyere tid. Dette avspeiler antagelig en fleksibel bosettingsstrategi som utnytter småskalaresursene i dette landskapet på en optimal måte. Den eneste perioden i dette områdes historie da denne sonen ikke synes å ha vært like tett bosatt er nettopp perioden fra arkaisk til tidlig romersk tid, hvor vi vet at den urbane bosettingen nede på sletten (Fig. 1) har vært svært viktig (Ødegård 2005). Tett bosetting nede på sletten har imidlertid fordret en kompleks samfunnsorganisering både med henblikk på regulering av vannressurser midt i avsetningssonen til overflateelvene i området og på organisering av militært forsvar i den utsatte posisjonen nede på sletten. Selv om vi foreløpig ikke kan si når denne endringen i bosettingsmønster inntreffer, ser det ut til at den lokale «return to prehistory» er vel etablert i sen-bysantinsk og tidlig ottomansk tid. Et viktig spørsmål for det videre arbeidet med det bysantinske Tegea vil derfor være å dokumentere mer presist når denne endringen skjedde. Fordi denne endringen kanskje best kan beskrives som en potensiell og alternativ strategi til bosetting nede på sletten, vil det høyst sannsynlig ikke nødvendigvis dreie seg om et enten-eller. I kortere eller lengre perioder i løpet av den bysantinske historien til Tegea/Nikli hvor det var ustabile forhold nede på sletten, vil områdets «forhistoriske» landskap alltid kunne ha representert et alternativ til den urbaniserte tilværelsen på sletten.

Konklusjon

Mot bedre viten skal jeg avslutningsvis forsøke å svare på det noe konstruerte spørsmålet: *finnes det et bysantinsk Tegea?* Svaret på spørsmålet er et utvetydig ja, men det er samtidig et svar som må ta med i betraktningen flere markante brudd i Tegeas bysantinske historie slik den er dokumentert i dag. Den lengste av disse bruddperiodene, men samtidig kanskje den mest interessante fra et arkeologisk perspektiv, er perioden på ca. 300 år fra begynnelsen på 600-tallet til midt på 900-tallet som det foreløpig knapt finnes arkeologisk dokumentasjon for, men som den pågående norske feltaktiviteten i Tegea satser på å utforske (se Ødegårds artikkel). Undersøkelsene i Tegea har så langt vært svært fokusert på det urbane sentrum i den antikke bystaten. I den bysantinske perioden kan vi altså dokumentere flere brudd i bosettingen av denne lokaliteten. Dersom man ønsker å finne et mer helhetlig bilde av det bysantinske Tegea, bør man kanskje lete litt andre steder enn der man fant det antikke Tegea. Det bildet av det potensielle livsgrunnlaget i områdets «forhistoriske» landskap jeg har forsøkt å tegne mot slutten her representerer i så måte også en aktuell hypotese om de lokale og regionale ringvirkningene av sammenbruddet av den antikke bykulturen i store deler av Middelhavsområdet. Hvor ble det av folk på 600-900 tallet på Peloponnes? Min hypotese når det gjelder Tegea er at de som overlevde epidemier og naturkatastrofer flyttet, men sannsynligvis ikke særlig langt. De flyttet imidlertid til et landskap som både økonomisk og kulturelt var svært forskjellig fra det etnosentriske, urbaniserte antikke samfunnet.

Det vi også har sett eksempler på fra Tegea er at «flytteprosessen» i perioden 650-950 e. Kr. har etterlatt seg varige spor i det lokale erindringslandskapet. Noen steder, som det sentrale torget (agora) i det antikke Tegea, hadde en viktig plass i det bysantinske erindringslandskapet frem til moderne tid. Det antikke og tidlig-bysantinske navnet på dette stedet, Tegea, ble imidlertid visket ut av det lokale erindringslandskapet i løpet av «den store flytteprosessen» mellom 650 og 950 e. Kr.

Summary:

Is there such a thing as a Byzantine Tegea? Problems and theories in medieval Peloponnesian archaeology

Tegea is a place first of all known as an ancient Greek city-state with an urban centre, and the sanctuary of Athena Alea. Early archaeological explorations in the 19th century as well as the more recent Norwegian fieldwork at Tegea since 1990 has been focused on the ancient monuments. Along with a renewed focus in Greek archaeology during the past decade the ongoing research at Tegea is also more focused on late antiquity and the medieval period. Settlement history in the medieval period is accordingly one of the major research topics of the ongoing work.

The intention of this article is to piece together archaeological documentation and historical sources from Tegea in the Byzantine period (330 – 1453 A.D.) in order to formulate future approaches to the question: is there such a thing as a Byzantine Tegea? Because previous research in the area has been so focused on ancient Tegea, this piecing together of information does not only add up to a fragmented picture of more than one thousand years of local history. It also raises important questions about the historiography of medieval Peloponnese.

Litteratur

- Bakke, J. 2008: *Forty Rivers. Landscape and Memory in the District of Ancient Tegea*. Bergen.
- Bakke, J. 2010: Den greske bystatens geohistoriske marginer: Om videreføringen av norsk landskapsarkeologi i Tegea 2008-2012. *Klassisk forum* 2010:1, pp. 47-60.
- Barford, P. M. 2001: *The Early Slavs. Culture and Society in Early Medieval Eastern Europe*. New York.
- Bintliff, J. 2005: Human Impact, Land-Use History, and the Surface Archaeological Record: A Case Study from Greece. *Geoarchaeology, An International Journal* 20:2, pp. 135-147.
- Bon, A. 1969: *La Morée franque. Recherches historique, topographique et archéologique sur la principauté d'Achaïe (1204-1430)*. Paris.
- Brown, P. 1971: *The World of Late Antiquity: From Marcus Aurelius to Mohammed*. London.
- Castrén, P. (red.) 1994: *Post-Herulian Athens: Aspects of Life and Culture in Athens A. D. 267-529*. Papers and Monographs of the Finnish Institute at Athens 1. Helsinki.
- Cracolici, V. 2005: Pottery from the Norwegian Arcadia Survey: A Preliminary Report. E. Østby (red.). *Ancient Arcadia. Papers from the third international seminar on Ancient Arcadia, held at the Norwegian Institute at Athens, 7-10 May, 2002*. Papers from the Norwegian Institute at Athens 8, pp. 123-129. Athens.
- Dugas, Ch. 1921: Le sanctuaire d'Aléa Athéna à Tégée avant le IVe siècle. *Bulletin de Correspondance Hellénique* 45, pp. 335-435.
- Fallmerayer, J. Ph. 1830: *Geschichte der Halbinsel Morea während des Mittelalters*. Stuttgart.
- Gregory, T. 2005: *A History of Byzantium*. Oxford.
- Howell, R. 1970: A Survey of Eastern Arcadia in Prehistory. *Annual of the British School at Athens* 65, pp. 79-127.
- Inalcik, H. 1994: *An Economic and Social History of the Ottoman Empire. Volume I, 1300-1600*. Cambridge.
- Iozzo, M. et al. 1995: Scavi di Pallantion: Catalogo degli oggetti. *Annuario della scuola archeologica di Atene e delle missioni italiane in Oriente* 68-69, pp. 119-272.
- Kalligas, H. A. 1990: *Byzantine Monemvasia. The Sources*. Athen.
- Leake, W. M. 1830: *Travels in the Morea, Volume I*. London.
- Little, L. (red.) 2006: *Plague and the End of Antiquity: The Pandemic of 541-750*. Cambridge.
- MacNeal, R. A. 1991: Archaeology and the destruction of the later Athenian Acropolis, *Antiquity* 65, pp. 49-63.
- Mendel, G. 1901: Fouilles de Tégée. *Bulletin de Correspondance Hellénique* 25, pp. 241-281.
- Milchhöfer, A. 1880: Untersuchungsausgrabungen in Tegea, *Athenische Mitteilungen* 5, 52-69.
- Nystazopoulou-Pelekidou, M. 1986: Les Slaves dans l'empire byzantin. I *17th International Byzantine Congress. Major Papers*, pp. 345-367. New York.
- Orlandos, A. K. 1973: Palaiokhristianika kai byzantina mnemeia Tegeas-Nikliou. *Arkheion Byzantinon Mnemeion Ellados* 12, pp. 26-53. Athen.
- Panagiotopoulos, B. 1987: *Plethysmos kai oikismoi tes Peloponnesou. 13os – 18os aionas*. Athen.
- Papalexandrou, A. 2003: Memory Tattered and Torn: Spolia in the Heartland of Byzantine Hellenism. S. Alcock og R. van Dyke (red.). *Archaeologies of Memory*, pp. 56-80. Oxford.
- Price, R. et al. 2005: *The Acts of the Council of Chalcedon. Volume II. Translated with Introduction and Notes*. Translated Texts for Historians 45. Liverpool.
- Rhomaïos, K. 1909: Ergasiai en Tegea. *Praktika tes en Athenais Archaïologikes Etaireias*, pp. 303-316.
- Saradi-Mendelovici, H. 1990: Christian Attitudes toward Pagan Monuments in Late Antiquity and their Legacy in Later Byzantine Centuries, *Dumbarton Oaks Papers* 44, pp. 47-61.
- Shanks, M. 1996: *The Classical Archaeology of Greece. Experiences of the Discipline*. London.
- Schmitt, J. (red.) 1967: *The Chronicle of Morea. A History in Political Verse, Relating the Establishment of Feudalism in Greece by the Franks in the Thirteenth Century. Edited in Two Parallel Texts from the MMS of Copenhagen and Paris, with Introduction, Critical Notes and Indices*. London.
- Spyropoulos, Th. og G. Spyropoulos 2000: *Arkhaia Arkadia*. Tripolis.
- Sullivan, D. F. (red.) 1987: *The Life of Saint Nikon. Text, Translation and Commentary*. Brookline Mass.

- Tarditi, Ch. 2005: The Sanctuary of Athena Alea at Tegea: Recent Excavations in the Northern Area. Results and Problems. E. Østby (red.). *Ancient Arcadia. Papers from the third international seminar on Ancient Arcadia, held at the Norwegian Institute at Athens, 7-10 May, 2002*. Papers from the Norwegian Institute at Athens 8, pp. 197-208. Athen.
- Vasilikopoulou, A. 1980: To kastro tou Nikli kai i episkopi Amyklon. *Praktika tou B' Topikou Synedriou Arkadikon Spoudon*, pp. 187-199. Athen.
- Ward-Perkins, B. 2005: *The Fall of Rome, and the End of Civilization*. Oxford.
- Williams II, C. K. 2003: Frankish Corinth: An Overview. C. K. Williams II og N. Bookidis (red.). *Corinth, The Centenary: 1896-1996 (Corinth 20)*, pp. 423-434. Athen.
- Ødegård, K. 2005: The Topography of Ancient Tegea: New Discoveries and Old Problems. E. Østby (red.). *Ancient Arcadia. Papers from the third international seminar on Ancient Arcadia, held at the Norwegian Institute at Athens, 7-10 May, 2002*. Papers from the Norwegian Institute at Athens 8, pp. 209-221. Athens.
- Østby, E. 1986: The Archaic Temple of Athena Alea at Tegea. *Opuscula Atheniensi* 16, pp. 75-102.
- Østby et al. 1994: The Sanctuary of Athena Alea at Tegea: First Preliminary Report (1990-1992). *Opuscula Atheniensi* 20, pp. 89-141.
- Østby, E. 2007: Recent Archaeological Excavations at Tegea. *Praktika tou Z' Diethnous Synedriou Peloponnesiakon Spoudon*, pp. 151-170. Athen.

Egil Mikkelsen,
Kulturhistorisk museum, Universitetet i Oslo

Ellen Høigård Hofseth

19. mai 1942 – 11. november 2009

Redaktøren av Viking de siste 7 årene – Ellen Høigård Hofseth – døde 11. november 2009, 67 år gammel.

Ellen hadde akkurat rukket å få Viking 2009 ferdig fra trykkeriet, og hadde dermed kommet seg igjennom den årlige innspurten med utgivelsen av Selskapets årbok. Hun var allerede godt i gang med å samle artikler til neste årgang. Samtidig var hun nok innerst inne

usikker på om hun skulle gå videre. Hun ba derfor om at jeg avklarte med styret før årsmøtet om vi ville at hun skulle fortsette som redaktør av Viking, for det var ingen tvil om at det krevde store anstrengelser av henne. Men samtidig var Viking hennes hjertebarn, som hun ikke hadde lyst til å slippe.

Ellen hadde vært plaget av mange sykdommer og lidelser de senere årene. Synet sviktet mer og mer og andre sykdommer tæret på henne. Hun reiste sørover for å få varme, og hun reiste på hytta ved Tvedestrand for å få avkobling, men også arbeidsro. Hele tiden var det arbeidet med Viking som drev henne videre, ja det ble nesten den viktigste jobben hennes. Overalt dro hun med sin bærbare PC med alle Vikingartiklene, med mer eller mindre god kommunikasjon via Internett. Mang en gang var hennes mann Paul Hofseth, både her og i livets andre situasjoner, hennes viktigste støtte og hjelper. Jeg ble, som medredaktør av Viking, holdt løpende orientert per mail om hva som forgikk av kontakter med forfattere, referees og trykkeriet.

Vi må absolutt kunne si at Ellen bidro til å heve kvalitetsnivået i Viking opp på høyeste vitenskapelige standard, og det er i dag uten tvil det ledende norskspråklige arkeologiske tidsskriftet. Dermed har kampen om å få publisere i Viking blitt større, og kravene igjen høyere. Samtidig har Ellen, i ånden etter A.W.Brøgger og hans etterfølgere i Selskapet og som redaktør, hatt som mål at artiklene også skulle leses med utbytte av andre enn fagarkeologer. Derfor har noen og en hver av bidragsyterne til Viking fått gjennomgå en omfattende «språk-vask» fra Ellen før de slapp gjennom nåløyet; til irritasjon hos noen, forhåpentligvis til glede for mange lesere. Se på 2009-årgangen av Viking og bedøm selv. Det rommer virkelig et tverrsnitt av hva som for tiden foregår i norsk arkeologi, ja noe for enhver smak.

Ellen har aldri gått den enkleste og lettvinte veien. Hun har vært opptatt av at det hun sto ansvarlig for skulle holde høy kvalitet. Hun var selv en original forsker, som stilte nye og ofte uvante spørsmål. Derfor evnet hun også å se og verdsette originaliteten hos andre. Hun stilte store krav til seg selv, og det gjorde hun også til andre. Når hun først hadde bestemt seg for noe, gikk hun langt i å forsvare sine meninger. Ellens arbeidsform var krevende, både for henne og andre. Derfor fikk arbeidet ofte preg av kamp; det ble kanskje mer krevende enn godt var, ikke minst for en med skrantende helse. Likevel var det, merkelig nok, dette intense arbeidet som holdt Ellen oppe og i gang, som gjorde at vi aldri hørte ord som trygd eller pensjonering fra hennes munn. Først når det ikke lenger var morsomt å arbeide, var hun i ferd med å gi opp.

Vi takker for det Ellen Høigård Hofseth har betydd for Norsk Arkeologisk Selskap og hennes hjertebarn Viking. Vi lyser fred over Ellens minne.

Norsk Arkeologisk Selskap

Årsberetning 1.11.2008 – 31.10.2009 og Regnskap pr. 31.10.2009

Den ordinære generalforsamling for år 2008 ble holdt den 21. november 2008 i Det Norske Videnskaps-Akademis lokaler, Drammensveien 78 i Oslo. Tilstede var ca. 75 medlemmer.

Følgende ble protokollert fra generalforsamlingen:

Preses, Christen Aass, ønsket velkommen til det 72. årsmøtet. Det var ingen merknader til innkallingen. Sonja Robøle og Leif-Dan Birkemoe ble valgt til å undertegne protokollen.

Årsberetningen og regnskapet var sendt ut sammen med innkallingen til generalforsamlingen.

Christen Aass gjennomgikk regnskapet.

Revisjonsrapporten ble lest av Christen Aass. Det var ingen kommentarer til årsberetning eller regnskap, og de ble vedtatt av generalforsamlingen.

Valg av styre

Lyder Marstrander redegjorde for valgkomiteens forslaget til styresammensetning for 2009. Jorunn Vandvik Johnsen ønsket ikke å ta gjenvalg og Hans Oluf Bang ble foreslått som nytt varamedlem.

Preses:	Christen Aass
Styremedlemmer:	Elisabeth Farnes Clarin Moestue Carl Bjørnstad Helge Irgens Høeg
Varamedlemmer:	Marit Waage Kalland Kari M. Myklebust Elin Dalen Hans Oluf Bang
Generalsekretær:	Egil Mikkelsen
Revisor:	Erik Sanness Johnsen

Valgkomiteens forslag ble vedtatt.

Styrets forslag til valgkomité for 2009 var Lyder Marstrander, Laila Sollie og Liv Vedeler. Disse ble valgt. Studentrepresentant til styret: Joachim Åkerstrøm.

Medlemskontingenten

Styret foreslo samme medlemskontingent som for 2008:

Kr. 300,- for enkeltmedlemmer

Kr. 400,- for ektepar/familiemedlemskap

Kr. 175,- for studenter/skoleelever

Livsvarig medlemskap er 20 ganger kontingenten for enkeltmedlemmer.

Forslaget ble vedtatt.

Eventuelt

Ingen forslag innkommet.

Den formelle delen av generalforsamlingen ble avsluttet.

Kveldens foredragsholder, forsker ved Kulturhistorisk museum Lasse Jaksland, holdt et foredrag: «Istidsjegere i Vestfold for 12.000 år siden – Norges eldste boplasser?» Christen Aass takket Lasse Jaksland.

Christen Aass ønsket velkommen til bespisning. 61 medlemmer deltok.

Turer

Norsk Arkeologisk Selskap arrangerte en fire dagers tur til Rogaland fra 12. -15. juni. Vi besøkte Avaldsnes med Olavskirken, gravhauger, Nordvegen Historiesenter og vikinggården på Bukkøy med Vikingfestival. Guide var Marit Synnøve Vea. Med arkeolog Arnfrid Opedal som guide besøkte vi Haraldshaugen, «De fem dårlige jomfruer», storhaugene ved Karmsundet og Rehaugene og Skudeneshavn. De to siste dagene besøkte vi bl.a. Utstein Kloster, Austre Åmøy helleristningsfelt, jernaldergården på Ullandhaug, Stavanger Domkirke og Arkeologisk museum i Stavanger. 62 personer deltok på turen.

Lørdag 29. august gikk årets «sensommertur» til Follo og Ski. Reidun Aasheim, Akershus fylkeskommune og Egil Mikkelsen var ansvarlige for det faglige opplegget. Vi besøkte bl.a. Grønliåsen – oldtidsvei, Nøstvet boplassområde fra eldre steinalder, Follo museum, Vestby skålgropfelt og Ski middelalderkirke. Lunsj og byvandring i Drøbak. 63 personer deltok på turen.

Medlemsmøter

23. april ble det holdt medlemsmøte i Historisk Museum i samarbeid med studentene ved IAKH. Foredragsholdere var: Hilde Vangstad, Tine Schenck og Jørgen Johannessen. 55 personer deltok.

1. september ble det holdt medlemsmøte i Historisk Museum i samarbeid med UiO. Foredragsholder var professor Francois Neveux fra Universitetet i Caen. 85 personer deltok.

27. oktober ble det holdt medlemsmøte i Historisk Museum i samarbeid med studentene ved IAKH. Foredragsholdere var Kristian Reinsfjord og Per Persson. 45 mennesker deltok.

Til **Arkeologisk Fond** kom det inn 14 søknader. Styret for fondet besluttet å tildele: **Inger Marie Berg-Hansen** kr 10.000,-. Støtte til trykking av bok med tittel «Steinalderregistrering. Metodologi og forskningshistorie i Norge 1900 – 2000», med en feltundersøkelse fra Lista i Vest-Agder.

Inga Malene Bruun kr 9.000,-. Støtte til et prosjekt om registrering av «Fiskeværene langs den nordnorske kysten». Doktorgradsarbeid.

Per Persson kr 10.000,-. Støtte til et prosjekt for å datere brente ben fra steinalderboplasser ved Dokkfløy, Oppland.

Tine Schenck kr 2.400,-. Støtte til et prosjekt (eksperimentell analyse av keramikk) i tidlig Neolitikum/ynge steinalder, satt opp mot hypoteser om gavebytte, rituell eller funksjonell bruk av leirkar. Mastergradsarbeid.

Totalt ble det delt ut kr. 31.400,-

Det har vært holdt 4 styremøter i løpet av året.

Antall medlemmer i Norge og utland er totalt 541, bestående av 357 enkeltmedlemmer, 81 familiemedlemskap, 50 studenter, 49 livsvarige medlemmer og 4 støttemedlemmer.

Det er registrert 40 innmeldinger.

Viking 2009 er trykket hos 07 Gruppen a.s., Oslo og vil bli sendt ut til medlemmene i november.

Tur til Rogaland 12.-15. juni 2009

Norsk Arkeologisk Selskaps sommertur gikk i 2009 til Nord-Rogaland. Turen var lagt opp av styret i samarbeid med Arkeologisk museum, Universitetet i Stavanger. 62 medlemmer deltok.

Fredag 12. juni

Avreise kl. 8.40 med fly fra Gardermoen til Haugesund Lufthavn, Karmøy, hvor vi ble møtt av en hyggelig bussjåfør med en dobbeltdekker buss som skulle frakte oss rundt i de 4 dagene turen varte.

Første dag skulle vi tilbringe på *Avaldsnes*, kongssetet, som har en rekke interessante kulturminner. Avaldsnes er kjent som en av Harald Hårfagres kongsgårder, anlagt ca. 870 ved den smaleste delen av Karmsundet.

På parkeringsplassen ved Olavskirken ble vi møtt av vår kunnskapsrike og inspirerende guide, Marit Synnøve Vea, kledd i en kvinnedrakt fra vikingtiden. I området rundt kirken var det flere gravhauger og spor etter bosetning. Avaldsnes var et strategisk viktig sted for kontroll av skipstrafikken gjennom Karmsundet.

Vi fikk høre om de forskjellige arkeologiske undersøkelsene som var blitt utført på Avaldsnes de senere årene, bl.a. funn av stolpehull og store brannflak, som muligens kunne være rester etter kongsgården som Hanseatene brente i 1368. Vi fikk også en orientering om Avaldsnesprosjektet som ble etablert i 2004 med hovedformål å finne vikingtidens kongsgård. Vi gikk deretter inn i *Olavskirken* som ble bygd som kongelig kapell av Håkon Håkons-son ca. 1250. Kirken er den fjerde største landskirken i Norge, og størrelsen på kirken under-

Marit Synnøve Veia.

Foto: Egil Mikkelsen

Vikinggården på Bukkøy.

Foto: Egil Mikkelsen

streker at det var viktig for kongemakten å legitimere Avaldsnes som maktsenter og gammelt kongssete.

Allerede på Olav Tryggvasons tid ca. 995 skal det ha stått en kirke her. Kirken er bygd i unngotisk stil, og med sine spissbuer og rosetter viser den nært slektskap med Bergensgotikken. Olavskirken var et viktig stoppested for pilegrimer som dro kystleia til Nidaros. I gulvet i koret kunne vi se gravstedet til islendingen Tormod Torfæus (1636-1719) – kongelig dansk historiograf – som skrev Norges historie. Han bodde mesteparten av livet sitt på Karmøy, og Jorunn Vanvik Johnsen holdt et innlegg om hans liv.

På nordsiden av kirken sto «*Jomfru Marias Synål*», en 7 m høy bautastein som heller innover mot kirken. Sagnet forteller at Dommedag kommer den dagen steinen berører kirken (i dag er det 9,2cm igjen). Bautaen er den eneste som er igjen av 5 oppreiste steiner i en steinsetting fra et førkristent anlegg. På høyden nordøst for koret i kirken har den berømte *Flagghaugen* ligget. Haugen er nå fjernet, men ved utgravningen i 1830-årene ble en av de rikeste og mest velutstyrte gravene fra romertid (ca. 200 e. Kr.) funnet. Her lå en høvding gravlagt med fullt våpenutstyr og med mange bruks- og pyntegjenstander av gull, sølv, bronse og glass. Den massive armringen av gull veier hele 590g.

Vi fortsatte videre nedover til *Nordvegen Historiesenter* som er tegnet av ark. firmaet Telje, Torp og Aasen. Senteret ble åpnet i 2005 da Avaldsnes ble valgt til Rogaland fylkes tusenårssted. Mesteparten av museet er lagt under bakken av hensyn til Olavskirken, kulturminnene og landskapet rundt. I «vindussalen» i 1. etg. lå Kongshallen hvor vi ble presentert for Harald Hårfagre, rikssamleren og dynastigrunnleggeren. Deretter ble vi guidet gjennom en 4000 år lang maritim historie om Nordvegen og Karmsundet og presentert for stormennene som bodde i dette området og som er gravlagt i de store haugene langs Karmsundet.

Siste post på dagens program var besøk på *Vikinggården på Bukkøy* hvor det også var vikingfestival. På veien fortalte Marit om de marinarkeologiske undersøkelsene av havnen i 2000 og 2003 der det ble funnet rester etter flere båter fra middelalderen i et tykt mudderlag i det indre havneområdet. Vikinggården besto av flere hus: langhus, gropehus, rundhus og et stort naust.

Etter å ha besøkt vikingmarkedet og tatt farvel med Marit som ble overrakt Selskapets belte, gikk vi tilbake til bussen og kjørte til Clarion Collection Hotel Amanda i Haugesund hvor vi skulle tilbringe de neste 2 nettene. Middag på hotellet.

Lørdag 13. juni

Vi ble møtt på hotellet av vår guide, arkeolog Arnfrid Opedal fra Universitetet i Stavanger, som skulle følge oss hele dagen omkring på Karmøy og fastlandssiden. Første stopp på dagens program var *Haraldshaugen* litt nord for Haugesund. Monumentet ble reist til minne om Harald Hårfagre og Rikssamlingen i 872, og avdukingen i 1872 var en stor begivenhet. Rundt den store haugen, som har en 17 m høy granittobelisk i midten, er det reist 29 mindre steiner, en for hvert av de gamle fylkene Harald la under seg. På *Krosshaug*, ca. 75 m sørøst for Haraldsmonumentet, sto det et høyt og smalt steinkors. I alt kjenner vi 24 slike kors fra Rogaland. Korsene, som viser påvirkning fra irske og engelske kors, er vanskelige å datere, men de skriver seg fra den første kristne tiden (900-tallet) før kirkene ble bygd.

Vi kjørte tilbake gjennom Haugesund og stoppet på Norheim like under den dominerende Karmsundbroa der sundet er på sitt smaleste. Her lå «*De fem dårlige jomfruer*», et stjerneformet (trekantet) gravanlegg med 5 bautaer fra yngre romertid (ca. 300 e. Kr.). I dag er bare de oppreiste steinene synlige. I gravanlegget ble det funnet romerske mynter og et bronsekar med brente bein fra en middelaldrende mann. Heid Gjøstein Resi ga en interessant orientering om de romerske bronsekarene (vestlands- og østlandskjeler) som er importert til Norge via Nord- eller Mellom-Europa. Fra Nordheim pekte Arnfrid ut de store gravhaugene fra yngre jernalder, som lå langs Karmsundet: Storhaug, Grønhaug og Salhushaugen.

I *Salhushaugen*, som opprinnelig var en svær haug, ble det funnet pilespisser, keramikk og tresaker, bl.a. spader. C14 prøver av treverket daterer haugen til slutten av 500-/ begynnelsen av 600-tallet. Det ble ikke funnet noen grav i haugen, og det er derfor mulig at det slett ikke har vært noen gravhaug, men kanskje en minnehaug (kenotaf) over en høvding.

I *Storhaug*, som ligger på gården Gunnarshaug, ble det i 1886-87 funnet en særdeles rik skipsgrav (Lorange). I haugen – den største på Karmøy – lå et 22,5 m langt skip med kjølen gravd ned 3m under bakkenivå. I skipet lå et stort gravkammer med en rikt utrustet høvdinggrav; bl.a. ble det funnet våpen, smedredskaper og smykker (derav en stor armring i gull) og to sett spillebrikker av glass og rav. Gravleggingen er nylig datert til 779 e. Kr. Gravgravene som denne høvdingen hadde fått med seg, viser nær kontakt med frankerne – den nye stormakten i Europa på denne tid.

Grønhaug, som ligger på gården Bø i Torvastad, ble gravd ut av Gustafson og Shetelig i 1902 (dvs. 2 år før Oseberg). I haugen lå et 15 m langt skip med et svært ødelagt gravkammer, men likevel var en rekke fine gjenstander bevart, bl.a. ble det funnet dun fra dyner, fragmenter av billedvev, en bronsering og biter av klede. Graven i Grønhaug er nylig datert til 790-95 e. Kr. Trevirket i disse skipene og trevirket i Osebergskipet stammer fra samme sted.

Reheia bronsealderhauger.

Foto: Egil Mikkelsen

Vi kjørte videre til *Reheia*, som ligger på grensen mellom Avaldsnes og Torvastad kommune. På et langstrakt bakkedrag i innmarka mellom flere gårder lå 6 storhauger på rekke og rad. Anlegget som er Norges største samling av bronsealderhauger fra eldre bronsealder, er datert til 1380-1100 f. Kr. Opprinnelig lå det 7 store og flere mindre hauger på stedet. Fra *Reheia* hadde vi fin utsikt over til Avaldsnes. Gjenstandene som er funnet i de store bronsealderhaugene ved Avaldsnes, viser at menneskene som bygde disse haugene for mer enn 3000 år siden tilhørte et herskende aristokrati som var med i et internasjonalt kontaktnett som strakte seg fra Karmsundet i nord til Middelhavet i sør, til Russland i øst og Irland i vest.

Vi fortsatte videre mot *Skudeneshavn* på sørspissen av Karmøy hvor vi skulle innta vår lunsj på restaurant *Lanternen*. Etter en velsmakende fiskesuppe, var vi klare til en times byvandring i *gamle Skudeneshavn*. Grunnlaget for Skudeneshavns rikdom på begynnelsen av 1800-tallet var silda. 22.000 fiskere kunne ligge her og vente på silda som kom i januar og varte i 5-7 uker. I dag er 130 hus fra denne tiden bevart og regulert av vern, mens 13 anlegg er fredet. Byen har kanskje Norges viktigste sjøhusrekke.

Siste post på programmet denne dagen var *Ferkingstad* på Vestre Karmøy, helt ute ved havet. Her er det funnet store naustanlegg og spor etter det en antar er en kongsgård. På lokaliteten ved Hop viste Arnfrid tuftene fra to naust og et båttopprekk. Det lengste naustet målte 33 m. Dateringer tyder på at båtnaustene ble brukt fra og med yngre romertid til inn i vikingtiden. Landet har hevet seg siden naustanlegget var i bruk, og i dag ligger naustene ca 1,5 – 2m over havflaten. Arnfrid hadde med seg en illustrasjon av «kongsborgen» som

Utstein Kloster:

Foto: Egil Mikkelsen

biskop Neumann fikk tegnet da han besøkte tuftene her i 1838. Denne skal ha ligget lengre opp i terrenget mot en liten høyde (tuftene på Røysane). På grunnlag av keramikkfunn ble bygningsrestene datert til folkevandringstid (ca. 400-600 e. Kr.). Til slutt svingte vi innom middelalderkirkegården på Ferkingstad. Vi takket Arnfrid Opedal for en fin og lærerik dag og overrakte Selskapets gave.

Søndag 14. juni

Vi startet fra hotellet kl. 08.50 mot Arsvågen i Vestre Bokn der vi skulle ta fergen over til Mortavika på Rennesøy. Det ble tid til en liten kaffe på kaien mens Elisabeth Farnes fortalte om *Sørbø kirke* hvor vi skulle gjøre en kort stopp. Kirken er en av fire tidlige steinkirker fra middelalderen som ligger på øyene i Ryfylke (Kvitsøy, Talgje, Sørbø og Hesby på Finnøy). Disse er små, enkle, kirker med skip og kor og bygd i romansk stil. De er reist på sentrale storgårder i området. På Sørbø har det også stått et steinkors.

Vi fortsatte mot *Utstein Kloster* på Mosterøy hvor vi skulle ha omvisning kl. 12.00. Klosteret, som ble grunnlagt under Magnus Lagabøter, ca. 1260, er Norges best bevarte klosteranlegg fra middelalderen. Vi hadde litt tid på egen hånd før omvisningen startet, så vi spaserte rundt på klosteranlegget og nøt det vakre kulturlandskapet. Vi møttes i klostergården der den lokale guiden ga oss en innføring i klosterets historie gjennom tidene; fra kongsgård, til kloster og tilslutt herregård.

Utstein var en annen av Harald Hårfagres fem kongsgårder på Sør-Vestlandet, og stedet er nevnt av Snorre. Magnus Håkonsson (Lagabøter) bodde her 1260-63, men da hans far Håkon Håkonsson dør på Orknøyene, må han reise til Bergen for å bli tatt i ed som Norges konge. Han gir derfor Utstein til augustiner munkene i Olavsklosteret i Stavanger. Antagelig har det allerede stått en kirke (kongelig kapell) på stedet. Klosterets bygningsstil er tidlig gotisk, og detaljene i utsmykningen viser slektskap med Bergensgotikken. Da familien Garman flyttet hit i 1750, ble anlegget som da sto som en ruin, satt i stand og sterkt forandret. Klosteret ble nå brukt som herregård for futen og hans familie.

I dag eies og drives Utstein Kloster av en stiftelse, mens koret i kirken ble overtatt av Staten i 1899.

Nylig har Riksantikvaren hvitkalket alle utvendige vegger, og det ble en diskusjon rundt dette. Lunsj ble inntatt på Utstein Kloster Hotel.

Etter lunsj fortsatte vi videre til *Austre Åmøy* hvor vi skulle se noen av landets viktigste helleristningsfelt fra yngre bronsealder (ca. 1000-500 f. Kr.). Arkeologisk museum møtte mannsterke opp med Einar Solheim Pedersen, leder for formidlings- og publikumstjenesten, arkeolog Mari Høgestøl og teknisk konservator Bitten Bakke. Austre Åmøy har den største konsentrasjonen av helleristninger i Rogaland, og de største og mest kjente feltene ligger langs sjøen på sørsiden av øya. Helleristningene ligger i dag innenfor et landskapsvernområde. Mari fortalte innledningsvis om Riksantikvarens nasjonale bergkunstsprosjekt der Arkeologisk museum, i samarbeid med Rogaland fylkeskommune, har etablert en tverrfaglig bergkunstgruppe som skal arbeide med dokumentasjon og bevaring av helleristninger i Rogaland. På Åmøy ligger 15 felt med over 1200 figurer. Skip er mest vanlig her, men det finnes også fotsåler, solfigurer og skålgroper. Mest oppsiktsvekkende var de 4 store kveitefigurene som er funnet. Ristningene ble registrert allerede i 1893 av prof. Gustafson, men den grundigste undersøkelsen ble gjort i 1930-årene av Eva og Per Fett, som også publiserte funnene. Bitten fortalte om helleristningenes tilstand og hvordan de er utsatt for forvitring og andre skader. Vi fikk også høre hvilke tiltak som er satt i gang for å bevare feltene best mulig.

Jernaldergården på Ullandhaug var siste stopp på dagens program. Vi ble tatt imot av arkeolog Trond Løken fra Arkeologisk museum som viste oss rundt på anlegget. Han fortalte om gården, om rekonstruksjonen og om bruken av jernaldergården i dag. I Rogaland er det registrert ca. 400 slike gårdsanlegg fra eldre jernalder. Jernaldergården på Ullandhaug ble undersøkt i 1965, og i 1967-68 ble hele tunet gravd ut. De arkeologiske undersøkelsene, som ble ledet av Bjørn Myhre, var det største utgravningsprosjektet som til da var gjennomført i Rogaland. Gårdsanlegget, som er på ca. 60-80 mål, består av to parallelle langhus og et litt mindre hus. I tillegg er det funnet en geil og spor etter gjerder som skilte innmark fra utmark. Det ligger også flere graver på stedet, både fra eldre og yngre jernalder.

Vi gikk inn i husene hvor det var tent opp i ildstedene på jordgulvet. Trond fortalte om konstruksjonen av husene og om hvilke gjenstander som var funnet her som kunne fortelle noe om bruken og datering. Det hadde vært 3 bruksfaser på gården, med endret rominndeling av fjøs, boligrom og lager. En har regnet ut at det bodde ca. 20 mennesker i det ene langhuset og 8-10 i det andre. Etter at gården brant ned og ble fraflyttet, ble stedet brukt som gravplass.

Vi ankom Radisson SAS Atlantic Hotel. Om kvelden var det festmiddag med taler og mange gode historier, og preses Christen Aass overrakte Selskapets gave til Elisabeth Far-

Jernaldergården på Ullandhaug.

Foto: Egil Mikkelsen

nes som hadde utarbeidet det faglige programmet for turen i samarbeid med Arkeologisk museum.

Mandag 15. juni

Etter en kort spasertur fra hotellet ankom vi *Stavanger domkirke*. Kirken ble åpnet spesielt for oss denne dagen, og vi fikk overlatt nøkkelen av kirketjeneren. Stavanger domkirke var den tredje største kirken i Norge i middelalderen, og den er også den best bevarte. Elisabeth Farnes fortalte om kirkens historie, om kildematerialet og bakgrunnen for etableringen av Stavanger bispesete. 1125 regnes som bispesetets grunnleggelse, men arbeidet med domkirken ble trolig påbegynt tidligere. Kirken ble bygd i romansk stil og har klare engelske forbilder. Det var engelske byggmestre som sto for steinarbeidene, og den første biskopen, Reinald, var også engelsk. Kirken er dedisert til St. Svithun som var skytshelgen av Winchester. I 1272 brant kirken, og den fikk da et nytt og utvidet kor i gotisk stil. Det nye koret var hele 2/3 av skipets lengde og med tårn på hver side i øst. Innflytelsen fra England er fremdeles tydelige. Elisabeth viste til de engelske detaljene i arkitekturen, og Egil Mikkelsen fortalte om konge- og fyrstehodene som var plassert oppe på østveggen – Magnus Lagabøter og sønnene hans som vi skulle møte igjen inne i koret i kirken.

Vi gikk inn i kirken og stoppet ved det såkalte «Sydebukk-kapitelet» ved sør-inngangen i skipet. I skipet kunne vi også beundre kapiteler og bueganger som var utført i anglo-normannisk stil, og i koret fikk vi en orientering om gotikkens bærende prinsipper. Til slutt

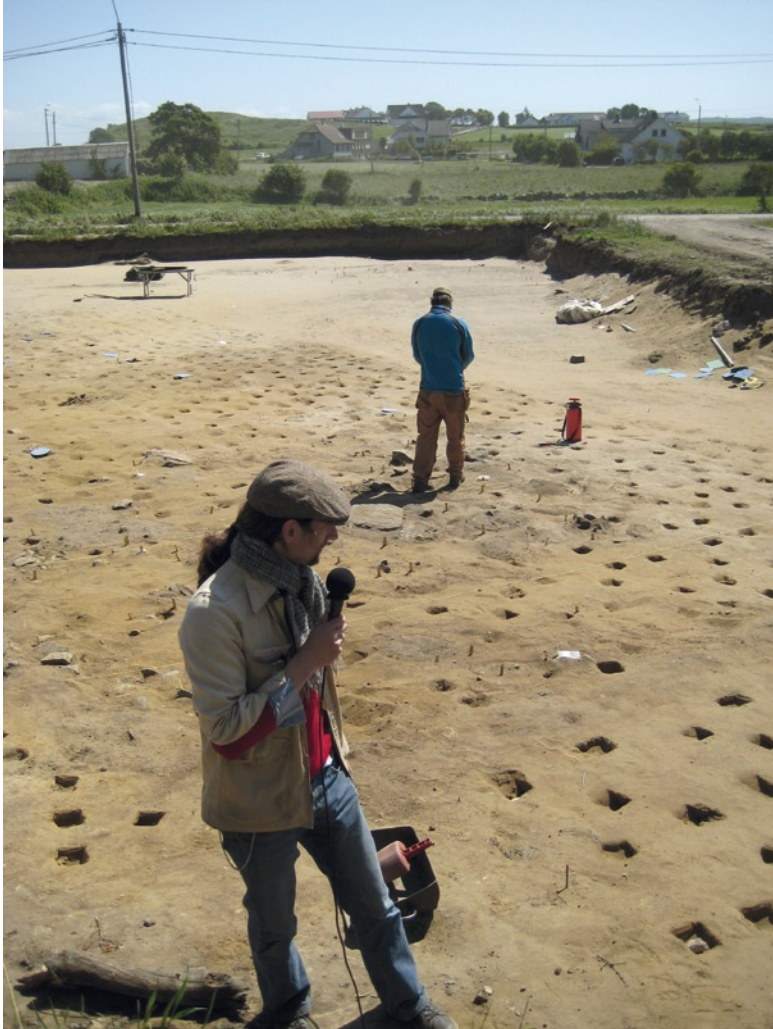
Sverd i fjell, Hafrsfjord.

Foto: Egil Mikkelsen

beundret vi de flotte treskjærerarbeidene til Andrew Smith som hadde utført mesteparten av kirkeinteriøret. Hans prekestol fra 1658 regnes som et av hovedverkene i kirkekunsten fra barokken.

Vi fortsatte videre til fots langs Breiavatnet og oppover bakken til *Arkeologisk museum* hvor vi skulle få en orientering om museet og besøke utstillingene. Her skulle vi også innta vår lunsj.

Vi ble tatt imot av Einar Solheim Pedersen og pedagog Ellen Bøe Nedrehagen. Einar fortalte om Arkeologisk museum som fra 01.01. 2009 var blitt en del av Universitetet i Stavanger. Museet har sterkt fokus på formidling og var et av de første i landet som fikk egen skoletjeneste på 1970-tallet. Museet ble ombygd i 1991 og fikk nye arkeologiske basisutstillinger, tematisk ordnet etter 5 tema.

Tjora.

Foto: Egil Mikkelsen

Ellen fulgte oss rundt i utstillingene, og vi fikk også se funnene fra utgravningene på Tjora som vi skulle besøke senere på dagen.

Etter en lunsj i museets moderne kantine, kjørte bussen oss til *Hafrsfjord* og Møllebukta der det kjente monumentet «*Sverd i fjell*» sto. Vi hadde også fått med oss arkeologen Helge Sørheim fra Arkeologisk museum som skulle guide oss resten av denne dagen. Monumentet med de tre enorme bronsesverdene ble reist til minne om slaget i Hafrsfjord og Norges samling i 872. Egil leste om slaget i Hafrsfjord fra Harald Hårfagres saga i Snorres *Heimskringla*, og Elisabeth fortalte om sverdene og om kunstneren Fritz Røed som vant konkurransen om minnesmerket. Monumentet ble avduket av kong Olav i 1983.

Vi fortsatte videre til *Tjora* i Sola kommune der Arkeologisk museum holdt på å avdekke et stort bosettingsområde i tilknytning til flere gravhauger fra jernalder, som ble undersøkt på Orshaug i 2008. Området som var på ca. 17 mål, skulle frigis til utbygging. Vi ble tatt imot av feltleder Niall Oma Armstrong som hadde brettet tilside et stykke av presentasjonen slik at vi skulle få et inntrykk av feltet og hvordan utgravningen var organisert. Han fortalte at de hadde avdekket stolpehull etter flere hus, hvorav de aller eldste trolig stammer fra yngre steinalder, ca. 2000 år f. Kr. Disse husene som var 14 -15 m lange, har hatt en takbærende stolperække i midten. Det var også funnet stolpehull etter et mindre hus fra bronsealderen og et stort treskipet hus fra eldre jernalder. Det gjensto fremdeles å finne ut forbindelsen mellom bosetting og gravplass, idet de fleste husstrukturene er langt eldre enn gravhaugene.

Neste stopp på programmet var *Sola ruinkirke* som lå på toppen av et bakkedrag like nord for Sola lufthavn. Fra kirken var det flott utsikt mot havet og skipsleia i vest. Det er grunn til å tro at kirken ble oppført på, eller like ved, tunet til den gamle Sola gården, der Erling Skjalgsson tidlig på 1000-tallet hadde høvdingsetet sitt. Dagens kirke, som i utgangspunktet er en kirkeruin fra middelalderen, er gjenoppbygd av arkitekt Louis Kloster i 1992-1995. Den romanske steinkirken som opprinnelig besto av et lite skip med tårn i vest og rett, avsluttet kor, ble påbegynt på 1100-tallet og var i bruk frem til 1842 da Sola fikk ny sognekirke. Deretter sto kirken som en åpen ruin til 1880 da kunstmaler Johan J. Bennetter kjøpte steinmurene og bygde kirken om til atelier og bolig. I årene mellom 1907 og 1940 sto kirken igjen som ruin, men etter utbruddet av 2. Verdenskrig rev de tyske okkupasjonsmaktene ned det meste av steinmurene. Helge fortalte om restaureringsarbeidene på 1980-tallet og de arkeologiske undersøkelsene av kirkeruinen i 1986 (Alf Tore Hommedal) som avdekket graver, stolpehull etter gårdshus fra yngre jernalder, samt rester etter et middelaldersk klokkestøperi i tårnfoten. Etter gjenoppbyggingen fremstår kirken i dag som en dialog mellom gammelt murverk og moderne bygningsmaterialer, der vekslingen mellom lys og mørke spiller en vesentlig rolle for opplevelsen av kirkerommet.

Til slutt besøkte vi «*Domsteinane*» i Ølbergskogen, også dette i Sola kommune. Her hadde Sola Historielag i 2008 rekonstruert et delvis ødelagt og forsvunnet kulturminne som var kjent gjennom tidene som «*Domsteinane*» eller dommersteinene. Helge Sørheim ledet oss inn på en liten sti i den tette skogen, og plutselig sto vi foran en rydning hvor det lå en stor steinsirkel, markert i ytterkant med 24 oppreiste bautasteiner. Disse var igjen forbundet med hvite, mindre steiner, og i sentrum av sirkelen, lå en større, firkantet, flat stein, liksom et bord, ved dette to oppreiste hvite steiner. Selve sirkelen var inndelt i 8 like felt av mindre steiner som strålte ut fra sentrum, omtrent som eikene i et hjul. Det er ikke funnet gjenstander som kan gi noen datering av «*Domsteinane*», men i Norge dateres slike steinsirkler vanligvis til eldre jernalder. I dag regnes dette som et gravanlegg.

Fra Stavanger Lufthavn Sola tok vi flyet tilbake til Oslo kl. 19.15. Vi var enige om at vi hadde hatt en interessant og opplevelsesrik tur, i tillegg til at værgudene hadde vist seg fra sin beste side gjennom alle de 4 dagene.

Referent: Elisabeth Farnes.

Et mer fullstendig referat ligger på NAS hjemmeside, www.arkeologi.no

Regnskap for perioden 1.11.2008 – 31.10.2009

Balanse pr. 31.10.2009

EIENDELER

Kasse		
DnB NOR 7001.06.00365	14 537	
DnB NOR 7056.66.15191	665 189	
Skagen Global	121 267	
Påløpne renter	10 773	
Utestående – abonnenter	55 910	
Tilgode annonseinntekter	12 500	
Sum eiendeler	<u>880 176</u>	

GJELD OG EGENKAPITAL

Skyldig feriepenger	11 521	
Avsetning oppgradering hjemmeside	5 000	
Skyldige kostnader referee/oversettelse	11 500	
Skyldige trykkkostnader Viking	130 000	

Arkeologisk Fond 2009:

Pr. 31.10.08	210 421	
– utbetalt i 2009	31 000	
+ gaver 2009	1 000	
+ renter 2009	<u>5 091</u>	185 512

Kapitalkonto:

Pr. 31.10.08	465 728	
Overskudd	<u>70 915</u>	536 643

Sum gjeld og egenkapital 880 176

Resultatregnskap 2009

Inntekter:

Medlemskontingent	156 800
Salg av Viking	65 240
Støtte Norges Forskningsråd	42 000
Overskudd arrangementer	111 094
Annonseinntekter	15 000
Renteinntekter	11 880
Kursoppgang Skagen Global	30 200
Sum inntekter	432 214

Utgifter:

Lønninger	– 138 146
Referees Viking/oversettelse	– 12 891
Arbeidsgiveravgift	– 23 807
Diverse utgifter/gaver	– 3 940
Datakostnader/vedlikeholdsavtaler	– 4 403
Trykking Viking	– 125 426
Kontorrekvisita, porto, telefon	– 44 568
Annonser Nicolay	– 3 300
Bankomkostninger	– 4 818
Sum utgifter	361 299
Årets overskudd	70 915

Foto: Ann Christine Eek, Kulturhistorisk museum.

«Kyss meg» med runer på et bein fra Oslo

I 1971 ble et dyrebein med runer funnet under utgravningen på «Mindets tomt» i Gamlebyen i Oslo. Laget der beinet ble funnet, dateres arkeologisk til slutten av vikingtida eller begynnelsen av skandinavisk middelalder, kanskje rundt 1075. Med runer står det rett og slett «Kyss meg». Vi vet egentlig ikke konteksten for innskriften. Kanskje en ung mann fikk dette beinet i suppa si, så ei søt jente og ristet en liten oppfordring til henne.

Runebeinet er aktuelt i forbindelse med Kulturhistorisk museums sommerutstilling 2010 «Kyss meg – runenes verden». Utstillingen blir stående i Historisk museum ut desember (se www.khm.uio.no). Og i lang tid framover er hele utstillingen med tekst, tegninger og bilder tilgjengelig på internett: www.khm.uio.no/utstillinger2/kyss_meg.

G.O. JOHNSEN A.S

Historiske produkter utviklet og gjenskapt i samarbeid med museene

Bildeteppe, putetrekk og spisebrikker med motiv fra tekstilene i Osebergskipet

Sølvnål i Oseberg-stil, kopi av funn fra Kaupang

Maria med barnet. Miniatyr fra Hedalen stavkirke

Miniatyrøks i bronse fra Kaupang (anheng)

"Lewis-sjakkbrikkene" fra ca år 1200. Funnet i Skottland, laget i Trondheim?

"Hitrakongen", sjakkbrikke fra ca år 1200, funnet på Hitra

Salatbestikk, miniatyr av jordbruksredskaper fra Oseberggraven

Bysantinsk medaljong i sølv og emalje fra 900-tallet

For Historisk Museums jubileum i 2004

"Venus fra Svinesund" Fruktbarhetsymbol fra steinalderen (nøkkeling)

memory
www.memory.no

Samarbeidspartner for utvikling av produkter for museumsbutikkene

HEBA forvaltning a.s

EIENDOMSFORVALTNING - FORRETNINGSFØRSEL

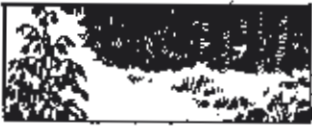

Bull & Co
Advokatfirma AS

Medlem av Den Norske Advokatforening

Observatoriegata 1B
Postboks 2583 Solli
NO-0203 Oslo
Telefon: + 47 23 01 01 01
Telefaks: +47 23 01 01 11
www.bullco.no

Tschudi Shipping

- følger med i tiden

		Nyere tid	2002
		Middelalder	1537
	Yngre jernalder	Vikingetid	1050
		Merovingertid	800
	Eldre jernalder	Folkevandringstid	600
		Romertid	400
		Før-romersk jernalder (Keltertid)	Kr. f.
		Yngre bronsalder	500 f.Kr.
		Eldre bronsalder	1000 f.Kr.
		Yngre steinalder	1800 f.Kr.
		Eldre steinalder	3800 f.Kr.
			8000 f. Kr.